

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No.

४४०४

Title

गृह्य सूत्र प्रकाशिका

Author

श्री विश्वनाथः

Extent

१००

Age

५

Subject

सूत्रप्रवृत्तिः

गृह्यसूत्रव्याख्या गृह्यसूत्रप्रकाशिका

अध० ४

~~शांस्तान्तराष्ट्र्या नाप्य~~

॥ इदं पुस्तकं विभागोत्तरं याज्ञिकदेवकृतस्य ॥
याज्ञिकसर्वात्मात्मजयाज्ञिकदेवकृतस्येदं
पुस्तकम् पत्राणिसप्तविंशत्यधिकशतम् ॥

३०५०

ॐ नमो महागणपतये ॥ गगनसिद्धांतपद्मानां प्रकाशोदये हेतवे ॥ मार्तण्डाय नमः ॥ सिंहाय पित्रे श्रीगुरवे नमः ॥ १ ॥
 गंगादेवी महं वैदेहानदां मातरूपिणीं ॥ ज्ञातं यस्याः पयः पानात्परस्वत्पद्मगाहनं ॥ २ ॥ पारशर
 समुद्रस्य लब्धं तद्विख्यते यतः ॥ स्वकल्पितचरां कात्रनकार्या विबुधैरतः ॥ ३ ॥ तर्कशास्त्रं वमीमांसाय
 उदायै प्रयोजने ॥ तातैश्च समपि वंदे त्रगर्गं विदार्थविनिर्मां ॥ ४ ॥ अधीत्य सकलं शास्त्रं श्रीनृसिंहाक्ष
 जुरोः ॥ तन्यते विश्वनाथेन गृह्यसूत्रप्रकाशिका ॥ ५ ॥ अथैतस्मात्पुनरब्रवीं विषयाभावात् ॥ ॥
 तथा हि ॥ तर्किसूत्रार्थप्रकाशकं वा ॥ सूत्रादनधिगतार्थबोधकं वा ॥ सूत्राविविक्तविवेचकं वा ॥
 सूत्रापेक्षितप्रकरकं वा ॥ न तावत्प्रथमः कल्पः ॥ आवसथ्याधानं दारकाल इत्यादि सूत्राणां स्पष्टा
 र्थवाता ॥ न द्वितीयः ॥ शाब्देन न वबोधः ॥ शब्दानुपादानमूल ॥ न पादयेनाथस्य प्रकारांतरलक्ष्य

तामधिगत्य ग्रंथगौरवाद्वा स्वल्पं सूत्रितं। तेन नाप्यश्रितापेक्षयाऽधिकं न त्यक्तमित्येवंकः समाचमेत्। कथं
 वाऽतीतानागतदृष्टा आचार्यः सूक्ष्मदृष्टिमां सलधा सापेक्षं वेदेत्। नचाहं एव स इति वाच्यं। वैपरीत्यस्यै
 वमुवचयात्। प्रत्यहीनतु धर्ममूलकत्वेन सूत्रस्यानादीनवत्त्वेन नतदुपायस्यानादीनवत्त्वं पौरुषे
 यत्वेनाद्यनवचात्। नापि तृतीयः। नहि किं विस्मृत्तं स्वरूपतएकगुणं। अपि तु बुद्धधानंतत्। तथा वदो
 षा विच्छेदादनवच्छेदपर्यवस्येत्। नापि तु यथा अधिकारिणां स्मृत्यर्थानुष्ठानाय प्रवृत्तः कथं नाप्यसा
 पेक्षं वेदेत्। वदन्वाप्तवोक्तिप्रसक्तिरिरेव कथं न ग्रासीकुर्यादिति प्राप्तेऽङ्गम्। सूत्रना सूत्रलिङ्गोपन्या
 सादिति पदव्युत्पत्तार्थः। तदुक्तं। सूत्रना सूत्रमत्रोक्तं सूत्रनं लिङ्गना षण्णं। तन्मात्रं साधकं न स्याद्विना सा
 ध्यप्रयोगतामिति। तथा च तसूचितार्थोक्तकेन नाप्येतात्तव्यमिति। यद्योक्तं स्पष्टार्थमिति तद

पिना सर्वेषां न ह्यारण्येयपक्षो न्याय्यधौरेयमन्तरेण सिद्धं तकोटिरधिगंतुशक्या। तथैव न्यायगता
 गर्तसकलप्रार्थघोते केनावरूपेण व्येष्टा नाव्यमिति। न च वक्तव्यं न्यायाधानकर्तव्यता बोधकया
 नूनत्वं। सूत्रेण च लक्षणसूत्रेण व्याकोपादिति। केचित्तु श्रुतिस्य तावत्वात् सत्रेऽपि विध्यर्थवाद
 विवेकार्थं न्यायापेक्षेति। तन्न। अर्थवादे परत्वेन श्रुत्यनेन पत्रे। न चेशपत्तिः। संज्ञानेदा
 नुपपत्तेरिति। यच्चोक्तं द्वितीयपक्षे दुष्टमूलकस्य दुष्टादिति। तन्न। आर्षेयत्वेनाकरस्या दुष्ट
 चादिति। तत्तु न्यायनिरूपणाच्च न तदुपायोऽपि दुष्ट इति नाप्रामाणिकत्वं। एतेन विपक्षोऽपि नि
 रस्यते। तृतीयपक्षे नाप्यनवच्छेदः। न्यायादपि गिमेन व्यक्त्यनस्याहौ कौ नु दयात्। अतएव उच्यते
 च। सूत्रस्योपायापेक्षायाः व्युत्पादितत्वादिति। न च कृतावज्ञाप्यपेक्षानपाप्तिरिति

रादिना ज्ञायादि निरेव तदप्यसिद्धेः किमपि मिदमारभ्यत इति चेत् तत् किमेकस्मिन् सत्यपर्यवर्तमाने
 तियदिदृष्टे तदा साधुमर्थितं हरिहरस्य ज्ञानाण्यं कर्त्तुं दिना तस्यापि तथावत् कुंशकयावत् अथ विशेषाप्र
 तिपादकचेतसा च प्रोच्यते। हरिहररुदेस्तु विशेषाप्रतिपादकयान्न व्यर्थतेति चेदनाप्रकृते
 पि विशेषाप्रतिपादकवस्तु दुर्वैवादिस्पले मतिविक्षेपेण॥ तथा च प्रकृतेऽप्यास्त्यामप्याः वि
 श्रमानचादरभ्यतेनाप्ये॥ अथातो गृह्यच्छालीपाकानां कर्मप्रोच्यते इति सूत्रशेषः॥ अत्रा
 यमपराद्वयः आनृतयं गंगलं च बोधयति। न च सत्तुद्वयविरतिस्तदपि मकचमि
 ति विरोधः। शक्तानेतर्यमात्रं बोधयति। अवगात्रांगलमिति संप्रदायः। न बीनास्तुना
 नापविश्यायापं च सत्तुद्वयविरतिमपि पदमानकार्यप्रत्यायनं न वत्येवा तात्पर्यज्ञानस्य

शास्त्रबोधहेतुचाहित्याहुः। पत्रप्रश्नार्थेयमप्यशास्त्रेति। न। अहं जिहासामूलकयाप्रश्नम्। प्रसूतेव
 मंदेहाभावात्। अनध्यवसायमूलकः प्रश्नश्चेन्न। अतः शास्त्रानवयापत्तेः। केचित्तुक्रमतात्पर्य
 र्यकतामाहुः। तदपि न। प्रधानफलफलकवेनांगानी फलोत्पत्तौ प्रधानमुपकर्तुं प्रवृत्तानां यु
 गपद्धुष्टानाशक्येन क्रमाकांक्षायामथेनावित्यादिनोपात्तोपशब्दः वस्त्रपरिधाना
 ध्यानंतर्यमं जनोद्बोधायिर्तुमपेक्षितेति। तच्च न। पूर्वोपि कृतपदापत्तिवादात् न न्वेवमा
 नंतर्यार्थिनां वार्णयितः कागतिः। किंच क्रमतात्पर्यकतायांत कालजातक्रमधिकरणे
 षः। व्यवधानेपि क्रमजगतावाक्रमापत्तैव युक्तेति चेत् न। अव्यवधानार्थमेवानीतं ३
 यार्थं यमाश्रयणात्। विवाहानंतरमावस्यमिति। अन्यथाप्रश्मनेकालबा

धेपि दोषात्तावेन प्रायश्चित्तादिकर्तव्यता बोधकविधेरग्रामाण्यप्रसंगः। अतः शब्दो हेतुवर्धः॥ अथैधि
 कारिणा आधनाद्यविर्लवेन कर्तव्यमिति यतः प्रतिपादितं। अतस्तस्याधानादिप्रकृतकर्मनुष्ठाना
 यगृह्यच्छालीपाकानां कर्मप्रयागोच्यत इत्यन्यथा। मशकनिवृत्त्यर्थं धूमार्पणेनो हेतुत्वेन वहुपादानवत् फला
 र्थं कृत्युपदिष्टं नुष्ठानार्पणेनो हेतुत्वेन गौषोपादानं। धूमेव द्विवत्तदधानुष्ठाने स्तत्र स्पष्टिहेतुत्वमतः शब्दा
 र्थो केचित्तु यतः श्रौतान्युक्तानि। अतस्तत्राधिकारं पशुन्यायेनाधिकारस्यैवावकृतया श्रमात्तानिवक्तव्यानि
 अतो हेतोर्गृह्यच्छालीपादन्यथा हेतुवर्धतामतः शब्दस्य वर्णयति। गृह्यहण्यन्वितां तत्र न बोध्यः। स्मृत्या
 ताम्रादिनिर्मितायां तुलादेः पाकः स्मृत्या पाकः गृह्यश्रौतस्मृत्या पाकः स्मृत्या पाकः। तेष्वाभि
 त्यर्थः। अत्र व्याख्यास्यत इत्यध्याहारं वर्णयति। हरिहरादयः प्रष्टव्याः। तावदेवाकस्य प्रतिज्ञा। सूत्रकर्तृव
 तिष्ठां वा। न तावदाद्यः। आचार्येण कस्याप्यव्याख्यानात्। न द्वितीयः। अतस्तत्परागमात्। अध्याहारा
 नुपपत्तेश्चतिदिक्॥ १ वैवर्ग्यच्छालीपाकानां यकर्मतकथमनुष्ठेयमित्याकांक्षायां आवसथ्यादि

५

ऊर्ध्वलेखकचासंशसंख्याककुरावटुंवास्त्रापयित्वेत्तर्थाः। ननु साहाय्यलक्षणः उपावेशनं। दक्षिणतो ब्रह्मा
 णमुपावेशेति वउपी कर्मणि सूत्रेण। कारिकाकारोपि अवेतने ब्रह्मराष्ट्रः ऊर्ध्वमुष्टौ ववेदवती ऊ
 शानां संनिधेर्युक्तः समास्त्रीयेति लिंगतः॥ कर्कचार्यास्तू॥ सर्वत्र साहादेव ब्रह्मणः उपवेशनं। नवद
 क्षिणतो ब्रह्मा णमुपावेशेत्यनेन पौनरुक्त्यं। तस्यावसर शापनापि वादित्याहुः। तदपरे दूषयंति
 छालीपाकश्च पाण्डूर्वकालता ह्यवसरः। अत्रोत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य छालीपाकः श्रपयित्वेत्तने
 नैवलभ्यते पूर्वकालतायाः समानकर्तृकयोः क्वावाच्यत्वात्॥ क्वाप्रत्ययार्थोद्युत्तरकालता। तथा
 च उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य छालीपाकं श्रपयित्वेत्तनेन छालीपाकं श्रपयित्वैतस्पादपात्रं स्थापनोत्तरका
 लता बोध्यते। तेन छालीपाककरणप्राक्कालतायाः क्वाप्रत्ययादेव ज्ञानाद्यर्थे तदर्थं दक्षिणतो ब्रह्मा
 णमुपवेशेत्पेत सूत्रे स्पादत एव ज्ञायते॥ वउपी कर्मणि अत्र साहाय्यलोपवेशनमुक्तं तत्रैव प्र
 त्यक्षब्रह्मलोपवेशनं नान्यत्रेति वदन्ति॥ ॥ प्रणीय॥ अपरतिशोषः॥ अग्रेद्वतरतः कौशं पूर्वापरमा

सनद्वयं प्रकल्प्यापरासने उदर एव चतुः कोणं चमसंनिधाया लस्य ब्रह्मासनमीत्यस्य सर्वास-
 ने निदध्यादित्यर्थः। एतच्च प्रणीता प्रणयनं दृष्टफलकं सर्वार्थं चेति ककचिर्वाः। दृष्टार्थ-
 ताया मपि संयवनार्थमिदमिति केचित्। उदककृतं सर्वं प्रणीता जलेनैव चेत्क्रियते तदा
 च काले कस्मिन्नुद्यानं लक्ष्मणेनैव निर्वह्य। उक्तं च। लक्ष्मणेनैव दृष्टेयं नादृष्टं प्रक-
 ल्पनेति। तस्मात्सर्वार्थाः प्रणीता इति। प्रणीता लिः संयौतीति अवगात्संयवनार्थ इत्य-
 न्ये। यदि हि सर्वार्थं प्रणीता प्रणयनं लवेत्तदा प्रणयनं संस्कृतनीरसं सर्गः प्रतीयेत। त-
 स्मच्च संयवनैव प्रतीयमानत्वात्संयवनार्थं तैवेति। तदेतन्नुद्धृतं। पक्षाद्यादिषु संयवना-
 नावेपि प्रणीता दर्शनात्। अथ नियोगसाधनी भूतद्वये अपः संयवनं। तदर्थं लिङ्गणा-
 पत्तेः। अथ प्रणयनादेः संस्कारस्य श्रुतिरप्येव लालाकुतौ च संयवनार्थं तैव दृष्टेति चेत्। प्रणी-
 तायाः संयवनार्थत्वे उपसदिसंयवनव्यतिरेकात् प्रणीताया अपि व्यतिरेकः प्रसज्येत। तथा
 च प्रसंज्ञितव्यतिरेकगतिर्योगपुल्लेखं सचक्रेन कुयत्कृतं वा श्रुतदुल्लेखं प्रणीताद्युप-

सति स्म त्रकृत् । किंच सवविधेषु प्रणीतायाः । तिरेकेषु क्रतुनिर्वहिसंदर्शनात्संयवन
 रूपदृष्टार्थतादृष्टसाधारणार्थतावेत्येतदविचाररमणीयं । किंचापः प्रणयतीत्युपक्रम्य त
 तो देवा एतं वज्रं ददृशुर्धृदपदत्वाद्यर्थवादपयलोचनया विद्वान्निवर्तकत्वं प्रणीतायाः प्र
 तिपाद्यते । इति प्रतीयते तच्च साह्यान्न संलवनीत्यहृष्टमेव व्यापार इति सिद्धं शतपथ्यकृति
 त एव प्रणीतायाः अहृष्टार्थत्वं । परिस्मीर्य ॥ प्रागग्रैरुदगग्रैश्च तृणैरग्रेः परिस्ररणं कृत्वे
 त्यर्थः । प्राच्यां प्रथमं उदगग्रैः प्रक्षेपः दक्षिणतः प्रागग्रैः । ततः प्रतीच्यां उदगग्रैः । तत उ
 दीच्यां प्रागग्रैः ॥ अथ विदामाद्य ॥ अर्थः प्रयोजनं तद्वत्पात्रसमुदायमासाद्य स्थापयित्वा
 प्रारब्धक्रियास्रोमनिष्पादकनिःशेषसामग्रीनिष्पादनं कुर्यादित्यर्थः । तद्यथा । पवित्र
 छेदनानित्रीलिपवित्रेहेप्रोक्षणीपात्रं चर्वादिमूर्तिविरुस्थालीसंमार्गकुशाः उपयमन
 कुशाः समिधः सुवः आज्यं तंडुलावर्हिः सरणिपात्रं वरोवा ॥ दर्विहोमेषु पाकयज्ञेषु पद्मादि
 प्रभृतिषु पौर्णमासधर्माणां कात्यायनचरणैरिति दिष्टत्वात्प्रकृते च पाकयज्ञानां परि

ग्रहला-

६

लाघासूत्रार्थस्य पयलोच्यमानत्वादतिदेशप्राप्ताः ~~ग्रहला~~ ग्रहण
सादनगोहृणादयौ तेन स्फोटोपहितमोषधिकरणं। ततः चर्वादिग्रहणं। अमुकि देवताये
जुष्टं गृह्णामी अमुकि देवताये जुष्टं गृह्णामी त्वेवं मुष्टित्रयं। चतुर्थसंख्याप्राणं। मुष्टि
विनैव मंत्रं गृह्णीयात्। यथा देवतमन्यत्। चर्वादेश्चिः कालनं। ततः वाग्यमनं। पवि
त्रेकृत्वा॥ कुशौ समावप्रशीणयावनंतर्गतौ कुशौ शिक्ते त्वेत्यर्थः। ननरवैः शारवांतरे नि
षिद्धत्वात्॥ प्रोहणीः संस्कृत्य॥ प्रोहणी रिति जवाचिपदं। ताः संस्कृतेत्यर्थः। प्रोह
णी संस्कारश्चैवं। आदौ प्रोहणी पात्रे नीरप्रक्षेपः। ततः पूर्वसंपादितपवित्रास्यामुत्पव
नं। पात्रस्य ततः सव्यहस्ते निधानं। दक्षिणे नोद्दिगं। तालिरेवतासां प्रोहणीमिति॥ अर्थ
वत्प्रोहणी॥ अर्थः प्रयोजनंतद्वत्। स्मृतिबोधितप्रारब्धक्रियासंपादकं चर्वादि घृतादिकं पा
त्रादिकं च सर्वं प्रोहणी नाम धेया लिरहिरासिच्येत्यर्थः। तथा च दक्षिणहस्तोपात्रं प्रोह
नीतिमासधर्मीयैलिरच्यंते। नन्वेतएव कथं स्थालीपाकेषु ग्रहणा सादनप्रोहणी निमंत्रदेवतात्यति प्रां

५ पौर्णमासधर्मीयैलिरच्यंते। नन्वेतएव कथं स्थालीपाकेषु ग्रहणा सादनप्रोहणी निमंत्रदेवतात्यति प्रां
५ राय नोक्तेः ८

ॐ

एणीसिः समग्रं पात्रसमुदायं सकृदेव प्रोक्षणीयमित्यर्थः। श्रुतौ शुं ध धमिति मंत्रलिंगात्
 ॥ अत्राह कर्कः ॥ प्रोक्षणस्य पात्रोद्देशेन विधानात्पात्राणां च संस्कार्यत्वात्प्रतिसंस्कार्यं सं
 स्कारावृत्तेर्न्याय्यत्वात्प्रतिपात्रं प्रोक्षणमिति। श्रुतावुद्देश्यगतं बहुत्वं न विवक्षितमिति। नैत
 दपि विचारसहं। तथाहि। क्रमावेदकमानाभेदात्तत्रैव। यत्राशक्यं नुष्ठानमनेकविषय
 मेकं कर्म। न चैतत्प्रकृते। सकृदेव सर्वेषां प्रोक्षणस्य शक्तिगोचरत्वात्। अथासादनकाले
 नक्रमरूपविशेषाभ्यादेकत्वप्रतीतिरिति चेत्। तर्हि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारात्ता
 वादेकस्यैव प्रोक्षणं लवेत्। अथ सर्वेषां संस्कार्यत्वादावृत्तिराभ्युपगम्येति चेत्। तर्हि किम
 र्थमुक्तमुद्देश्यगतमनेकत्वं न विवक्षितमिति। तदा हि फलवत्प्रविवक्षास्मात्। यदैकद्वित्व
 न्यतरसंख्यावच्छिन्नस्य सामर्थ्यात्प्राप्तौ सत्यां बहुत्वसंख्यावच्छिन्नस्य शब्दबोधस्याविव
 क्षामाश्रित्य सामर्थ्याद्विधे संस्कारसंबन्धः क्रियते। यथाग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यगवे
 दबोधितैकत्वसंख्याविवक्षामनाश्रित्य सामर्थ्याद्देपाद्यघाताभेदसर्वग्रहं पुंसं मार्गे

गीर्जित्यते। किंच विवक्षितमविवक्षितं वेति जिज्ञासापितत्रैव। यत्र कर्तृकालदेशफलसंस्कार्याणां विधिवो धिता लिङ्गा संख्या लिङ्गा च सामर्थ्या हि सान चैवं प्रकृते। तस्मान्मंत्रात्मकवेदगतं वङ्गत्वं न विवक्षितमित्येतद्विक्तं वचः। अथासादनक्रमदर्शनसंज्ञातः प्रोक्षणेऽपि क्रमसंशयो विना प्रमाणं कथमपनेयमिति चेत्। तर्हि युगपदनेकप्रोक्षणस्य लाघवात्प्राप्तौ क्रमे किं प्रमाणमिति विपरीता प्रमाणापेक्षा॥ अथ बुद्ध्यावेन पृच्छामि विना प्रमाणं कथं संशयोऽपनेय इति। सर्वपात्राणां युगपत्प्रोक्षणे शक्यानुष्ठाने किंसकृदेव कर्तव्यं किं वा आसादने क्रमदर्शनात्क्रमश्चाप्रयणीय इति शङ्कावगम्येयं शङ्का एव प्रमाणं नान्यदिति मंत्रलिङ्गमेव प्रमाणं। शास्त्री ह्येकांक्षाशब्देनैव पर्यति इति न्यायादिति। एतेन प्रोक्षणकर्तव्यता बोधकवेदविनिर्मुक्तमंत्रस्मारितवङ्गत्वस्य एकथमुद्देशपगतत्वं साक्षाद्बुद्देशपगतस्य ह्यज्ञार्थतां नोपपादयाम इत्यपासं। क्रियाहेत्वर्थस्मारकमंत्रगतवङ्गत्वस्याप्युद्देशपगतवङ्गत्वतात्पर्यकत्वात्। यत्परः शब्दः सशङ्का इति न्यायात्। तथापि प्रतिसंस्कार्येन्या

याहुष्टासंस्कारावृत्तिः कथमपहस्रयितुं शक्येति चेत् । न । ब्रीही न प्रोक्षतीत्यत्र ब्रीहीणा
 मपि संस्कार्यत्वात्प्रतिब्रीहिप्रोक्षणापत्तेः । ननु च रुद्रोडाशाद्यनेकहविषांसकृदेव प्रोक्ष
 णं कुतो नेति चेत् । तद्यस्मै देवता ये हविर्लवतितस्यैमे धां करोतीति देवतोद्देश्यकहविः सं
 बंधेन प्रोक्षणासंबंधं दर्शयिंतीति श्रुतिरेवात्र प्रमाणमित्युत्तरदानं यथा तथा यज्ञपात्राणि
 प्रोक्षति दैव्याय कर्मणे शुं ध धूमित्येवमाकारासकृत्योक्षणादेः श्रुतिरेवात्र प्रमाणमिति
 किं पुनर्लवितो मुना विष्णुविक्रोशमात्रेण । अपरे तु ॥ पात्राणि प्रोक्षति ब्रीही न प्रोक्षतीत्या
 दौ पात्रब्रीह्यादेः संस्कार्यतामेव नांगीकुर्मः तथा च कथं प्रति संस्कार्यं संस्कारावृत्तिः । त
 त्रपरेष्वा मयमाशयन ब्रीही न प्रोक्षतीत्यादौ ब्रीह्यादेश्चावत्प्रोक्षणादिकर्मणि प्रतीयते ।
 साचतत्फलाध्वस्वव्यतिरेकेणानुपपद्यमाना ब्रीह्यादेश्चात्फलाध्वरतां बोधयति । कथम
 न्यथा प्रोक्षितानामेवावघातादावुपयोगः प्रोक्षणास्पृशित्वत्वात् । न च प्रोक्षणा मुप
 लक्ष्यं तद्धं सोवाव्यापार इति वक्तुं शक्यं । यागादौ तथा लावप्रसंगेनासर्वकल्पनाया

४० ला०

८

४

अलावप्रसंगात्। चेतनस्य संस्कार्यत्वं ब्रूहेः कर्मत्वानुपपत्तिः। तथा च पात्रादीनां प्रादि
प्रकर्मत्वानुपपत्तिः प्रसूतार्थापत्त्या पात्रादेः संस्कार्यतायामावेदितायां प्रतिसं
स्कार्यसंस्कारावृत्तिरपि न्यायसमर्पितैवेति तेषां निगर्वः। अत्र वदंति। प्रोक्षणादिज
न्योतिशयः यागजन्योतिशयसमानाधिकरण एव कल्प्यते। लाघवात्। न च चेतनस्य
संस्कार्यत्वं ब्रूहेः कर्मत्वानुपपत्तिः। प्रोक्षणाजन्यसंयोगरूपफलसागित्वेनैव तदुप
पत्तेः न च संयोगावच्छिन्नक्रियाविशेषस्यैव प्रोक्षणापदार्थतेति वाच्यं। ग्रामंगच्छतीत्यादौ
ग्रामादेः साहशक्रियानाधारत्वेन। कर्मत्वानुपपत्तिप्रसंगात्। तस्माद्यथा क्रियाविशे
षणीभूतसंयोगाधारतया यथाग्रामादेः कर्मत्वं तथा प्रकृतं पीति। कथमन्यथा सकृत्प्रो
क्षतीत्यादौ लौकिकप्रोक्षणे सत्कृतां कर्मता। किंच ब्रूही न प्रोक्षतीत्यत्र ब्रूहेः प्रोक्षणा
जन्यसंस्काराश्रयत्वे कल्प्यमाने किः प्रतिब्रूहिष्यति वृत्तयो लिङ्गाः ब्रूहि सप्तसंख्याः
संस्कारा कल्प्यन्ते। यद्वा तावद्ब्रूहिष्यति वृत्त्येक एव वा। न तावदाद्यः। गौरवात्। न द्विती

यः किंचिद्ब्रीहिनाशात्तंताशे अवशिष्टब्रीहेरुत्तरत्रोपयोगोवद्यातादौ न स्यात् । न च यावदा
अयनाशः प्रयोजक इति वाच्यं । गौरनात् । तस्माच्चेत एव संस्कार्यः । एवं च चेतनसमवेतसं
स्कारेण स्वरूपसंबंधाद्ब्रीहेः कर्मत्वमिति न किंचिदनुपपन्नमित्याहुः ॥ निरूप्याज्यं ॥ कु
शोरसत्त्वितिकात्यायनोक्तेः कुशोपग्रहः सन्त्राज्यस्थाल्यामाज्यं प्राद्विष्येत्यर्थः ॥ अधि
श्रित्य ॥ अग्रेरुपरीतिशेषः प्राक्पूजादाज्यपदानुवृत्तिः । उपलक्षणमेतत् । तथा च चर्वाद्यां विना
भूतक्रियायां चर्वादिकमप्यधि श्रित्येत्यर्थः । पर्यग्निकुर्यात् । अधिश्रितघृतचर्वादेः परित ए
कं क्षालदुल्मुकं प्राद्विष्येति धामयित्वा । प्रदक्षिणं करमानयेदित्यर्थः । ततः अपणं । अ
व्यतप्य ॥ अर्द्धशृते चर्वादौ स्योपग्रहः सुवंप्रतप्य । खादिरः सुवोऽगुष्ठपर्वहृत्तपुरस्करः । स्फो
म्याकृतिः कात्यायनप्रणयनात् ॥ संमृज्य ॥ कुशोरिति शेषः । ते च त्रयः पंचसप्तवा आचारात् ॥
अत्युच्च ॥ शोहणीनां लृप्तत्वात्तद्भलेनेति शेषः ॥ पुनः प्रतप्य ॥ पुनः पादोपादानात्सुवमि
ति शेषः । निदध्यात् ॥ स्थापनीयचर्वादेर्दक्षिणत इत्यर्थः ॥ आज्यमुदास्य ॥ कुशोपग्रहः

२५

९

१

दृतमुदीच्यामवतार्येत्यर्थः। ततः प्रोहणपरेण निधानं ॥ उत्तरं ॥ पवित्रात्पामिति शेषः। अवे
 द्य ॥ आज्ञामिति शेषः। प्रोहणी अर्चवत्। पवित्रात्पामुत्सयेत्यर्थः। प्रोहणपादाने समि
 द्वि अंसनं ॥ पहाद्यादिषष्टादश अन्यत्र विंशतिः। समित्यो ह्येवं वेदिप्रोहणं अग्रेरपरस्य
 पुदगयस्य बर्हिषः प्रोहणं। सशेषो मूलावसेकः। प्रोहणी पात्रनिधानं। बर्हिवंधन
 मास्यीर्यकुशोरवच्छादनं। त्रितृत्तराणं बर्हिषः। शृतस्य चर्वादेरलिघारः। उद्वासेनं शृ
 तानां नृसर्वेण। उद्वासितानां नृसद्यतः। आज्ञादुत्तरस्यां क्रमेण निधानं। क्रमेण चर्वादे
 प्राणदानं। वेद्यां बर्हिषि आज्ञादिक्रमेण निधानं ॥ उपयमना नृशानादाय ॥ उपयम
 नमं नृकान् नृशान् दक्षिणहस्येन गृहीत्वा सव्ये कृत्वा ॥ समिधोऽप्याधाय। तिष्ठन्सप्तदश
 समिधः विरुतौ प्ररुतौ पहादिषु पंच देशसमिधः अन्यो ब्रह्मिण्य। सर्वेषु च कर्मसु प्रति
 श्रुतादिषु प्रादेशमात्रीः पालाशीः समिधः सप्तदश कृत्वा पश्चात्पुबग्रहणं दर्शयामि
 सयोः पंचदशेति शांखायनसूत्रात् ॥ पशुद्वय ॥ दक्षिणहस्योपात्तेन सपवित्रेण प्रोहणी ज

९

लेनअग्निमिति शेषः। प्रोक्तृणीपात्रं च संस्त्रवधारणार्थं प्रणीताग्र्यो रंतरा स्थाप्यं। जुहुया
 त॥ आधाराग्र्य भागादिनाम धेयाः आहुतीरिति शेषः॥ एष एव विधिर्धित्रकचिदोमः।
 ॥ एषः परिसमूहनादिपर्युहणं तोविधिः क्रियाकलापः एव कारक प्रणयनादि क्रिया क
 लापेकस्वेत्यादिमंत्रजन्यार्थस्मृतेः करणत्वव्यवच्छेदार्थः॥ ॥ इयं परिलाघा॥ आवसथ्या
 धानंदारकाले॥ आवसथ्यमिति शास्त्रबोधिताधिकारिकर्तृक कर्तव्यताविशेषोपलक्षितस्य
 नेनमिधेयं। तस्याधानं परिलाघाशास्त्रबोधितसंस्कारसंस्कृतेप्रदेशाविशेषे स्थापनं। केचित्तु
 आवसथ्यंचतदाधानंचेतिकर्मधारयमाहुः। तत्र। समस्यमानपदार्थसामानाधिकरण्य
 स्यकर्मधारयार्थत्वेन वद्विकर्तव्यतयोः प्रत्येकं आवसथ्यपदवाच्यत्वात्नावेन सामाना
 धिकरणपात्तावात्। इतिदिक्। तत्रराकर्तव्यमित्यकांक्षाया मुक्तं। दारकाल इति। दारत्वनि
 ष्यत्यधिकरणद्वेष्टाव्यवहितोत्तरे ह्यण इत्यर्थः। दायाद्यकाल एकेषां। विलागिनो भ्रात्रा
 देर्धनविलागकालो दायाद्यकालः। दाराधिकरणकाले दारकाल इत्यर्थः। एकेषां आच

रुद्ररा.

१०

यीणामित्यर्थः। तथाचतेषां मते भ्रात्रादिमतोदारावच्छिन्नदायाद्यकालकरणपहेपिदारका
लाकरणप्रयोज्यप्रायश्चित्ताभावेनाभ्रात्रादिमतोदारकालएवाधिकारादकरणप्रयुक्त
प्रायश्चित्ताच्चव्यवस्थयाविकल्पेन त्रदृष्टव्यः अत्रात्मतोदारकाले भ्रातृमतोदायाद्यका
लइति। उपलक्षणमेतत्। वैशारवामावास्यायां वाप्यौण्मिस्यां वा शुक्लपहेन ह्यत्राधानं
वापितरि त्रेते एकादशाहे वा। तथाचशंखवायनरुद्रकारः। समावर्त्तमानो यत्रात्यां समि
धमादध्यात्तमग्निमिंधीतवैवाह्यं वादायाद्यकालएके त्रेते वा गृहपतौ च यं ज्ञाया न्वैश
रव्याममावास्यायामन्यस्यां वा कामतो न ह्यत्र एकइति। एवं ज्योतिः शास्त्रप्रतिपाद्या अ
पिकालाः आवसथ्याद्यर्थं ध्येयाः॥ केचित्तु ज्योतिः शास्त्रप्रतिपाद्यदोषराहित्ये सति दार
कालदायाद्यकालयोरेवावसथ्याधानमिच्छंति। तत्कथं कर्त्तव्यमित्याकांक्षायामाह। वै
श्वस्पृश्वङ्गपशोर्दृहादग्निमाहृत्य चानुष्प्राश्य पचनवत्सर्वंकुर्यादिति सूत्रशेषः। यथा
हि चानुष्प्राश्य पचनेनाग्निहोत्राधाने आहणपक्ष उक्तः तथात्रापि चानुष्प्राश्यपाकक

१०

राणकः सर्वेत्तरकर्तृव्यतासोमाद्वितः अग्निहोत्रवदेव यथा ह्यग्निहोत्रे गार्हपत्यः आद्रि-
 यते । तथात्रापि आवसथ्यालिधोगिराहर्तृव्य इत्यर्थः । तत्र निम्नस्थास्य धानां शमपवदि-
 त्नुमाह । गृहादग्निमाहृत्य गृहाप्रचितादित्यर्थः । न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यत-
 इत्यादिश्रवणात् । तथाच गृहिणीसंबन्धेनावसथ्याधिकारद्व्योतनादावसथ्याग्निमतो गृ-
 हादित्यर्थः । अग्निं पाकार्थमिहानसेड इत्युपनश्चैव देवाथं आवसथ्ये नीतशेषमित्यर्थः ।
 आहृत्य । स्वावसथ्यागारसंस्कृतश्चुरं प्रतीतिशेषः । आवसथ्याग्निमत्वमप्यतिप्रसक्तमत-
 आह । वेश्मस्येति । अन्यदपि युगवत्वं तस्य विवाङ्मित्याह । वङ्क पशोरिति । तादृशवेषा-
 लात्तेकात्पायनसूत्रात्सूत्रांतराच्चावरीषाद्वाहूयाजिनोवाह्य एगृहाद्वद्वन्नपाकाद्वाह्य-
 एमहानसाह । अग्निराहर्तृव्यः । तथाच तादृशगृहादग्निमाहृत्य चानुष्ठाप्य पचनवत्स-
 र्वङ्कयदित्यन्वयः । तत्रायं पदार्थक्रमः । अधिकारसंपत्त्यनंतरं कालानतिक्रमे शरी-
 रशुद्ध्यर्थं किंचित्पायश्चित्राचरणं कृत्वा तत्कालमेवावसथ्याधानं कुर्यात् । अधिकारे स-

तत्करणात्कालातिक्रमश्चेदतिक्रान्तसमासमसंख्यानिहृष्टाणिचरित्वासमाह्वपादप्रव्या
 धृतिक्मेकहृष्टाईतुयंशिद्वादशांशादिचरित्वातर्जनीमध्यमानामिकानां समुदितातां
 र्वह्यमर्त्तिपयसिाङ्गतीरतिक्रान्ताहचतुर्गुणाः ब्राह्मणायदत्वातदुत्तरकालेआवसथ्यं
 कुर्यात्। होमं दद्यादित्युक्त्वात्पद्माद्यादिद्रव्यदाननिषेधः। तत्रादौ मातृमजाभ्युदयि
 केविधाय। देशकालौसंकीर्त्यावसथ्याग्निमहमाधास्यइतिसंकल्प्य। तत्रमेत्वंअध्वर्युर्त्वे
 त्यध्वर्योः वरणं कुर्यात्। ततसंगंधपुष्पवस्त्रचंदनादिसि र्वयेत्। ततः सुप्रोहितादिहृत्वा
 यजमानयोसिलकादिहृत्वा आशीर्मंत्रान् ब्राह्मणाः पठेति। ततो ध्वर्युः स्फुरगृहीत्वा अ
 ग्न्यगारंदह्निणमर्वद्धारंजावालश्रुतिनः पंचारत्निप्रमाणं करोति। ततो वपनं यजेमानयो
 र्होमोपलब्धहोमसमर्पणं तदलावेव असमर्पणं। परिधास्याइति मंत्रेण यजमानः वस्त्रं
 परिधत्ते। उत्तरीयंचयशसामेति। ततो यजमानः हिराचमनं करोति। पत्नीचवस्त्रयोः परि
 धानं करोति। ततो ध्वर्युः आवसथ्यमखरेपंचसंस्कारान्कृत्वा पुनस्तुहिरव्ययजमानेनाच्चा

रश्मिः अमुह्यतत्र हिरण्यशकलं निधायेषां निवपति। ततस्त्रैरूषैः सकलं मंडलं छादयित्वा
 आरूढत्करात्रि। ततस्त्रेनारूढत्करेण वृत्ताकारः आवसथ्यरवरः कार्यः। सचचतुर्दशं गुलमि
 तरङ्गुभ्रामणेन द्वेत्रफलादरन्निमात्रमितः संपद्यते। ततः परितः प्रांतेषु पंचाशच्छर्करासं
 लग्नानि दधाति। उपर्यपि हिरण्यमेके। तत आचारादहंतेन वज्रेण तं रवरमाच्छाद्य स्यासिवा
 चनशांतिपाठादि कुर्वन् वज्रपशोर्वैशस्य गृहं गच्छेत्। तदलासे गोसिलादि सूत्रादं वरीषा
 दं कृत्वा जिनो ब्राह्मण गृहाद्वक्त्रपाकाद्वा ह्यणमहानसाह॥ अग्निमाहृत्य। घ्राग्नगारे
 वर्त्तमानरवरं प्रवरस्मयजमानस्य भूभुवः आदित्यानां त्वादेवानां व्रतपते व्रतेनादध इति
 मंत्रेण सर्वसंस्कृते रवरे तमग्निं संमुखं स्थापयत्यध्वर्युः। ततो यजमानः यथोपपन्नं लोजनं
 करोति। ततो ध्वर्युरग्नमिते सवितरि रोहिते चर्मण्यपानडु हे चत्वारि प्रसृतित्रयमितानि ब्री
 हितं दुलपात्राणि मीतेतं चानुष्प्राशं पचत्सुहास्या सेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासि च्या
 म्रच्छी सिंस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रसृचमुप धेति जपति द्वितीयां

मृणाङ्गुतिहोम मावसथ्यं होमंचकृत्वा ४

रुद्रता

१२

१२

वाधुर्धुः चत्वारो ब्राह्मणाः प्राञ्जतिचतुर्थो धर्षुसितो धर्षुराङ्गुतिहोमो दनइत्याह । ततो यजमान
आनुष्प्राशपलोत्तुल्यो वरं ददाति । ततो यजमानश्छंदोऽस्य नेन प्रोणीमइत्याह । एवमावसथ्या
धानदिवसात्प्रागव्यवहि तं संवत्सरपरिहृत्त्रिपर्यंतं प्रत्यहं चानुष्प्राशपं पक्काधुर्धुप्रभृ
तिस्य अनुर्लो जयित्वा वरं दत्वा ता वच्चानुष्प्राशपं संस्कृतैर्गोमूत्रा धेयदेवतास्य स्थाली
पाकं ६ अपयित्वेत्यादिव ह्यमाणमाधानां गंचरुं अपयेत् । मृणाङ्गुतिहोमो वक्ष्येते ॥
अयंच सर्वेष्वर्थः चानुष्प्राशपपवनवत्सर्वमेतत्स्मृतातिदिष्टाग्निहोत्राधानधर्मलाल्प
स्यते । केचित्तु वैश्वपादिकुलादग्निमाहृत्य चानुष्प्राशपं पक्काचतुर्लोदत्वा वरं दत्वा
तत्कालमेवाग्नाधेयदेवतास्य स्थालीपाकादी कृति । अपरे तु पंचसंस्कारान् कृत्वा अ
ग्निं स्थाप्य चानुष्प्राशपं पक्का ब्राह्मणे लोदत्वाग्नाधेयदेवतास्य स्थालीपाकादी कृति ।
अत्रापि स्थालीपाकादौ विशेषः अत्रेलेखनीयः । एवमाहरणपक्षमुक्ता इदानीं अ
रण्यपक्षमाह ॥ अरण्यप्रदानमेके ॥ यजमानायाधुर्धुः करोतीति शेषः । अरण्योः श

१२

ओक्कलल्लणयोः अधरोत्तरयोः प्रदानं प्रकर्षणदानं। आधान प्राकृदिने दिवा शनदेवां पितर
 इत्यादि जपानंतरं पूर्वद्वारा गारप्रतिष्ठायेर्जघनलागे पत्न्युत्तरेणोपविष्टाय शन प्राक्काला
 कृताभ्युदयिकाय यजमानाय शाओक्कविधिना दानं प्रकर्षः दानमित्यत्र द्वितीयां त कर्मणि
 हं अथर्वुरित्येतत्कर्तृपदं। कर्मणः कर्तृधीनत्वात्। धात्वर्थात् कृष्टं च यजमानायेत्येतत्संप्रदा
 नवाचिपदं। दानस्य संप्रदानाधीनत्वात्। ननु तथापि कर्तृसंप्रदानयोरर्थी ध्याहार एव घ
 टते न पदा ध्याहार इति चेत्। न। पदा ध्याहारस्यापि सकलतां त्रिकैकवाक्यतापन्नत्वात्। विसृ
 रतया नालिरव्यते। एके श्रोतस्मात्तद्विचारे आचार्य इत्यर्थः। तथा चोद्घटपंडावतामयमे
 वसिहंतपह इत्यलिप्रायः। अत्र हेनुमाह। पंचमहायज्ञा इति श्रुतेः। अथारणी पाणौ क
 त्वेत्पाद्यनिष्ठो मे श्रारणोः पाणिकरणं श्रुत्या प्रतिपाद्यते तच्चारणिसाध्यं। एवं चातिथ्ये
 सावथा धरारणिं निदधात्पादि श्रुत्या मंथनक्रियापीत्यंगतया प्रतिपाद्यते। साध्यरणि
 साध्या। एवं चासाद्यहवीष्यनिमंथतीत्यादिवेदाद्वैश्वदेवपर्वणोपि मंथानक्रियासाध्यात्

रघुसा

१३

३

प्रतिपत्तिः। एवंवरुणप्रघासाद्यनेकसुलेसमारोपमंथनादि श्रूयते। एवंचविधिवेदबोधितकर्तृव्यतासोमस्यारणिसाध्याग्निसाधत्वेनपंचमहायज्ञानामपिवेदबोधितकर्तृव्यताकत्वात्तेषांचावसथ्याग्निसाधत्वादावसथ्याग्रेरप्यारण्येतैवेतिसिद्धांतः। तदिदमुक्तं। पंचमहायज्ञा इति श्रुतेरिति। अत्राप्ययंपदार्थक्रमः। आदौ देहशुद्धिः। कालानतिक्रमश्चेत्तत्कालमेवाधानं। कालानतिक्रमेयावंत्यहान्यतीतानि निरग्रेर्विप्रजन्मनः। तावन्तिहृद्वाणिचरे द्वौ म्यंदद्याद्यथाविधि इत्यादि स्मृतिबोधितं प्रायश्चित्ताचरणं कृत्वा हौम्यंचदत्वा आवसथ्यं कुर्यात्। एतच्च आहरणपक्षोपपादनप्रसावे उपपादितं तत्रैवानुसंधेयं। ततः आधानपूर्वदिने सर्वाङ्गे देशकालौ संकीर्त्त्यावसथ्याग्निमहमाधास्य इति संकल्प्य मातृसृजाभ्युदयिके विधाय धूपं हुणीत सर्ववत्संकल्प्य। ततस्त्र्यंघ्रिपुष्पादिलिरल्पचर्मि धुपं कृत्वा सृजयित्वा स्रस्यमांगल्यार्थं हणंच ब्राह्मणानांच कुर्यात्। ततोऽग्न्यादिकरणमध्वर्योः। पौर्णमासवह्मपनं यजमानस्य उपलब्धं द्वौ मसमर्पणं अध्वर्योः द्वौ पत्न्योः यजमानयोः मंत्रेण

१३

परिधानं। तत आचमनं। ततो ध्वर्युः खरेपंचसंस्कारान्करोति। आहरणपक्षोक्तयोनेराहरणं
खरेस्थापनं। यजमानो भुङ्क्ते। सूर्यसिसमीचेः अग्रगारप्राग्द्वारायेदसीष्टतायै भूमौ प
त्न्युत्तरतो प्रविशति चतुर्वायजमानस्य देवाः पितर इति जपः। पूर्वद्वारेण प्रविशति यज
मानो दक्षिणेन पश्चिमी पश्चादग्रे रूपविशतः दक्षिणातः पत्नी ततो ध्वर्युः अश्वत्थशमीगली
रणी शास्त्रोक्तलङ्कारे आचारादहतवस्त्राच्छादिते यजमानाय समर्पयति। यजमानः अं
के स्थापयति। पत्न्यपि अधरारणिं यजमानांकाङ्गुहीत्वा स्वांके स्थापयति। आवसथ्यमग्नि
साधनभूते इमे अरणी आवास्यां परिगृहीत इत्यंगीकारं कुरुतः। इमानि पात्राणि परिगृ
हीतानीति पात्राणि परिगृहीतः। ततः पीठादोस्थापितेरणी चंदनादितिः सजयतः। द्वि
जोशीः अतिगृह्यदेवब्राह्मणा नमस्यतः। ततो अग्निं ते सवितरि आवसथ्यागारे जंबध्रा
तिनवा। तत आहरणपक्षे वक्षानुष्वाशपाको वरदानांतः। एके अध्वर्यवे वरदानमिच्छंति
न सर्वे स्मरः। अतिग्रहकं नुरितीष्टदानुर्दानशक्यं इव मुच्यते। वरः समर्थश्चेत्तदा चतुःका

षीपणो वरः। ततः स्थापितस्य ग्रेः राजौ जागरण धारणो काष्ठैर्गोमियपिंडैर्वनिसम्पुष्टि तैः।
 ततः प्रातः प्रत्स्रष्टे स्नात्वा तपव वस्त्रे पुनः प्रह्लात्प्र शोषयित्वा पत्नी यजमानो परिधीयातां।
 अ ध्वर्युरपि प्रातः स्नात्वा तमग्निमुपशमय्य वाचं यक्वा पराङ्मुतेरिति यजमानं प्रेष्यति।
 तत आसृणाङ्गिति वाग्यतो लवति यजमानः। ततो ध्वर्युरावसथ परवरे पंच संस्कारान् कृत्वा
 पुनरुल्लिख्य भुङ्क्ते चारु हिरण्यं नि धायो धारतृ कर निवपनां तमाहरण पद्म वत्
 रोति। हिरण्यमुपये के। तत आचारा द्वे एणवरमा च्छाद्यो दिते सूर्ये निदि ते वामं थनं कु
 र्यात्। तत्र सर्वं ध्यमान येति प्रेषो यजमान पुरुषं प्रति। अग्रे परसागे दर्ता स्मृतायी भुवि
 उत्तराग्राम धरारणिं नि धायोत्तरारणे री शानदि क्रस्यं प्रथमं छित्वा क्षत्रां कृत्वा चात्र
 भ्र गतगर्तम ध्यो प्रोतयेत्। ततो धरारणे मूलादंष्ट्रा युलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशां गुलं। अंत
 रं देवयोनिः स्या तत्र म ध्यो द्वा ता शान इत्यनेन देवयो नौ प्रथमं नि धाय मं थनं कु र्यात्। य
 जमान स्य यंत्र धारणं॥ पत्न्याः मंथनं॥ तयो रशक्ता वन्मेयं त्रं धारयंति मंथंति च। ज्ञा

तेग्रावध्वर्यवेवरदानं। मनसैके। ततः शरावादिनाग्निं धृत्वा धूपमानेग्रीष्मासप्रक्षेपः प्राण-
 ममृतेदधइति। तत उच्छ्वासो मृतं प्राण आदधइति। ततो हलंतमग्निं भ्रुवुव आदित्यानां त्वे-
 त्यादिमंत्रेणाहरणपक्षवत्तरेस्थापयति॥ अश्वस्योत्सर्गः। अजस्यच। ततः प्राणं कुतिहो-
 मः। आग्निनिर्वापः। अधिश्चयणं। सुक्रसुवयोः संमार्गः। आग्नेोद्वासनं पवित्रात्यामुत्पवने
 अवेक्ष्णं। चरुर्गृहीतयहणं। चतुर्थेन सुवेण सुचं सरयेत्। परिस्तरणं। तिष्ठत्समिदाधानं।
 उपविश्याग्निं ध्यात्वा यजमानाचारवैजुहोति। वरंददामीति वाचिसर्जनं। इदमग्रय-
 इतित्यागः। वरदानं। ततः सूर्यामावसथ्य होमः। तिष्ठत्समित्रयप्रक्षेपः। उपविशपपुत्र-
 णं। प्रथमामाहुतिं अग्निं ध्यात्वा हुत्वाग्नेयं तत्काहितीयांच पात्रांतरे प्रक्षिप्य तृतीयां सू-
 र्यं ध्यात्वा जुहोति। इदं सूर्यायेतित्यागः। चतुर्थी गृहीत्वा द्वितीयया सह प्रजापतिं ध्यात्वा
 जुहोति। इदं प्रजापतय इतित्यागः। अपरे पुनः सद्यस्कालतामावसथ्याधानस्येच्छं-
 ति। कैचिन्नुयावदुक्तमेवेच्छंति। अग्राधेयदेवतास्य स्थालीपाकं प्रपयित्वा जपला-

रघुसा

१५

१५

गाविष्ठा ज्वाङ्गतीर्जुहोति त्वं नो अग्रे सत्वत्रो अग्र इमं मेवरुणा तत्वा यामियेते शतमया
अग्र उदुत्तमं सवतं त्रइ त्पष्टौ। न केवलं होमं तमावसथं किं त्वन्मदप्पसीत्याह। अग्रा
धेयेति। अग्रयोगार्हपत्यादयो आधीयंते निष्पाद्यंते यस्मिन् नूतदग्ना धेयं अग्निहोत्र
मित्यर्थः। तस्मिन् नूतस्य वा देवताः अग्रा धेय देवताः अग्निः पवमानोऽग्निः पाककोऽग्नि
शुचिरदिति स्नात्यः स्थाल्यां पाकः स्थालीपाकः तं अग्निहोत्राधानं देवतोद्देशकं
स्थालीपाकमित्यर्थः अपयित्वा परितोष्याशाश्रोक्त विधिना पत्का आज्यलागा विष्ठा
आधारावाज्यलागावित्यादिसूत्रेव ह्यमाणा धाराज्यलागादिसंज्ञाः आहुतयः तासु
आज्यलागां तं कृत्वा। तच्चैवं आवसथं कृत्वा दक्षिणतो ब्रह्मासनमासी चैत्पारत्य पयु
हणांतां परितोषां निवर्त्य शुवेणाज्यमादाय प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेत्याद्या
रसंज्ञके आहुतीर्जुत्वा अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्याज्यलागां तं कृत्वैत्यर्थः। त
त्र विशेषः। अग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचयेदित्यै जुसंगृह्णामि। एवं त्रिः

२५

तस्मीचतुर्थी प्रोक्षणे अग्रये पवमानायाग्रये पावकायाग्रये शुचये दित्यै त्वा जुष्टं प्रोक्षामि यो
 षं प्रकृतिवत् । तं आज्यपलागं लागांते आज्याहुतीर्जुहोति । आज्येनाहुतयो आज्याहुतय
 साः कात्वन्नो अग्रे सत्वन्नो अग्र इममेवरुणतत्वायामिये ते शतमया आग्र उदुत्तमं लव
 तन्न इत्यष्टौ मंत्रमाजुहोतीत्यत्रयः । तथा चाष्ट संख्यावच्छिन्नैर्मंत्रैरष्टावाज्याहुतीर्जुहो
 तीत्यर्थः । आज्यपलागाविष्टेतत्सूत्रमाहुतीनामवसरज्ञापनार्थं त्यागस्तु । इदमग्नी
 वरुणास्यां १ इदमग्नीवरुणास्यां २ इदं वरुणाय ३ तच्छापाति इदं वरुणाय ४ इदं वरुणा
 य सवित्रे विष्णवे विश्वे स्यो देवे स्यो मरुद्भ्यः स्वर्केत्यः ५ इदमग्रये जरसे ६ इदं वरुणयादि
 तये ७ इदं जातवेदो स्यात् ८ पुरसा देवमुपदिष्टा स्थालीपाकस्याग्राधेय देवते स्यो हुत्वा
 जुहोति । प्रागुक्ता सः अग्निहोत्रदेवतास्तः श्विष्टकृत्सहितास्तः स्थालीपाकस्य हुत्वा पु
 रसाद्यथा पृथ्वीहोमः कृत्यं । एवमुपदिष्टा स्थालीपाकहोमानं तं मष्टर्चं जुहुयादित्यर्थः
 । न पुरसादित्येतत्परं व्यर्थं । आज्यपलागाविष्टाज्याहुतीरित्यनेनैव स्थालीपाकहोमा

२६

१६

१६

प्राक्तस्य लब्धत्वादिति चेत् न । उत्तरसूत्रातिदेशप्राप्त्यर्थत्वात् । द्विष्टकृते चायास्यग्रेर्वष
 द्भूतं यत्कर्मणा त्वरीरिचं । देवागातुविदइति । अत्र च शब्दोप्यर्थः । अपि स्रसमुच्चयार्थः ।
 पुरसा देवमुपरिष्ठादित्येतत्सूत्रांशं समुच्चिनोति द्विष्टकृद्दोमेप्सयास्यग्रेरित्यारस्यवि
 दः स्वाहेत्येतामाज्याहुतिं पुरसा देवमुपरिष्ठादुत्तुहोतीत्यत्रयः । तथा च स्थालीपाकेन प्र
 धाना अतः आहुती हुत्वा पास्यग्रेरित्याज्याहुतिं हुत्वा स्थालीपाकेन द्विष्टकृद्दोमं
 कृत्वा पुनरयास्यग्रे इत्याज्याहुतिं जुहुयादित्यर्थः । ततः स्थालीपाकहोमोत्तरकालीनो
 षुर्चहोमः । ततो महाव्याहृत्यादिप्राज्ञापत्वांस्तानित्याः वक्ष्यमाणानवाहुतयः । वहि हुत्वा प्रा
 श्नाति । पाकयज्ञे च वत्तस्या सर्वहोमो हुत्वा शेषप्राशनमित्यस्यानुवादोऽयं प्राप्नोतीति ।
 एतच्च कदा कर्तव्यमित्याकांक्षाया मुक्तं वहि हुत्वेति । प्राश्नातीत्यनेन श्रुतौ दृष्टानि प्रतीयन्ति
 कर्मणि लब्धं ते । तथा हि । मार्जनं पवित्रयोः स्मार्त्तं यौ प्रहेषः । ततः क्षर्णपात्रवरयो रन्य
 तरदा वसथ्या धानस्य सांगता सिद्धार्थं क्षर्णपात्रं वरं वा दक्षिणां चतुर्मुखी तथेति सं

१६

प्रदद

कल्प्य कस्मैचिद्विजायदद्यात्। चतुर्थी कर्मादौ उपविष्टाय ब्रह्मणे दद्यात्। ततः सर्वप्राय
 श्चित्तहोमः। व्यस्राः समस्राः अतश्चोमहाव्याहृतयः। त्वं नः स त्वं नः आया आये ये ते शतं उदु
 तमं एतदाहुतिनवकं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकं। ततः प्रणीताविमोक्तः। तत एकस्मैव क्षमा
 णलक्षणा यत्राह्मणाय लो जनं दद्यात्। कर्मायिवर्गसिमित्प्रदेष्टोऽत्रो। उत्सर्जनं ब्रह्मणः। उ
 पयमन कुशमद्यौ प्रदेष्टुं। अयंचपदार्थक्रमः प्राश्नातीत्येतत्सूत्रलक्षितो लक्ष्यते। ततो ब्रा
 ह्मणलोजनं। आवसथ्ये त्रयस्त्रिंशदिति परिशिष्टा त्रयास्त्रिंशत्संख्या केस्यो ब्राह्मणे स्यो लो
 जनदानं केचित्त्रयोविंशमिति पाठमाहुः। तन्मते त्रयोविंशत्संख्या केस्य एव लो जनदानं
 तेच अध्वयनशीलास्तपस्विनः स्त्रियाः। शंखायनगृह्यकारेणिकमपि वर्गब्राह्मणलोजनं
 वाद्रूपवयः श्रुतशीलवृत्तानियुक्ताः। श्रुतं तु सर्वानत्येति न श्रुतमतीयात्। मंत्रेषु ब्राह्मणे
 चैव श्रुत्यमित्यसिद्धीयते। अभिदैवमथा ध्यात्ममभियज्ञमिति त्रयं। क्रियावंतमधीयानं
 श्रुतवृद्धंतपस्विनं। लोजयेत्तंसकृद्यज्ञनतं भयः। इदं श्रुते। यांति तर्पयिषेत्कां चिद्देवतां

रघुता

१७

सर्वकर्मसु। तस्याऽहिंसा मनसा दद्यादेवं विधाय वै। नैवं विधे हविर्न संनगच्छे देवतां क्वचि
त्। निधिरेषमनुष्णाणां देवानां पात्रमुच्यत इति। तथा चैवं विधानं ब्राह्मणानां त्रयस्त्रिंशत्सं
ख्याकानां त्रयोविंशत्संख्याकानां वा लोजनमिति प्रपञ्चीतत्पुरुषः। प्रयोगश्चैवं। देशकालौ संकी
र्त्य कृतैस्तदावसथ्याधानकर्मणः सांगता सिद्ध्यर्थं यथा संपन्नेनाज्ञेन तृप्तिपर्यायेन त्रय
स्त्रिंशत्संख्याकानां त्रयोविंशतिसंख्याकान्वा ब्राह्मणानहंत प्यायिष्य इति। एतेन लोच्यवादे
कमेव ब्राह्मणमावसथ्ये लोजयेदित्येवं वण्यिज्ञो हरिहरादयः प्रयुक्ता वेदितव्याः। ततः सुप्रो
हितादि कृत्वा आत्मवाससीपत्नीवाससी च अध्वर्योर्नित्यमहंसं प्रददद्वत्पात्मपत्नीपरिहि
तवस्रदानमध्वर्यवे बृहस्पतये त्वेति प्रतियहंत तोयजमानस्य मांगत्याद्याशीर्वादांश्च द्विजाः
पठेयुः॥ इत्यावसथ्याधानं॥ प्रसंगात्किंचिल्लिरक्यते॥॥ अधिकारे सत्यात्सत्याद्वर्षमाधाना
करणे चांद्रायणं। मासाति क्रमेत्वेकमुपोषणं। तदुक्तं। कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुता
शनं। चांद्रायणं चरेद्वर्षं प्रति मासमहोपि वा। अथ कृताधानो आलस्याच्चेदग्निं त्यजति मांस

१७

द्वयं स प्राजापत्यं चरेत् । मासचतुष्टयं चेदति कृच्छ्रं । मासप्रद्वंद्वं चेत्पाराकः । संवत्सरं चेत्पयोव्रतं । तदा हव्याघ्रपादः ॥ मासद्वयं नु यो वद्विंश जेदेतत्समाचरेत् । नासिक्रात्कृच्छ्रमेकं तु होमद्वयं ददाति चेत् । तथा योऽग्निं त्यजति नासिक्रात्प्राजापत्यं चरेद्विजः । अन्यत्र पुनराधानं मुपदिष्टं मनीषिभिः । तथा चतुष्टये तु संसृजे मासानां नु द्वा शतं । त्यक्त्वा तिष्ठ कृच्छ्रं कुर्वीत ततः पापात्प्रमुच्यते । तथा । षण्मासां त्यजते योऽग्निं पराकं स समाचरेत् । ऋद्धं पयोव्रतं कुर्यान्मासमेकं समाहित इति । संवत्सर अधिक कालाति कृच्छ्रमे । पयोव्रतं कृत्वा द्वैमासिकादिसमाचरेत् । तदुक्तं छंदपुराणे ॥ ऋद्धं संवत्सरादग्निं यस्त्यजेत्स पयोव्रतं । द्वैमासिकं ततः कृत्वा त्रैमासिकं मथापि वा । एवं अधिको न कालीनाग्निपरित्यागे प्रायश्चित्ताधिक्यं नूनं च परिकल्पनीयं । त्यागकालीनहोमं च विप्रैस्त्योदेयं । तदुक्तं तारका जगद्गो । यावत्कालमहोमी स्थावरावद्वयमशेषतः । तद्दानं चैव विप्रैस्त्यो यथा होम संप्रैव तदिति । एवं प्रायश्चित्ताचरणं कृत्वा होमं च दत्वा पुनराधानं कुर्यात् । एतच्च नासिक्रादग्निपरित्यागे ॥ विपत्तौ तु

ग्रथला.

१८

१८

शरीरशुद्धिं संपाद्य होमं दत्वा पुनराधानं कुर्यात् । प्रसंगात् पुनराधाननिमित्तान्नुच्यंते । अ
ग्रावन्नुगते यस्य होमकालद्वयं व्रजेत् । उल्लयोर्विप्रवासे चालौकिकाग्निर्विधीयते । एवं
विहायाग्निं सत्तार्य श्वेत्सीमा मुल्लंघ्य गच्छति । होमकालात्पुनराधानमिष्य
ते । अतो विनासमास्तुत्तुं शम्पापरासनात् । हतोऽग्निर्लौकिको ज्ञेयः क्रतौ सर्वत्र दर्श
नात् । कुरु द्वे त्रादितीर्थानां गमने देशवित्तवे । समारोपं विनैवाग्निं नो दहेद्युर्विपश्चितः ।
आरोप्याग्निं नरणोः श्वा नुदवस्येत्सहाग्निसिः । मथ्यमानस्य दृष्टस्य नाशे प्रत्यक्षस्य सा
मांतरनयने होमं विना वर्धातिक्रमे उदके नोपशमेशिकरे नो द्वाहनेऽग्निना विना शतयोज
नममपर्याप्तमार्गातिक्रमे अंत्यजादिनाग्रे रुपघाते प्रसिद्धक्रियालोपे प्रवासादिनाग्रे
रुपे द्वायां प्रमादादधारणे यजमानयोः प्रवासे होमश्च न्यवधानं न्यवस्येत्समायेसे सम
येनागतयोरेकपत्नी केपत्यौ प्रवसिते पत्न्याः अग्निं विना समुद्रगनदी संतरणे न लयेन
च विनाग्निना सहपिता दशनदी संतरणे पत्न्याः सीमातिक्रमणे पत्न्या वनागते एके एवं

१८

पत्न्याः रजोदोषेः सूतके मृतके मृतके वा होमकाले वा पर्वणि वा यजमानस्य प्रवासे धूपदीपा
 दिकरणे स्त्रेदादिकरणे प्रत्यही यपाकाकरणे अव्यवधानं पञ्चत्रयसमारोपे उपहताः स्युः स
 वरिणित्वा पुनराधानं कुर्यात्। अनुपहतेति स्वरिणी मंथनादिनामंथनायोगपेचेत्तदा
 न्ये शास्त्रोक्तलक्षणेन तनेया ह्ये। अनुपहते योगपेशकली कृत्यदा ह्ये। उपहते तु अष्टुनि
 द्वे सव्ये। नष्टायामप्यरणौ अग्निश्चेद्देशमिति चेत्। तदाग्निस्थितिपयंतं होमादिसंवेकु
 यति। उपशान्ते तस्मिन् पुनराधानं कुर्यात्। पुनराधानमप्याधानवद्भवति। प्रवसिते तत्र
 रित्राधानं पुनराधानं च न लवति। काम्प्रनित्यनैमित्तिकानुष्ठानं लवति। सायिकस्य धना
 र्थमेव प्रवास इति केचित्। अपरे तु सहाग्निः सपत्नी कशीर्था निव्रजेदित्याहुः। वचनस
 हावाहुस्तयं समूलं। यस्मिन्नाशिक्रादग्निं परित्यज्य पुनराधानादि न कुर्यात्। सयतिवद्बहिः
 कार्यः। पुनश्चेच्चिरकाले न व्यवहर्तुमिच्छति तदा द्वादशाहं कारयित्वा व्यवहर्तव्यं। तदुक्तं।
 चकर्महानौ नाशिक्रान्मासेन पतनं स्मृतं। द्वादशावृत्तैर्नैव शुद्धिस्तत्पुनराध्यानात्। नास्ति

रस्यता.

२८

कं तु वेद प्रामाण्यानभ्युपगमः। अन्यथा क्रियावाङ्मूलपरित्यागेऽस्य ल्पप्रायश्चित्तानुपदेश
प्रसंग इति पश्यामः॥ २॥ आवसथ्याधानंदारकाल इत्युक्तंदारक्रियाचविनाविवाहं न नि
ष्यद्यत इत्युक्तोद्घातसंगत्याविवाहं सूत्रयन्प्रसंगादर्घ्यानाह। पठर्घ्यालवन्ति। आचार्यत्वा
दयः पठ संख्याकाः उपाधयः संति तैरवच्छिन्नाः सर्वेऽपि अर्घ्याः अर्घयोगपालवन्तीत्यर्थः
। ननु आचार्यत्वादयो धर्माः जातय एव किं न स्पुः। न स्पुः। जातिसंकरप्रसंगात्। तथाहि। आ
चार्यत्वं परिहारेणान्यत्र अतिवृत्तिः। अतिवृत्त्यपरिहारेणान्यत्र आचार्यत्वं एकजो लयं संकीर्य
त। तस्मादुपाधय एते। उपधेयास्येक इत्यपेक्षायामाह। आचार्य अतिवृत्तिवैवाद्यो राजा प्रि
यः प्रातक इति। उपनयनपूर्वं वेदाध्यापकत्वं आचार्यत्वं तस्याधारः आचार्यः। एवं श्रौत
स्मार्तदि क्रियोद्देशेन हृतत्वं अतिवृत्तं तदा अयो अतिवृत्तिः। कुरुदकर्तृक कन्याधिप्रदानसं
प्रदानत्वं वैवाह्यत्वं। तदा अयो वरः। राजसूयातर्गता लिखेकालिषिक्तत्वे सति प्रजापालना
धिकृतत्वा अयो राजा। मैत्रा अयः प्रियः। ध्यानपक्षे जात्यवच्छिन्नः। विद्याव्रतो लयस्य

२८

तकत्वाद्यन्यतरोपाध्ववच्चित्रः। स्नातकः। रतिशब्दः षडुपाधुपध्वेयसमाप्तिद्योतकश्चक।
स्मिन्कालइत्यपेक्षायामाह। प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः। निमित्तमंतरासमागतानिति शेषः।
संवत्सरं संवत्सरं प्रत्यागताः प्रतिसंवत्सराः तान् आचार्यादीन् अर्हयेयुः मधुपर्केण पूज
येयुः। अर्चकानां ज्ञातिगर्चने विशेषमाह। षड्यमाणस्तृत्विजः। यज्ञारंलं करिष्यंतनुशब्दः
प्रतिसंवत्सरानित्यादिनोक्तं व्यवहृतिनस्ति। ज्ञातिजः याज्ञकानर्चयेयुरित्यर्थः। एतेन क्रत्वा
रंत प्रवृत्तेनैवारंलकाले ज्ञातिगर्चनं विधेयं नान्यदेत्यर्थः। तथाच ज्ञातिज्यप्रयोज्यं नान्य
दार्चनमिति ध्येयं। कथमर्हयेयुरित्यपेक्षायामाह। आसनमाययहि साधुसवानासामर्च
यिष्यासवंतमिति। आसनं यज्ञियदारुनिर्मितं पीठादि आहार्य आनाप्य आह ब्रवीति अ
र्चक इति शेषः। किमित्यत उक्तं। साधुसवानित्यादिसवंतमित्यंतं। विवाहे तु वरसमानशा
खाध्यायिनाचार्येण प्राञ्जुरवोपविष्टेन मध्वेचतुरिकमुपलिस उद्धता वोट्टिते ग्रावाहिते स
धुसवानासामित्याद्यर्चकः शूशुरादिब्रूयादिति विशेषमाहुः। अग्निमुपसमाधायेत्यादि

२४ हला

२०

कुमार्याः पाणिग्रह्णीयादि त्वंत सूत्रे सांगपाणिग्रहणविधेरग्निस्थापनोत्तरकालीनत्वस्य
क्वाप्रत्ययवल्लस्यत्वेन मधुपर्ककरणकार्चनस्यापि विवाहांगत्वादग्निस्थापनोत्तरका
लतेत्याशयादेव माहुः। आहरंति विष्टरं पदं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कदधि
मधुघृतमपि हितं कां स्ये कां स्येन। आहरंति अर्चकपुरुषाः विष्टरौ पादार्थमुदकमर्घं
गमर्घमाचमनीयपात्रं मधुपर्कमित्येतस्यैव विवरणं दधिमधुघृतकां स्येनापि हितं पुनः की
दृशं कां स्ये स्तुते। अन्यस्त्रिः त्रिः प्राह विष्टरादीति। अर्चार्चकाल्पामन्यः अर्चकपुरुषः। विष्ट
रादीनि त्रिस्त्रिः प्राह। विष्टरः आदिर्येषां तानि त्रिस्त्रिः त्रीं श्री नृवारान् एकैकं प्राह अत्रुब्रूया
त्। प्रयोगश्चैवं। विष्टराविति वारत्रयमाहान्यः। अतिग्रह्यतामित्याहार्चकः। प्रतिग्रह्णामीत्य
र्थः प्रतिग्रह्णांतीत्यर्थः। किमित्यत उक्तं विष्टरमिति। वषोस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः
इमंतमालिति घामियोमाक आसिदासतीत्येनमभ्युपविशति। निगदव्याख्यानं। पादयोर
न्येविष्टर आसीताय अ न्यं द्वितीयं पादयोरधः विष्टरं स्थापयेदर्थ इत्यर्थः। कथं भूतः

२०

विष्णुश्चासीन् चतुर्थ्यत्रनविवहिते त्पाङ्कः केचित्तु। चतुर्थीवलात्कमिकंदानमाङ्कः। स
 व्यंपादं प्रहात्वा दक्षिणं प्रहालयति ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथमं। ततो न्येन पादार्थमुदकमि
 ति त्रिरुक्ते च केन प्रतिगृह्यतामित्युक्ते प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्यार्थ इति शेषः। मंत्रेण वा तू
 लं। वेत्स्यत आह। विराजो दोहोसि विराजो दोहमशीयमयि पाद्याये विराजो दोह इति। दोह इत्ये
 तेन मंत्रेण पादौ प्रहालयेदर्थ इत्यर्थः। अर्घ्यं प्रतिगृह्णाति। ततो घं आपस्तु इति इत्यनेन त्रि
 रुक्ते प्रतिगृह्यतामित्युक्ते नोक्ते आपस्तु इत्युक्तं मंत्रं पठित्वा प्रतिगृह्णामीति अर्घ्यं प्रतिगृ
 ह्णामीत्यर्थः मंत्रमाह। आपस्तु युष्मातिः सर्वान् कामानवाप्नुवामीति निनयन्नलिमंत्रये
 त। समुद्रं क प्रहिणोमि स्वां योनिमसि गच्छत। अरिष्टास्माकं वीरा मापरा सेचि मत्पय इति
 शिरसा लिवं ह्यसन्मुखं निनयन् समुद्रं व इत्यलिमंत्रयत इत्यर्थः। आचामत्या मागन्तु शसा
 सः सृजवर्चसा तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिंत नूनामिति। आचमनीय
 मित्यनेन त्रिरुक्ते प्रतिगृह्यतामित्युक्ते नोक्ते प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा आमागन्नि त्याच

मती त्वर्थः। ततः स्मार्त्ताचमनं। मित्रस्य त्वेति मधुपर्कप्रतीक्षते। मधुपर्क इत्यनेन त्रिरुक्ते प्र
 तिगृह्यतामित्यर्चकेनोक्ते मित्रस्य त्वेति अर्चकहस्तस्थे मधुपर्कमीक्षते उद्धारितं। मर्वका
 तीयसूत्रे उक्तत्वादिति मंत्रोक्तः। संहितायामविद्यमानोप्ययाश्चाग्र इति वत्। दिवस्य त्वे
 ति प्रतिगृह्णाति। प्रतिगृह्णामीत्यंतेन देवस्य त्वेति मंत्रेण यजमानहस्तां गृह्णातीत्यर्थः।
 सव्ये पाणौ हत्वा दक्षिणस्थानामिकया त्रिः प्रयौति नमः शपावा शपायान्पसने पत्रा वि
 द्वांतेने निष्कृतामीति। मधुपर्कं विमहस्रे निधाय दक्षिणहस्तस्थानामिकयां युल्ल्या त्रिवार
 मालोडयति नमः शपावेति मंत्रेण अनामिकां युष्टेन च त्रिनिस्तूयति। दक्षिणहस्ताना
 मिकां युष्ट्या ल्यां त्रिवारं निस्तूयंति वारिः प्रक्षिपतीत्यर्थः। चकारः समुच्चयार्थः। तस्य
 त्रिः प्राश्नाति। यन्मधुनो मधव्यं परमं रूपमन्नाद्यं। तेनाहं मधुनो मधवेन परमेण रूपेण
 न्नाद्येन परमो मधव्यो न्नादो सानीति। यन्मधुन इति मंत्रेण त्रिवारं मधुपर्कं प्राश्नातीत्य
 र्थः। उच्छिष्टोपि मंत्रानुष्ठरेत्। मधुमतीति वा प्रत्युचं। मधुवाता इति त्वेन वा प्रत्युचं प्राश्ना

ति। पुत्रायान्तेवासिनेचोत्तरतश्चासीनायोत्सिष्टं दद्यात्सर्वं वा प्राप्नीयात्प्राप्त्वा संचरेन्नयेत्
 । असंचरेन्नसंचारवर्जिते देशे। शेषं सुगमं। इयंच प्रतिपत्तिः सर्वसिद्धि उत्तरा ज्ञेया। आ
 चम्य प्राणान्संस्पृशति। आचमनं कृत्वा ब्रह्ममाण्ड्यं प्राणान् स्पृशतीत्यर्थः। वाङ्मय आस्ये
 अनेन आस्यं स्पृशति। नमो मे प्राणः। अनेन नासारं ध्वंसहेव स्पृशति। अहो मे चन्द्रः अ
 नेन चन्द्रः। कर्णयो मे श्रोत्रं अनेन कर्णौ मित्रावृत्तिः दक्षिणोत्तरे। वाहो मे विलं। अनेन
 वाहं मंत्रावृत्त्या स्पृशति। अर्वा मे रजः। अनेन रजः। अरिष्टानि भेगा नि तनू सन्वामे सहे
 ति। अनेन शिरः प्रभृतीनि पादां तानि सर्वाणि पंगान्पुलाह्याहस्यं त्वा मा लतते। आचांतो दे
 कायशासमादाय गौरिति त्रिः प्राह प्रत्याह। आचांतमुदकं येन स आचांतो दकः तस्मै अर्घ्यं
 य सन्निहिते कन्यादानकाले शासं रेवङ्गमादाय गौरिति त्रिवारि माहार्चकः। तं अर्चकं प्रत्या
 हार्चः। किमित्यत आह। मातारुद्राणां दुहिता वस्तुना ५० स्वसादित्यानाम मृतस्य नातिः
 प्रनुवोचंचिकितुषेजनामागामनागामदिति वधिष्ठ। मम चासुष्य च पाप्मानं ५० हनोमी

५५ ला०

२२

तियद्याललेताथयद्युस्मिष्टहेत्समचासुष्यचपाप्राहृतर्त्तुमुत्सृजयत्तृणान्प्रविति **ब्रूया**
त्। वधिष्ठेत्तंतंमंत्रमुच्चार्यआत्मनोर्चकस्मचषष्ठ्यंतेनामनीगृहीत्वोलयोः पाप्राहृत
र्त्तुमुत्सृजयत्तृणान्प्रवितिपुत्सर्गपिहेत् आलंलपहेतुसर्ववन्नामनीगृहीत्वात्रलयोः पा
प्राहृतं हनोमीत्युक्त्वा **ॐ ३ कुरुतेति** ब्रूयादित्यर्थः। उत्सर्गपिहेतवेत्तृणदानं। आलंल
पहेतुपालाशं शारवां निरवायद्विग्रहं रशनयेत्पारल्पप्रजापतयेत्तु सुनिषुनामी
ति शारवायां नियोजनं मारणांतं। तस्मिन्पहेमांसेनार्घदानं। कर्त्तव्यताविशेषंगो
यस्तेवद्वयति। अस्मैवोपोद्वलकमाह। नचेवामासोर्धस्मात्। तुशब्दः पद्व्यावृत्तौ अमा
सः मांसवर्जितः अर्घ्येनैवलवेत्। सर्वघोडशीग्रहवद्विकल्पमसिधायाद्यार्थकत्वेन च
नुष्ठानपद्व्यं संस्मर्येदानं विवाहे क्रतौ च तस्यावश्यतामाह। अभियज्ञमभिविवाहं कुरु
तेत्येवब्रूयात्। क्रतौविवाहेचकुरुतेत्येवब्रूयात्। प्रयोगस्तु प्राग्दर्शितः। आलंलस्तु
कलौनिषिद्धत्वान्नादरणीयः। यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्यसोमेनकृताद्यपिचैनेनयाजयेद्यु

२२

नृकृतार्घ्यरतिश्रुतेः। असकृत्पुनः पुनः संवत्सरस्य संवत्सरसं वंधिना सोमेन यजेत यद्वा
 संवत्सरस्य मध्ये असकृत्पुनः पुनः सोमेन यजेत तदा कृतार्घ्या एवैतं यजमानं याजयेयुः
 नाकृतमधुपर्क इत्यर्थः। श्रुतिप्रमाणं तु सोमादन्धत्रमधुपर्कस्यानावश्यकता प्रदर्श-
 नार्थः। अपरे तु सोम एव कृत्विजां मधुपर्कमाहुः। ततः पुण्याहवाचनं यथा शास्त्रे लंकृतां
 सितवस्त्रयुग्मवेष्टितां चंदनविलेपितां गां पुष्याद्यलंकृतां ब्राह्मणेषु पुण्याहं पठत्सु कुमारी पुण्या-
 हस्थाने समानीय तस्याः दक्षिणं दक्षं गृहीत्वा पिता ददाति। पित्रस्तावे पिता महादिभः सर्वेषां
 मला वैकन्याकुमार्यात्स्वयं वरं॥ तत्र विधिः॥ चत्वारिंशत्तरतः वरं प्राप्नुयुः कुशाक्षीले आ-
 सने उ पविष्टवरा दक्षिणतः कन्यामुपावेशयततः प्रागुदङ्मुखः प्रदः कन्यायाः आसने उ
 पविशेत्। दक्षिणतः पत्नीति धेत्। तत्र सर्वं देशकालौ स्मृत्वा कन्यादानमहं करिष्य इति सं-
 कल्प्य कन्यादाननिमित्तं वराय पाद्याघौदित्वा तस्यैव पादौ प्रक्षाल्य स्वपादावपि प्रक्षाल्या

गृह्यसूत्र

२३

वस्त्रप्राणानायमा पुनराचम्य चक्षिन इन्द्र इत्यादिपरित्वोदकं पात्रे अहिष्णापवित्र इत्यनेन
 पुंदरी का चं संस्मृत्यात्मानं मार्जयित्वा सप्तव्या धेत्यादिपरित्वा कन्यादानोपहाराणामित्यु
 पहारं प्रोक्ष्य पुनः चक्षिन इति परित्वा चंदनपुष्पागुरु क्षुपा रात्रिकादितिर्वरं संस्मर्य इ
 मानि अर्चितानि ज्योतींषीत्सुक्ताः । च न विधेः स एतास्त्वित्पुत्कायवान्प्रकीर्य पुण्याहं दीर्घ
 मायुरस्त्वित्प्रादिनात्मानं सं प्रोक्ष्य सोदकादस्त्रिता नृहीत्वा देशकालौ संकीर्त्य श्राद्धोक्त
 फलावाप्त्यर्थं अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्रायैवं पितामहपित्रोर्ना
 मनी संकीर्त्य पौत्राय पुत्रायैत्सुक्ताः अमुकगोत्रायामुकशर्मणे वराय नृत्सामित्सुक्ताः । पु
 कगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्री मेवं पौत्री तथा पुत्री मित्सुक्ताः अमुकगोत्री
 मसुकनाम्नी मनुपहत सर्वेन्द्रियां वसु युग्मा ह्यादितां सोपानत्कां यथाशक्तिसुवर्णरत्न
 ताद्यलंकृतां प्रजापतिदैवतां एवं चिः प्रयोगः अमुकगोत्रो हं मार्तंडो परागादिकालीन

२३

कुरु द्वे त्राद्यधिकरणकानवद्यविद्यावते ब्राह्मणाय सुवर्णसारसहस्रदानजन्यफलोपमशा
 अवो धितफलावाप्तिकामसंप्रददइत्सुक्काकन्यादक्षिणहस्तंवरदक्षिणहस्तेदद्यात्वरश्चो३
 मितिप्रतिगृह्यस्वस्त्रीत्याशिषंदत्वा केदादितिकामस्तुतिं पठेत् ॥ ततः कन्यादानप्रतिष्ठार्थ
 मितिसंकल्प्य हिरण्यं वराय दद्यात् । ततः पयस्विनीं गोकन्यादानसमृद्धये यथोपपन्नोप
 क्रमसहितां दद्यात् । ततो दक्षिणाः पालित्याद्याशीः प्रार्थना । ततः कृतैतत्कन्यादानकर्म
 एतयन्मननं यदतिरिक्तं तत्सर्वं परिष्कारमिच्छितिसंप्रार्थ्य द्विजान् प्रणमेत् । ततः कौतुक
 हप्रवेशादिकुर्यात् ॥ ॥ तृतीयाकंडिका ॥ ॥ पाकयज्ञानाह । चत्वारः पाकयज्ञाः । चत्वा
 रः चतुर्विधाः । प्राकः अग्निः तद्वतो यज्ञाः तथा च सामे अत्रुः प्रकारापाकयज्ञालवंती त्प
 र्यः । तान्प्रकारानाह । द्रुतोः द्रुतः प्रद्रुतः प्राशित इति । द्रुतः सायं प्रातः क्रियमाणो ह
 तहोमः होमप्राजात्मकः अद्रुतः अस्ररारोहणादि होमबलिप्राशनैर्वर्जितः । प्रद्रुतः
 पक्षाद्यादिः । होमबलिप्राशनाच्चितः । प्राशितः । सर्वासांपयसिपायसंश्रपयित्वा

२४

२४

ब्राह्मणा न्नोजयेदित्यादिः केवलं प्राशनात्मकः। अपरे तु प्रत्यहं अल्पस्यमाना नृवृह्मयज्ञ
 व्यतिरिक्तान्महायज्ञानेव पाकयज्ञानाङ्गः। सूत्रार्थे तु द्रुतद्रुत्यादिसूत्राच्चरुसंख्याला
 सेपिसायं प्रातरस्यासादितद्विगुणसंख्याप्रसक्तिमपवादितु चत्वार इति पदं। तथा च च
 त्वारः पाकयज्ञा इति सिद्धे द्रुतद्रुत्यादिसूत्रं पक्षाद्यादि संग्रहार्थं तथा च कारिकायां। च
 त्वारः पाकयज्ञाः सप्तब्रह्मयज्ञपंचमः। एते पंच महायज्ञाः प्रत्यहं स्मृतकाहते। जनादिप्रा
 दात्सिद्धे चत्वार इति सूत्रितम्। चतुर्णां सायमस्यास आद्ये आहं च तत्सकृत्। अस्यासौ वै
 श्रुदेवे च सर्वस्यैव हिकर्मणः। अतश्चत्वार एवैते नाष्टौ स्युः कालसेदतः। पंचसु वहिः शा
 लायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशांतेसी मंतोन्नयने। पंचसु संस्कारकर्मसु वहिः शा
 लायां शालायाः वहिः मंडप इति यावत्। तथा च विवाहादिकर्मपंचकं मंडपेन वतीत्य
 र्थः। सर्वपरि लाप्ता सूत्रे पंच संस्काराः भुवः उक्ताः अधुना लौकिकाग्नि सा ध्ये विवाहादौ तेषा
 मपवादमाह। उपलिप्त उद्धता बोद्धि ते ग्निमुपसमाधाय। लौकिकाग्नि सा ध्यं विवाहादि क्रि

२४

याकलापंकुर्यादिति शेषः। निर्मथ्यमेके विवाहो। एके आचार्याः विवाहं निर्मथ्य आरण्ये यम
 निमिच्छन्ति। एतच्च कृताधानस्य स्तार्यायां विद्यमानायां द्वितीया। प्ररिणयनविषयः। तदुक्तं। स्त
 र्यायां विद्यमानायां द्वितीया मुहुरेद्यदि। तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसथ्ये निमान्। अन्ये
 तु विवाहमात्रविषयमेतदाहुः। विवाहकालमाह। उदगयन आर्यमाणपक्षे पुण्याहे कु
 मार्याः पाणिंगृहीयात्। उत्तरायणेषु कृष्णपक्षे ज्योतिः शाश्वविहितेषु पुण्याहे कु
 मार्याः पाणिंगृहीयादित्यर्थः। सुगृह्योक्तविधिनेति शेषः। नह्यत्र विशेषानाह। वि
 शुत्रिस्तत्रादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा। उत्तराः आदिर्येषां तानि उत्तरादीनि तेषु।
 एकं त्रित्वं उत्तरायामन्वेति। अपरं त्रित्वं तदाप्नुतु। तथा चोत्तरात्रयं येषां न ह्यत्राणां मादि
 भ्रतंतत्रिकं ग्राह्यमित्यर्थः। तथाहि। उत्तरा हस्तचित्रा। उत्तरा अवणधनिष्ठा। उत्तरा रेवती अ
 श्विनी। स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा वाशशब्दोऽवधारणे। एष्वन्यतमस्मिन् विवाहंकुर्यादि
 त्यर्थः। यद्वा वाशवचकारार्थः। चशब्दश्च ज्योतिः शाश्व। शुपात्रनक्षत्रसमुच्चयार्थः। वैवा

द्याः श्रीराह। तिष्ठो ब्राह्मणस्य वणनिष्ठत्वेण द्वे राजन्यस्यैका वैश्वस्य। वणनिष्ठत्वेण वण
 क्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रः ब्राह्मणी द्वित्रिया वैश्वपाचतार्या लवन्ति। एवं द्वे राजन्यस्य द्वित्रिया
 वैश्वपाच। एका वैश्वपाच समानवर्णैर्वैश्वस्य। सर्वेषां ऋद्रामण्येके मंत्रवर्जं। चतुर्णामपि
 वणानां एके ऋद्रापरिणयनमिच्छन्ति। अपरे नेच्छन्ति। अन्यवर्णसिमुच्चयार्थे अपिशब्दः
 ॥ इदानीं प्रकृतमाह ॥ ॥ अथैनां वासः परिधापयति। जरांगच्छपरिधत्स्व वासो लवाकृ
 णीनामसि शशिपाव। शतं च जीवशरदः सुवर्चरियि च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं प
 रिधत्स्व वास इति सूत्रं॥ अत्रायमथ शब्दः कौतुकागारप्रवेशाद्यानंतर्यवाचकः। एनां
 कुमारी वासः परिधापयति परिहितं कारयति। केन मंत्रेणोत्पत्तुं। जरांगच्छेत्यादि। इ
 ति शब्दमंत्रसमाप्तिद्योतकः। अद्योत्तरीयं याच्यं कृतं तन्न वयं या अतश्चत। या आदेवी संतन
 स्सितो तं तं यतास्वा देवी। जरासे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति सूत्रं। अथ अंत
 रीय परिधानानांतरं उत्तरीयं परिधापयति। या अकृतं तन्निति मंत्रेणोत्पत्त्यर्थः। अत्र परि

धापयितावर एव॥ अथैनौ समं जयति समं जंनुवि श्वे देवाः समापो हृदयानिनौ। सम्प्रात
 रिष्ठासं धातासमुदेष्टी दधानुना वि०। अथवप्रपरि धानानंतरं एनौ कन्यावरौ आचार्यः स
 मंजयति परस्परं समं जायाइति प्रैष पूर्व। तत्र मंत्रमाह। समं जंनुवित्यादि। इति शब्दः मंत्र समा
 प्त्यर्थे॥ ततः कंकणबंधनं परस्परं॥ पित्रा प्रजामादाय गृहीत्वानिष्कामयति यदैषि मनसा
 हरं दिशो नुपवमानो वा। हिरण्यपणो वै कर्णः सत्त्वां मनसो करोत्वित्यसाविति नाम गृह्णा
 ति। पित्रा जनकेन उपलब्ध एव मेतत्। पितुरेता वेपिता महादि स्मृत्युक्तदानाधिकारिणा। प्रजो
 कन्यादानकाले दत्ता। केचिदमुमेव कन्यादानावसरमाहुः। आदाय प्रतिगृह्य। गृहीत्वावरः
 स्वदक्षिणहस्तेन कन्यादक्षिणहस्तं गृहीत्वानिष्कामयति चतुरिकायां गंतुं कौतुकागारान्निर्ग
 हति। केन मंत्रेणेत्यत उक्तं यदैषीत्यादि। असौ स्थाने कन्यानामग्रहणं असुकिदेवि देत्येवं प्रयो
 गः॥ अथैनौ समीक्षयत्यधोरचन्द्ररित्यारत्ययस्यामुकामावहवो निविष्टा इत्येतं सूत्रं॥
 अथ निष्क्रमणानंतरं। एनौ कन्यावरौ आचार्यः समीक्षयति। समीक्षणं कारयति परस्परं।

२६ सा

२६

२६

समीह्येयमिति प्रेष्यर्वी। केनेत्यत उक्तं। अघोरचन्द्रुरिति। तथाचाघोरचन्द्रुरित्यारस्य
यस्यासु कामावहो निविष्णा इत्यंतेन सौत्रमेव समुदायेन वरः कन्यामी हत इत्यर्थः॥४॥
॥ चतुर्थी कंडिका ॥ ॥ प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके ॥ एके आचार्याः कन्यावरौ अग्निं प्रदक्षि
णं पर्याणीयवासः परिधानादिमन्यंते। पश्चादग्नेस्ते जनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रहृत्योपवि
शति। दक्षिणपादेन ते जनीं तृणमलकं। कटं वा। प्रहृत्य परिवर्त्य उल्लंघ्येत्यपरौ अग्नेः प
श्चादुपविशति। वर इति शेषः। दक्षिणतः कन्यावरात्। उत्तरत आचार्यः। अचारश्च आघा
रावाज्जसागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यः ५॥ स्विष्टकृच्चैतं नित्यं ५॥ सर्वत्र। दक्षि
णतो ब्रह्मासनमासीर्येत्यारस्य पयुर्द्विज्जुह्यादित्यंते परिलाघाशा आर्थे कृते। कन्याव
रास्यामन्वारश्चौ आचार्यः आचारौ। प्राजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेत्याज्याहुती आज्यला
गौ अग्नये सोमायेत्याज्याहुती महाव्याहृतयः ५॥ इवः स्वसि ओमहाव्याहृतयः सर्वप्राय
श्चित्तं। तन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्ने अया अग्ने ये ते शतं उदुत्तममित्याहुति पंचकस्य सर्वप्रा

२६

यश्चित्रसंज्ञा प्राजापत्यं। प्राजापतये स्वाहेति प्राजापतिदेवताकं होमं स्विष्टकृच्च स्विष्टकृद्गुणवि
शिष्टमग्निदेवताकं होमं नित्यं सर्वत्र। सर्वस्मिन्होमे एतदाहुतिचतुर्दशकं नित्यं लवत्येवेत्य
र्थः। विशेषविधिं विनेति शेषः। तेन नित्यावसथ्य होमादौ नलवतीति ध्येयं। अथ महाव्याहृति
त्यः स्विष्टकृदन्त्यज्ञेवाज्याद्विः। आज्याच्चेदितरदनुपहतं सर्वादिहाविः स्यात्तदा महाव्याहृ
तिहोमात्प्राक् प्रधानहोमानंतरमेव स्विष्टकृद्धोमो लवतीत्यर्थः। सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्या
तरमेतदावापस्थानं विवाहे। एतत्सर्वप्रायश्चित्तहोमप्राजापत्यहोमयोर्मध्यं विवाहारमेक
र्मणि आगंतुकहोमस्थानमित्यर्थः। राष्ट्रभृत इह न। राष्ट्रभृत्संज्ञका आहुतीरावपेदित्यर्थः।
॥ प्रयोगश्च ॥ अताषाडृत धामाग्निर्गंधर्वः स न इदं ब्रह्म हूतं पातु तस्मै स्वाहा वाइ। इदमग्नये
गंधर्वायेति त्यागः। तस्मै षधयोरप्सरसो मुदो नाम तास्यः स्वाहा॥ इदमोषधिस्योप्सरस्यः। ए
वं सर्वत्र त्यागे विशेषः। इदं सूर्याय गंधर्वाय इदं मरीचिस्योप्सरस्यः। इदं चंद्रमसे गंधर्वाय।
इदं नक्षत्रेभ्योप्सरस्यः। इदं वाताय गंधर्वाय। इदमग्नौप्सरस्यः। इदं यज्ञाय गंधर्वाय। इ

दंदहिणास्योऽसरोत्पः। इदं मनसो गंधर्वाय। इदं मृक्तामस्योऽसरोत्पः। इच्छन्फलं कामय
 मानः आहुतीनामिति शेषः। जया स्यात्तानां च। आवापं कुर्यादिति शेषः। चकार स मुञ्च
 या र्थः। न केवलं राष्ट्रभृता मेवावापः। अपितु जया स्यात्तानां मपीत्यर्थः। अत्र श्रुतिप्रमाणय
 ति। जानन्नेन कर्महेतुदितिवचनात्। आवापेयेन कर्मणायत्फलं साधयेत्। तत्फलकामः तस्मि
 न्कर्मणि तत्कर्म आवापेदित्यर्थः। अपरे तु जानन्नित्यमुंशं विकल्पार्थमाहुः। इदं दित्य
 स्पर्धं सद्धिमिच्छेदिति। जया हुतीनां देवताः प्राह। चित्रं च चित्रि आकृतं चाकृतिश्चेत्यादि।
 स इह व्योवभूवस्वाहेत्यंतं सूत्रं। प्रयोगश्चैवं। चित्राय स्वाहा। इदं चित्राय। चित्त्यै स्वाहा। इदं चित्त्यै
 एवमन्यत्र। आकृताय स्वाहा। आकृत्यै स्वाहा। विज्ञाताय स्वाहा। विज्ञात्यै स्वाहा। मनसे स्वाहा।
 शर्द्व्यै स्वाहा। दशायि स्वाहा। पौर्णमासाय स्वाहा। बृहते स्वाहा। रथंतराय स्वाहा। प्रजापतिर्ज
 यानिंद्राय च स्त्रे प्रायच्छदुग्रः घृतनाजयेष्टु। तस्मै विशः समनमंतसर्वः स उग्रः स इह व्यो
 वभूवस्वाहेति। इदं प्रजापतय इति त्यागः॥ अथास्याताः॥ अग्निभृता नामधिपतिः समावत्विन्द्रो ज्ये

छानामित्यादिदेवतापूँसाहेत्यंतंस्त्रं एलि रक्षादशसंख्याके मंत्रैरत्यातानसंज्ञका आहुतीर्जङ्गपादि
 त्वर्थः । सर्वत्रानुषजति । अग्निभूतानामित्याद्यष्टादशमंत्रेषु प्रतिमंत्रं यथा लिङ्गं समावत्वस्मिन्
 ब्रह्मणस्पिन् ब्रूते स्यामाशिष्यस्यां पुरोधाया मस्मिन् कर्मणस्प्यां देवहूत्या पूँसाहेत्यनुषंगं
 करोतीत्यर्थः ॥ प्रयोगश्चेवं । अग्निभूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन् ब्रह्मणस्पिन् ब्रूते स्यामाशिष्य
 स्यां पुरोधाया मस्मिन् कर्मणस्प्यां देवहूत्या पूँसाहेति । इदमग्नये भूतानामधिपतये । एवमन्यत्र
 त्यागास्तु । इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये । २ इदं यमाय एधि व्या अधिपतये । ३ इदं वायवे त्रि
 हूँस्याधिपतये ४ इदं सूर्याय दिवोधिपतये ५ इदं चंद्रमसे नक्षत्राणामधिपतये ६ इदं बृहस्पतये
 ब्रह्मणोधिपतये ७ इदं मित्राय सत्त्वानामधिपतये ८ इदं वरुणाया पृथ्वाधिपतये ९ इदं समुद्राय
 स्रोतानामधिपतये १० अत्र पूँसां प्राज्जानामत्रानुषंगे विशेषः । अधिपतिस्तन्मावत्विति । इदमत्रा
 य साम्राज्जानामधिपतये ११ इदं सोमायौषधीनामधिपतये १२ इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये
 १३ इदं रुद्राय पशूनामधिपतये १४ इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये १५ इदं विष्णवे पर्वतानामधिप
 तये १६ मरुतोगणानामत्रापि विशेषः । गणानामधिपतयस्मावत्वस्मिन्निति इदं मरुद्गो गणा
 नामधिपतित्यः १७ ॥ इदं पितृभ्यः ॥ इत्यत्यातानां होमः ॥ अग्निरैतित्यारत्यपरं मृत्यविति

गृह्य

२८

वैके प्राशनां तत्त्वं तं सूत्रं। अग्नि रैतु इमामग्निः सृष्टि नो अग्ने सुगन्ध पंथां परं मृत्यो ए।
 एतिः पंचमंत्रैः पंचाङ्गु तीर्जुङ्ग्यादित्यर्थः। त्यागाः। इदमग्रये ३ इदं वैवस्वताय ४ इदं मृत्यो
 वे ५ एके परं मृत्यविति पंचमी माङ्गुति प्राशनांते इच्छति॥ ५॥ ॥ पंचमी कंडिका॥ कुमायत्रि
 तासं हतेन तिष्ठती सूत्रं। शमी पत्रमिआणि भ्रष्टानि धान्यानि कन्या भ्रातातिष्ठंत्याः कन्या
 याः अंजलो प्रक्षिपति सा च तिष्ठती मिलितेनां जलिना अग्नौ जुहोतीत्यर्थः। केनेत्यत आह।
 अयमणं देवमित्यारत्यरनुमन्यतामियं स्वाहेत्यंतं सूत्रं। एति स्त्रितिर्मंत्रैराङ्गुति त्रयं कन्या
 जुहोत्यंजलिनेत्यर्थः॥ विवाह प्रधानमाह॥ अथास्यैदक्षिणं हं संगृह्णाति सांयुष्टमित्यार
 त्यमृण्डयामशरदः शतमित्यंतं सूत्रं। अस्यै अस्याः इत्यर्थः। उदगयन इत्याद्युपक्रम्य कुमा
 र्याः पाणिं गृहीयादित्यत्र लिङ्ग पाणिग्रहस्यैव प्राधान्यरव्यापनादिह चमंत्रकरणकपाणिग्र
 हस्यविधानादयं पाणिग्रहः ज्योतिः शास्त्रप्रतिपादो समये कर्तव्यः। अन्यत्वं स्ति ह्यसम
 यासाध्यत्वेन समयान्तरे स्थूलैक कर्तव्यं। शेषं निगदव्याख्यानं॥ ६॥ ॥ षष्ठी कंडिका॥ ॥
 अथैनामश्मानमारोहयतीत्यारत्यष्टतनाय तत्त्वं तं सूत्रं॥ ॥ अथ गाथां गायति॥ अथ

२८

अशमारो हणानंतरं तामाह। सरस्वती प्रेदयशा इत्यंतं॥ अथ परिक्रामत स्फुल्लमग्रे सहेत्यंतं॥
 गाथागानानंतरं वधूवरौ अग्निं परिक्रामत स्फुल्लमित्यारस्य सहेत्यंतं तेन मंत्रेणेत्यर्थः॥ एवं
 द्विरपरं लाजादि॥ कुमार्या भ्रातेत्यारस्य परिक्रमणांतं कर्म सवतीत्यर्थः। चतुर्थः शूर्प
 स्य कृष्णया कोणेन सर्वान् शूर्पावशिष्टान् लाजानावपति कुमार्याः अंजलौ भ्रातातांश्च लग्ना
 यश्चाहेति कुमारी मंत्रावृत्त्या आहुतित्रयं जुहोति। इदं लग्नायेति त्यागः॥ ३॥ आचारा द्वध्वानुः
 वरं युष्मद्यहणं। वरश्च नालिकेरादित स्मैददाति। परिणीतां प्रजापतय ६ं इत्वा। अग्नेः परितोनी
 तां कन्यामुपवेश्य कन्यावराधामन्त्रारब्धो आचार्यः प्रजापतये स्वाहेति इत्वा पदप्रक्रमणा
 द्युत्तरयंथोक्तं कारयतीत्यर्थः। इदं प्रजापतय इति त्यागः॥ ॥ सप्तमी कंडिका॥ ॥ ७॥ अथेनामु
 दाची ६ं सप्तपदानि प्रक्रमयति। कन्यायाः दक्षिणपादेन आचार्यापेक्षया अंतरंगत्वाद्दूर इत्य
 र्थः। प्रतिपदं क्रमणमंत्रानाह। एकमिषे द्वे त्रिजुगैः त्रिणि रायस्योषाय चत्वारि मायो सवाय पं
 चपञ्चस्यः षड्नुत्पः सखे सप्तपदा भवसामामनुव्रता हवविष्णुस्वानयत्विति सर्वत्रानुष

दृष्टसा

२८

जतिमूत्रं। साकांक्षत्वाद्द्विषुस्वानयत्वित्यस्य सर्वज्ञानुषंगः॥ वरस्यमंत्रपाठः॥ निष्क्रमणप्रभृत्य
दककुं सः स्वं धेकृत्वादहिणतोमेवग्नितः स्थितो लवति। पित्राप्रत्तामादाय गृहीत्वानिष्क्राम
तीत्येतत्कालमारस्यामेर्दहिणतः कश्चिन्निष्ठति। उत्तरतएकेषां। अतो विकल्पः। ततएनांमू
र्द्धन्यसिषिंचतिचतिष्ठतिरित्यंतंमूत्रं। आचार्यइतिशेषः। अथेनां सूर्यमुदीक्षयति तच्च
न्डारिति। सूर्यमुदीक्षस्वेतिषेष्टः। आचार्यस्या तच्चन्डारिति मंत्रेणवधूसूर्यमुदीक्षते। अथा
स्येदहिणां समित्यारत्यप्रजापतिस्त्वानिषु नक्तुमह्यमित्यंतंमूत्रं। अस्याः दहिणां संस्थो
परिवाङ्मनीत्वाममव्रतइतिमंत्रेणवरोहृदयमालततइत्यर्थः। अथेनामतिमंत्रयते सुमंग
लीरित्यारत्यतनेत्यंतेनमंत्रेणवरइतिशेषः। तां हृदयपुरुषउन्मथ्येत्पारत्यस्रष्टानिषीदंति
त्यंतंमूत्रं। चतुरिकायामीशान्नामनुग्रहे आसीले आनडु हे रोहिते चर्मणिवरोवा भ्राता
वायोचलवान्सकन्यामुपवेशयतीह गावइतिमंत्रेणेत्यर्थः। ततः सुस्थाने उपविश्या चार
त्वे आचार्यः। अग्नयेष्विष्टकृते स्वाहेतिजुहोति। इदमग्नयेष्विष्टकृतइतित्यागः। संस्रवप्राश

२८

त्वोपपत्तौ किमर्थं साक्षाद् हृष्यकत्वं कल्प्यं । किंच द्वितीयासंबंधस्य हृष्यकत्वोपपत्तौ किमर्थं
 प्रातिपद्यापराङ्मिकस्य हृष्यकत्वेनाडीमात्रात्मकद्वितीयासंबंधोपि प्रातिपदं हृष्ययेत् । वा
 क्रांतरमर्यादेयात्रिमुहूर्त्तात्मक इति चेत् । तर्हि तन्मर्यादयैव चंद्रदर्शनाधायकतया हृष्य
 क इति निर्ब्रूयं । तथाच यथोपाधिव्याप्तिविरहमाधाय सत्प्रतिपदं चोत्थाप्यानुमानं हृष्यय
 ति । तद्वा प्रतिपद्यपराङ्माधिकरणकद्वितीयासंबंधोपि प्रातिपदं हृष्ययतीति युक्तमुत्पश्यामः
 अतएव प्रतिपदोयजनीयताप्रतिबंधिकात्रिदोषातिकालनिर्णयकाराः । एवं च यज्ञकाल
 सिद्धिर्द्वैध इत्यत्र मुहूर्त्तकलापदार्थः । कस्य हेतोरिति चेत् । ना उपोष्यताप्रयोजकधर्मा
 वच्छिन्नदर्शकालादि निर्णायकवाक्यानां सूत्रात्पर्यविषयीभूतनिर्णेतव्योपपत्तये पक्षा
 दिकर्तव्यताबोधकशास्त्रैकवाक्यतापन्नशास्त्रसमर्पितचंद्रदर्शनादि हृष्यणाक्रांतं समयं य
 थासंलवमपवदितुं कलापदार्थे मुहूर्त्तमिति कालनिर्णयकाराः । नचविवक्षयापि हृष्यणा
 नपवादान्नाश्वैव कलापदार्थ इति वाच्यं । समयावाप्त्याप्रतिपक्षपक्षानां सावकाशतापत्तेः ।

विवक्षया च कालेकवलितेन सावकाशः प्रतिपक्षपक्षादित्येकं विवक्षाफलं । न चैवं विवक्ष-
या चेद्विपक्षा विपक्षा जायंते । ह्रस्वाणां चापहस्येत । तर्हि सार्वकालिक ह्रस्वाणापद्धवहमविव-
क्षया तादृश ह्रस्वाणापवादे काहानिः । न कापि । तर्हि तथैव न क्रियत इति चेत् । न । त्रिमुहूर्त्ता द्वि-
तीयेत्यादिवाक्यानां तात्पर्यविषयीभूतप्रकृतपदार्थसंसर्गप्रतिपत्तिहेतुत्वेन प्रामाण्यव्याको-
पापत्तेः । तदुक्तं याज्ञिकचरणैः सूत्राण्ये ॥ त्रिमुहूर्त्ता द्वितीयेत्याद्यनुरोधोदिति अतएव प्रामु-
हूर्त्तेन यागकालस्य चंद्रदर्शनाभावात्कालेन ह्रस्वकताया मपि सूत्रं त्रह्रस्वाणत्वानपवादः अ-
तएव देवयाज्ञिकैः सथैव व्याहृतं सूत्राण्ये । तथा चापचीमानामावास्यायाः दिवसावच्छेदे
नावसितायाः प्रतिपदियदि प्रातः स्रवतुर्थं शालावः प्रामुहूर्त्तात्मायागकालः । चंद्रदर्श-
नालावच्छेदत्रयं चेत्सप्रातः । तदा तस्यां यागः । नो चेन्न तर्ह्यश्वच्छिन्नायां त्रतं । दिवसावच्छेदेनो-
परतामावास्यायां याग इति कालनिर्णयकाराः ॥ एवं च चतुर्थी क्षयान्तरानुपपत्त्या
चतुर्विंशतिसंख्यनाश्रयनधिकसंख्यनाश्रयच्छिन्नामावास्या क्षयमारभ्य चतुर्थी प्रतियो-

गिकनिः शेषद्वयवशाच्चतुर्थीदिनं पंचमीयत्रव्याप्नोति । तत्र पंचमीयत्रसंस्पृष्ट्यादियागकर्तृ
 व्यताप्रतिपादकवाक्यानां प्राङ्निर्णीतापचीयमानामावास्याविषयत्वमेव । नचचरुरिष्टिरित्या
 दिना शुद्धायामेव यागकर्तृत्वत्वावगमात्किमर्थं प्रतिपत्संबन्धाद्यपेक्षेति वाच्यं । अर्थपत्रेः
 सर्ववलाधिकत्वात् । तदुक्तं कालनिर्णयिदीपिकायां ॥ सायात्रागपि पर्वणः प्रतिपदश्चांते द्वि
 तीयाप्रभृत्य त्वंचापचयेति धेयं जिरमावास्यादिने त्रस्मृत इति । नचात्यंतापचयादिपदक
 दंबं प्रतिपाद्यार्थसंसर्गस्थिचतुर्दशीचतुर्यामेत्यादिवाक्यार्थलिङ्गविषयत्वेव । अन्यथाय
 दाचतुर्दशीत्यादिवाक्यानामर्थे क्वापत्रेति वाच्यं । एकार्थानेकशब्दश्रवणादर्थलेदेपदलेद
 स्याकरणे तेव वाक्यार्थलेदप्रत्यपि पदार्थलेदस्याहेतुत्वात् । यदाचतुर्दशीत्यादावर्थे क्वापत्रेति
 ते । एवं चानेकवाक्यानामप्यन्योन्यसाविव्यादेकवाक्यतायां संभवंत्यामनेकार्थाभ्युपगम
 स्यान्प्राप्त्यत्वात् । अन्यथायथा कथंचिदर्थलेदावाप्तौ तदभ्युपगमे न तांमावास्यास्यादि
 ति । तदुक्तं । चतुर्दशीचतुर्याम इति वाक्यैः । श्वो भ्रते इत्यस्यार्थमावास्यायां चतुर्थ्यामेव

गृह्यता

३५

वेत्प्रतिपत्तदाभ्रतेचतुर्दश्यादिवसावच्छेदेनानयाचपरक्तायामपिकव्यादिकीपिंडपितृ
यज्ञाऽग्न्याधानादिकीत्यर्थः। ननुयदाचतुर्दशीत्यादिवाक्यैकवाक्यतानुरोधाच्चतुर्दश्यां
चतुर्थयामेकदेशावच्छेदेनामावास्यासंस्वर्गापपन्नयेचतुर्दशीचतुर्थीमइत्यत्रनहृशपत
इत्यस्मकिंचिदवच्छेदलेदेनहृशपतइत्येवाच्यस्यथात्वामयोपरक्तायामेवचतुर्दश्यांक
व्यादिकीक्रियेतिचेत्। न। लहणायत्तेः। इतरवाक्यैकवाक्यतानुरोधात्तदभ्युपगमेयदाच
तुर्दशीत्यस्मिन्नपितृतीयमनुसरयंतीतुरीयमनुसरयेदित्येवमाकाराधाहारेणादेचतुर्द
शीतिवाक्यैकवाक्यतालात्तात्त्रस्यापिकर्तृव्यतापत्तेः। एककर्तृकानेकवाक्यानामनेकार्थत्वेन
तरव्यर्थतापत्तेः। नचैतत्पक्षांतरेपिसमानमेककर्तृकत्वानभ्युपगमात्। अन्यथासमानार्थ
सकलवाक्यविलोपापत्तेः। एवंचोपचीयमानामावास्यायाममत्रयान्तरनसमयगामिन्या
मपिब्रताग्न्याधानादिकं। यदिप्रतिपदिब्रातःप्रतिपच्चतुर्थ्यांशिलावःपरमुहूर्त्तात्माया
गकालगचंद्रदर्शितासावश्च। नोचेत्त्रापिचतुर्दश्यायामेवव्रतं। संधिदिनेयागइति॥ त

३५

दुर्लभकालनिर्णयदीपिकायां॥ प्रतिपदं च त्वोद्धिरिंही ह्यस्य स्यात्तत्र तदादिमेव्यविहितेप्यं
 शोयजेत्पर्वणः पौर्णमासी प्रतिपदि त्रिमुहूर्तीत्मनोपियागकाललासेयष्टव्यं। तथा च तत्र
 प्रतिपञ्चतुर्थं शिस्वाद्यास्यस्याश्रुतुर्थोपीत्यादियागीयताबोधकं शास्त्रं सावकाशं। नचैवंका
 लनिर्णयकाराणामपिसिद्धांतगं केवलस्य प्रतिपञ्चतुर्थं शिस्वाद्यागीयतानिषेधेपितृतीयां
 शावच्छिन्नस्य तस्य तेष्वाभ्यभ्युपगमात्। अन्यथाविधिनिषेधशास्त्रयोर्विषयत्वेदमंतराप्र
 वृत्तेरशक्यत्वात्। नहि येन रूपेण यद्विहितं तेनैव रूपेण तन्निषेधुं शक्यं। नवायेन रूपेण यन्नि
 षिद्धं तेन रूपेण तद्विधानुं शक्यं। यथापराङ्मेविहितं आहं। शत्रौ निषिद्धं पुनश्चंद्रोपरागेवि
 धीयते। तथा प्रकृतोपिनयष्टव्यमित्यादिशास्त्रनिषिद्धस्य प्रतिपञ्चतुर्थं शिस्वाद्यास्यस्याश्रुतु
 र्थोपीत्यादिनारूपांतरमंतराविधानुमशक्यतया तृतीयांशावच्छिन्नश्चतुर्थं शिोपुपादेयइत्य
 वसीयते। यत्रनुप्रातः समयावच्छिन्नादिवसहयेधिक्कृतुकालः प्रतीयते। तत्र पूर्वदिवसस्य स
 मग्रस्यैव यागीयकालावच्छिन्नत्वात् पूर्वदिवसे यागइति। यत्रनुदिनद्वयेपिकायागकालो न

रघुसू

३६

३७

धा०

लस्यते। तत्रापि प्रातः समयाधिकरणकयागकालालेपिसंगवाद्यधिकरणकप्रचुरतरया
गकालालालापचयवशादुत्तरदिनेचयागकालान्तालावात्सर्वदिनेयागः। एवंचोपचयव
शाद्यत्रोत्तरदिनेप्रातः समयावच्छिन्नस्य तस्यान्तालावः तत्रतृतीयांशावच्छिन्नस्यचतुर्थां
शस्यापियागीयतयातत्रोत्तरदिनेयागइतिकालनिर्णयकाराः॥ तदुक्तंकालनिर्णयदी
पिकायां॥ प्रातर्यद्यपराङ्गसंविभुयजः कालोद्यहेस्यान्तथानैवस्यादुल्लयत्रसर्वदिवसेया
गस्यदापीष्यतइति। ननुसामान्यवाचिनानविशेषपरतासामान्येप्रमाणपक्षपातादितिचेत्।
न। चंद्रदर्शनिस्मृतावर्द्धमावास्थेत्यद्युपक्रमहृषणत्वावगमाद्दर्शप्रतिपक्षकत्वमेव। आप
राङ्गिकद्वितीयोपरागप्रदूलन्त्ययागकालयो रपि चंद्रदर्शनाधायकत्वेनैवहृषकत्वोप
पादनात्तयोः पौर्णमासप्रतिपदिनिरवकाशता। नचपौर्णमासप्रतिपद्यपिचंद्रदर्शनं हृषण
मितिवाच्यं। एषएवसर्गमायच्चंद्रमाएतस्य ह्यनुसरणंपौर्णमासीत्याचक्षतइत्यादिश्रुत्य
र्थपयल्लोचनयान्चंद्रहरणमुपजीत्यपौर्णमासप्रवृत्तेस्म्यैवतहृषकत्वेपौर्णमासस्य

३६

नित्यमननुष्ठानापत्रेः। अतएवाद्यकलाह्वयोपिनहृषकइति ध्येयं। एवंचचंद्रह्वयमुपजीव्य
दर्शयिष्यत्तत्त्वेप्पाद्यकलोपचयसत्रापिनहृषणं। दर्शयिष्यापिनित्यमननुष्ठानापत्रेः। ए
वंचंद्रदर्शनस्यामायामेवहृषणत्वात्तदाधायकहृषणोपरागोनपौर्णमासकृतौ। तथाच
सामान्यवाचकानामपिबलवद्वाधकाद्विशेषपरतैवेतिसर्वसमंजसं। प्रतिपन्निर्णयि
कवाक्येषुश्रूयमाणपरार्द्रपदं द्विधाविसक्तदिनोत्तरदलवाचकं कालनिर्णयकारमते।
अपिचयत्रनिर्णयिकवाक्याहितसंशयकोटौष्योत्कृष्टंनोपलभ्यते। तत्रषोडशमहः उपा
देयं। तच्चदिनह्वयवशात्प्रतिपच्चतुर्थंशिशिदिहृषितं। तदापंचदशमुपादेयं। एवंचद्विवशात्षो
डशाह्नेयागीयतानवगमसत्रसप्तदशोयागः। तदेतदुक्तं पंचदशोपीत्युक्तसमुच्चयार्थे
नापिनासाधितंचदिनताशोयदासवेदित्यनेन। तथाचसप्तदशोपियष्टव्यंदिनचद्विदसवे
दित्यर्थः। एवंचदिनयोर्नाशोचतुर्दशोपियष्टव्यं। अतएवाधिकरणंलेदयन्निर्णयान्तरंरचय
न्नाह्वार्तिककारः॥ सर्वव्याख्याविकल्पानांदयमेवप्रयोजनं। सर्वत्रापरितोषोवाविषयव्या

पिरेवचेति। तेनविषयव्याप्त्यर्थमनुक्तसमुच्चयार्थएवायमपिशब्दः। निंदार्थवादसकलस्य
मानेजघन्यस्थानुपादेयतायोजनार्थमिति कालनिरूपणकारणम्। अन्येन। चतुर्दशपक्षे
त्रायांचतुर्दशपक्षमांशविरहप्रयुक्तचंद्रदर्शनसंभवेनोत्तरदिनेचापराङ्गाम्बुस्यवह्नि
नामावास्यालोलेतस्यां व्रतं। उत्तरदिनेप्रतिपदिषड्भूलस्यततोत्तरनक्षत्रयागकालस्यसंज्ञ
वेचंद्रदर्शनेसत्प्रियागइति। तन्मतेचंद्रदर्शननिषेधस्यसत्त्वद्विमध्याङ्गान्यतरकालेष्वसं
धौप्रमादाच्चंद्रदर्शनदिनेयागानुष्ठानविषयता। प्रतिपद्यापराङ्गिकद्वितीयोपरागश्चपंच
धाविसक्तस्याङ्गश्चतुर्थंशात्मकापराङ्गः परलागः। षड्भूलइत्यत्रकलापदाद्येधिरिका
स्वतात्पर्यविशेषवशात्। तदनुरोधेनचतुर्दशीचतुर्यामइत्यादिवाक्यान्ध्याहारेण
योजयंति। चंद्रदर्शनस्यक्वाचित्कीदृशतांमन्यंतइतिचिन्तं। चंद्रप्रतियोगिकनिविडह्या
वह्नित्रसमयप्रत्यासन्नतरपराङ्गायासिधेरुपोष्यत्वमितिहरिस्वामिनः। केचित्तु। संशयस्थले
उत्तरायाएवोपोष्यत्वं। उत्तरासुपवसेदनिर्ज्ञायेतिश्रवणादित्याङ्गः। मध्याङ्गात्परागापिपर्वप्र

तिपत्संघोसापौर्णमास्युपोष्येतिवाजसनेयिनः तदुक्तं। आवर्तनादधःसंधिर्वघ्नवाधायताहिने॥
परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विषावाजसनेयिनः॥ तथा॥ संधिश्चेत्संगवाद्धूमिवर्गावर्तनाइवेत्त। सा
पौर्णमासीविज्ञेयासद्यस्कात्तविधौतिथिरिति। अथसाधारणवाक्यानिपर्वविषयेकालादर्शः।
पर्वप्रतिपदोः संधिर्मध्याह्ने सर्वतोपिवा। अन्वाधानं सर्वदिनेतद्दिनेयागइष्यते। परतश्चेत्परत्रे
ष्टिस्त्रादिनेच्चाहितिर्लवेत्॥ गोसिलः॥ आवर्तनेयदासंधिःपर्वप्रतिपदोर्लवेत्त। तदहयगिरूप्ये
तपरतश्चेत्परहनि। पर्वप्रतिपदोः संधिर्वर्गावर्तनाद्यदि। तस्मिन्नहनियष्ट्व्यं सर्वद्युःस्थादुप
क्रमः॥ लौगाक्षिः॥ सर्वाह्नेवायमध्याह्नेयदिपर्वसमाप्यते। उपोष्यतत्र सर्वद्युस्तदहयगिरूप्य
ते॥ गोसिलः॥ आवर्तनात्परः संधिर्यदितस्मिन्नुपक्रमः। परेद्युरिष्टिरित्येषपर्वद्वयविनिर्णयः।
॥ लौगाक्षिरपि॥ अपराह्नेयवासायं यदिपर्वसमाप्यते। उपोष्यतस्मिन्नहन्योभ्रतेयागइष्य
ते॥ अपराह्नेयवारात्रावितिक्वचित्प्रायः॥ एतावत्पर्वद्वयसाधारणं। तथा। संकृष्टेचविकृष्टेचय
ष्ट्व्यं षोडशोहनि। पंचदशेपियष्ट्व्यं दिननाशोयदासवेदिति॥ पर्वविज्ञानज्ञानोपायः॥ लौगाक्षिः॥

रघुता

३८

३८

तिथेः परस्याः घटिकास्तयास्युर्नास्रथैवाल्पधिकाश्रुतासां। अर्द्धप्रयोज्यं च तथा विद्यो ज्यं द्वासे
च वृद्धौ प्रथमे दिने तदिति॥ कात्यायनः॥ परे द्विघटिकास्तयास्रथैवाल्पधिकाश्रुताः। द्विष्वातद
र्द्धं सर्वस्मिन् द्वासे वृद्धौ प्रकल्पयेदिति॥ अथ यागकालः॥ याज्ञवल्क्यः॥ पंचदश्याः परः पादः
पक्षादेः प्रथमाश्रयः। कालः पार्वणयागे स्यादन्यथा तु न विद्यते इति॥ वृद्धशतातपः॥ पर्वण्ये
श्रुतयेन्मि आद्याः प्रतिपदः अयः। यागकालः सविज्ञेयः प्रातर्धुक् क्रोमनी प्रितिरिति। तथा। चतुर्थः
पर्वण्येयोः शोयेः शाः प्रतिपदः अयः। आद्यास्तस्याश्चतुर्थेऽपि यागकाल उदाहृत इति। संधिर्यद्यप
राद्वे स्याद्यागं प्रातः परे हनि। कुर्वाणः प्रतिपदागे चतुर्थेऽपि न दुष्यतीति। निषेधोऽपि न पृथक् च
तुर्थेऽन्ये यागेः प्रतिपदः क्वचित्। रक्षांसितद्विलुं पंति श्रुतिरेषा सनातनीति। उक्त एव न्यायोत्रानु
सर्तव्योऽन्यथा वक्तुं नो द्वैरूप्यापत्तेः। विधिनिषेधास्य मतिरात्रे षोडशी वज्रापि विकल्पः। वि
षयलेदोपपत्तौ तस्यान्यायत्वात्। पौर्णमास्यां लाप्यार्थसंग्रहकारः। अपराद्वेद्यवारात्रौ य
दि पर्व समाप्यते। उपोष्यातत्र राकास्यात्सा मणेरुत्सर्पिलक्षणः। सर्वाद्देवाथ मध्याह्ने यदि पर्व

३८

समाप्यते। उपोष्यानुमतिस्तत्र साश्वः सरितलङ्घण॥ अथा मावास्यायां विशेषः॥ यदा चतुर्दशी
यामंतुरीयमनुसरयेत्। अमावास्या द्वीयमाणातदैवश्राद्धमिष्यते॥ यज्ञपार्श्वः॥ अर्द्धचतुर्दशी य
त्र परे पंचदशी सवेत्। चतुर्दशपवसाने तु पितृयज्ञं नुकारयेत्॥ हारीतः॥ यस्यां संध्यागतः सोमो
मृणालमिव दृश्यते। अपराह्ने ह्यस्य संध्यापिंडानां करणं स्मृतं। यदैवैष न पुरश्चात्र पश्चाद्दृश्यो
द्यैस्योददातीति श्रुतिः॥ चंद्रहयकालः॥ अष्टमेशे चतुर्दश्याः द्वीणोत्पत्तिचंद्रमाः। अमावास्या
ष्टमेशे च पुनः किल सवेद एतं यद्योक्तं दृश्यमाने पितृयज्ञं चतुर्दशपपेक्षया। अमावास्यां प्रतीक्षेद्वा
तदंते वापि निर्वपेदिति॥ दृढवसिष्ठः॥ इंदो निरुप्ते हविषि पुरश्चादुदिते विधौ। यदैव गुणं पंडुते त
स्मिन् पश्चादपि हितं वेदिति॥ तथा॥ त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत्प्रतिपद्या पराङ्गिकी। अत्राधानं चतुर्द
श्यां परतः सोमदर्शनादिति। तथा॥ पंचमी यत्र संस्मृणा द्वितीया ह्यगामिनी। चरुं रिष्टिरमावास्या
भूते कव्यादिकी क्रियेति। तथा॥ चतुर्दशी चतुर्यामे अमायत्र न दृश्यते। श्वो भूते प्रतिपद्या भूते
व्यादिकी क्रियेति। तथा॥ यज्ञकालसिंघिदैधे प्रद्वलोयदिलप्यते। पर्वतत्रोत्तरं कायं हीने प्र

२५

३५

वसुपक्रमेदिति। तथा॥ पर्वणोंशे तृतीयेऽपि कर्त्तव्येऽष्टिर्हि जातिलिः। द्वितीया सहितं यस्माद्दृष्टं य
 त्याश्च लायनः॥ पर्वमद्योऽष्टिपक्षादिकरणे पितृत्समापनं प्रतिपदि प्रविष्टायामेव कर्त्तव्यं।
 ॥ कालनिर्णयदीपिकायां॥ पर्वणित्वपियजोत्तराणं पक्षताविति। अन्यथात्वे तु। प्रतिपद्य
 प्रविष्टायां यदि त्विष्टिः समाप्यते। पुनः प्रणयकृत्स्नेष्टिः कर्त्तव्यास्माग्निर्कैर्हि जैरिति। वृद्धौ तु।
 वर्द्धमानाममावास्यां लक्ष्मिदपरे हनि। यामांश्चीनधिकाच्चापि पितृयज्ञस्ततो लवेदिति॥ ॥
 इति पर्वनिर्णयः॥ ॥ अत्र सर्वं पौर्णमासी सुत्तरांवेत्यत्र कात्यायनोक्तौ उपसर्वस्य उत्तरार्थ
 स्य वसते रंधारस्य कर्मत्वाद् द्वितीयोपपत्तिः। उत्तरोपवासपक्षाश्रयणे तु ब्रह्मशासनसायाश
 नाग्रगारशयनानां रागप्राप्तानां सद्यदेवाशितमनशितंतदश्रीयादारण्यमेवाश्रीयादधःश
 यीतेत्यादिनानियमनात्प्रकृते च तदलावात्तेषां बाधः। सर्वेऽपि वासपक्षाश्रयणे पुनर्यथाचां द्रा
 यणमुपवसेदित्यत्र शास्त्रपरिग्रहीतनियमवतः परिमाणविशेषावच्छिन्नद्रव्याशनमुपस
 र्वस्य वसते रर्थः। तथा प्रकृतेऽपि मैथुनमांसादिवर्जनि युक्तस्य ग्रहीताग्नेः सत्यवदनव्रता वै

३५

पुण्याय ब्रह्माशनं लिङ्गार्थः॥ पुलस्तकः॥ सकृत्पर्वणिसर्पिषि हविष्यं लघु लोचनं। न सायं नो
 पवासः स्यात्तैलामिषविवर्जितं॥ कात्यायनोपि॥ अपराह्ने ब्रतोपायनीयमग्नीतः सर्पिषि सुहि
 तौ। अशुहितावत्सौ क्रियाविशेषणमेतत्। एतच्च पौर्णमास्यामेव न त्वमावास्यायां। सर्वे पौर्ण
 मासे नोपवत्स्यन्त सत्राशुहित इव स्यादिति शतपथे श्रुतत्वात्। तच्च देवेभ्यो यन्नदातव्यं। स य
 देवाशितमित्याद्युपक्रमयस्य वै हविर्नष्टं तितदग्नीयादिति श्रुतत्वात्। द्युतोपसिक्तामु
 द्गाभुज्यंत इति संप्रदायः॥ ब्रह्माहवर्ज्यमाह कात्यायनः॥ शाकं मांसं मसूरं चक्षुण्कं कोरह
 प्रकान्। माघान्मधुपरां च वर्जयेदोपवस्रके। लवणं मधुमांसं च क्षारं शोचयेत्। उप
 वासेन भुंजीत न च रात्रौ न किंचनेति। तथा। तिलमुद्गादते शैवं सस्ये गोधूमकोद्वौ। चीनकं
 देवधान्यं च सर्वशाकं तथैव। सङ्गीक्षारं यवक्षारं वं कणक्षारमेव च। ब्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं
 सामुद्रं लवणं तथेति। सामुद्रं लवणं स्पृष्टिषि हत्वा तैन्धवादेरुपादानं केचिदिच्छंति। एतच्च
 ब्रह्माशनं वपन्पद्मे वपनांतरं। मांसं भुने संकल्प सर्वपरित्यज्य केशश्मश्रुत्वा पयित्वा

भुंजीतवत्प्रं। अहनिमाः समेषु नेवर्जयेत्के शशमश्रुवपनेवाशिरवमपराङ्गे त्रतोपायनीयम्
 भीतइतिक्रमस्पृष्टत्वात्। केचित्तुवपनस्यावश्यकतामाहुः। तदनंतरं सत्यवदनसंकल्पं
 कृत्वा रात्रावधः शयनं अग्निसमीपे यजमानस्य॥ ॥ एतावद्व्याहृत्य॥ ॥ अमावास्यावेद
 नाहिताग्नेरप्येष इत्युक्तत्वाद्देवदेवानंतरमपराङ्गे पिंडपितृयज्ञः॥ तत्रविधिः॥ सत्येनप
 रिस्ररणं॥ होमस्यदेवत्वात्। ततोपसव्यकरणं। नीविकरणं। अग्निरुत्तरतो परेण वा दक्षिण
 ग्राणां पात्राणामासादनं। स्फुरः सूर्यः। अग्निहोत्रहवणीवा। चरुस्थालीव्रीहयः। कृष्णाजिनं।
 उन्नूरवलं। मुसलं। अथपणार्थमुदकं आज्यं। मैत्राणैति अः समिधः। उदपात्रमवनेजनाद्यर्थं।
 सकृदाहिन्नानि सूत्राणि ऋणी दशावाचयस्पुत्तरेयजमानलोमानिवा। ततोमेः प्रतीच्यं स्फुरो
 पहितमोषधिकरणं। अत्र सर्वप्राचीनावीतिना दक्षिणा मुखेन कर्तव्यं। पितृभ्यां प्रात्वा पूर्ण
 मिहोत्रहवाणं पितृतीर्थेन मुष्टिचतुष्टयग्रहाणं। अथवा स्थाल्यामेव ग्रहाणं नाग्निहोत्रहवाणं
 अस्मिन्पदे अग्निहोत्रहवाणीनासादयेत्। ततोमेरपरेणासादनं। अग्निरुत्तरतः कृष्णाजि

नास्तराणां उदग्रीवमुत्तरलोमं। सत्याश्रयेनोत्तरवलनिधानं। त्रीहीनोप्यशुसलमादाय
 दक्षिणासिमुखस्यातिष्ठतः पितृतीर्थेनाविसुषीलावंकंडनं। ततः श्रुपेन्पुष्पनिःपूयवृषा
 नृपृथक्कृत्वा पुनः कंडनं। सकृत्फलीकरणं स्थाल्यां तंडुलप्रक्षेपः। सकृत्प्रक्षालनं द्वितीयो
 दकेनाधिश्रयणं। अमृतं प्रपयित्वा तिष्ठेयिोद्वास्याग्नेः पश्चिमतश्चासादनं। तिष्ठत्समित्र
 यमन्नावाधायोपतिष्ठपसव्यंकृत्वा मेतृणेन होमभतत्रमंत्रः॥ अग्नयेकव्यवाहनाय स्वाहा
 इदमग्नयेकव्यवाहनाय। सोमाय पितृमते स्वाहा। इदं सोमाय पितृमते। ततो मेग्रौक्षणे
 ग्नौ प्रक्षिप्वा पसव्यंकृत्वा मेर्द्दक्षिणतः पश्चाद्। अग्नयेन दक्षिणायां रेखामपहता इत्युल्लिखे
 त्॥ उदकस्पर्शः॥ उत्सुकं परक्षात्करोति येरूपाणीति। उदपात्रमादाय सव्यं जात्राच्यरेखा
 मूलमध्याग्रेऽपि त्रादित्रितया यावनेजनं दद्यात्। अमुकसगोत्रपितः अमुकशर्मन् अत्र
 नेनित्वेति पित्रे। एवं पितामहप्रपितामहयोः। ततश्च मूलं सकृदा छिन्नानि लेखायांकृत्वा
 यथावन्निक्कंपिंडदानं। अमुकसगोत्रपितः अमुकशर्मन्नेतत्ते इति। एवं पितामहप्रपिता

महयोः। तत उपमूलं सकृदत्र पितर इत्युक्ते द इः। स आत्मना दातव्यामीम दंतेति जपत्प वने
 ज्य सर्ववन्नी वी विप्रं स्थानमो व इति षडं जली नृत्वा गृहान इति जपति। एतद् इत्युपास्यति सूत्रा
 णि प्रति पिंडं मूर्णं दशावावपस्सु तरे यजमान लोमानि वोर्जमित्पदपात्रस्था पोनि पिंचं ति पि
 डसन्निधौ। स्थात्पां पिंडा वधानं। अवघ्राणं। उल्मुकसकृदा छिन्नानामग्नौ प्रहेपः। अध्वयुक्
 त्कत्वे विशेषः। पितृपदात्सर्वं यजमानस्येति प्रयोगः। यजमानस्य पितरित्त्वे वा। त्यागावघ्रा
 णग्नौ रत्तावः। अन्यत्सकृतिवत्। यजमानपत्नी चेत्युत्रकामा तदाऽध्वत् इति मंत्रेणानवघ्रातं
 मध्वमं पिंडं स ह्वयति। जीवपितृकस्य होमांतोयं। अनारं लोवा। केचिन्नुपहाद्यंगतां पिंडपि
 तृयज्ञस्येच्छंति। तन्न। अनंगहेतोरंगहेतुत्वानुपपत्तेः॥ इति पिंडपितृयज्ञः॥ ततः पिंडावाहा
 र्यकं आहुं अग्नौ करण सहितं प्राद्वकल्पेत्कं॥ ततः प्रातः स्थालीपाकमित्यादिसौत्रं पक्षादि
 कर्म। तत्र प्रथमप्रयोगे षोडशमासा मातृ सजन सर्वकमाभ्युदयिकं। ततो चारं लणीयेष्टिदे
 वताकश्चरुः। दर्विहोमेषु षोडशमासधर्मातिदेशात्। तत्र ब्रह्मासनाद्या ज्येस्ता गान्ते विशेषः॥

अग्राविष्णुत्वांसरस्वत्यै सरस्वते जुष्टं गृह्णामीति ग्रहणे। प्रोक्षणे त्वाशब्दो अधिकः। तत आज्य
 सागानंतरं स्थालीपाक होमः। अग्राविष्णुत्वांश्चाह। इदमग्राविष्णुत्वां। सरस्वत्यैश्चाह। इदं स
 रस्वत्यै। सरस्वतेश्चाह। इदं सरस्वते। अग्नयेऽष्टिष्टुतेश्चाह। इदमग्नयेऽष्टिष्टुते। ततो महा
 व्याहृत्यादि ब्राह्मणसौजन्यं। ततो वैश्वदेवः। प्रथमप्रयोगेयं विशेषः पौर्णमास्यां। ततः प्र
 तिपदि प्रातः सौत्रं स्थालीपाकं प्रपयित्वेत्यादि पक्षादिकर्म। तत्र वैश्वदेवस्येत्यादि सौत्र हो
 मस्य चरुसाध्यत्वात् स्थालीपाकमित्यत्रैकत्वं न विवक्षितमित्याचार्याः। अन्ये तु। स्थालीपाकमि
 त्यत्रैकत्वं विवक्षितमेव। वैश्वदेवश्च प्राकृष्टं सिद्धं एवासाध्यं। वृषोत्सर्गे पौलस्त्यवदित्याहुः। आचार्य
 मतेन पौलस्त्यरुः पक्षसम एवेति धेयं। तथा च दक्षिणतो ब्रह्मासनेत्यादि प्रातर्होमानंतरं परि
 साधोक्तविधिना स्थालीपाकौ प्रपयित्वा आज्यलागांतं कुर्यात्। तत्र विशेषः॥ आसादने च
 रुस्थालीद्वयं। ग्रहणे अग्रे ये ग्रीष्मा मात्या मग्रीष्मा त्वा ब्रह्मणे प्रजापतये विष्णवे देवेभ्यो

धावाएधिवीत्यांजुसंग्रहामि। अग्नये प्रजापतये विष्णवे देवेभ्यो जुष्टं गृह्णामि। तद्वितीयचरो
 ग्रहणं। प्रोक्ष्णं सर्ववत्। अन्यत्प्रकृतिवदाज्यलागांतं। तत आज्यलागानंतरं दर्शपौर्णमासदे
 वताभ्यो जुत्वा। इदं ब्रह्मसमासः। इदं ते श्रूयमाणत्वाद्देवतापदस्य प्रत्येकं संबन्धः। अग्निविष्णु
 रिन्द्राग्नीत्येताः दर्शदेवताः। सान्नाय्ययाजिनस्तु अग्नयानंतरं विष्णुस्थानापत्रावग्नीषोमौ। इन्द्रा
 ग्नीप्रतिनिधिश्चेन्द्रः। दर्शः। अग्नये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यां ब्रह्मण इत्यादिप्रहणदौ प्रयोगोऽदीक्षि
 तस्य तु अग्नयेऽग्नीषोमाभ्यां मिन्द्राय ब्रह्मणे प्रजापतये इत्यादि प्रयोगः॥ अग्नीरग्नीषोमाव
 ग्नीषोमौ एताः पौर्णमासदेवताः। ताभ्यो जुत्वा ब्रह्मण इत्यादि सूत्रोक्तदेवताभ्यो जुहोतीत्यर्थः
 होमश्चायं स्थालीपाकेन। लानोर्मयूषाः यदा तरूणा मग्राणि स्पृशंति स होमकालः। दर्शपौर्ण
 मासदेवताभ्य उदकं संस्थमाहुतिं त्रयं जुत्वा प्रथमाहुतिं संलयन्माहुतिं च तृप्त्यं प्राकृ सं
 स्थं ब्राह्मण इत्यादिकं जुहुयात्। त्यागस्तु। इदमग्नये। अग्नीषोमाभ्यां॥ २॥ इदं ब्रह्मणे। इदं प्र

ज्ञापतये। इदं विश्वे लो देवे ल्यः। इदं द्यावा पृथिवी ल्यः। इदं इन्द्र मग्नये। इदं विश्वे ल्यः। इदमि
 न्द्राय ल्यः। दी हितस्मत्तु। इदमग्नये। इदमग्नीषोमा ल्यः। इदमिन्द्राय। ततः ब्रह्माण इत्याद्या
 द्रुति चतुष्टयं। विश्वे लो देवे ल्यो वलिहरणं। भूतगृह्ये ल्य आकाशाय वेति सूत्रं। हरणं दा
 नं तच्चैवं। चरोरुत्तरतः प्राक् संस्थ मुदक् संस्थं वा विश्वे लो देवे ल्यो नमः। इदं विश्वे लो देवे ल्यः।
 भूतगृह्ये ल्यो नमः। इदं भूतगृह्ये ल्यः। आकाशाय नमः। इदमाकाशाय। समुच्चयार्थं शु
 कारः। वैश्वदेवस्य ग्रीजु होतृ ग्नये स्वाहा। प्रजापतये स्वाहा। विश्वे लो देवे ल्यः स्वाहा। ग्नये
 स्विष्टकृते स्वाहेति। द्वितीया द्रुति संलगाः प्राक् संस्था स्मिन्। उत्तयोरुत्तरांशाद्गृहीत्वे
 त्तरार्द्धे स्विष्टकृद् होमः। होमत्व प्रतिपत्तयेऽग्निपदं। प्रयोगः सर्ववत्। वाह्यतः श्रीवलिः
 हरति नमः। स्त्रियै नमः। पुं सेवयसे नमः। सुक्ताय कृष्णं दत्ताय पापीनां पतये नमो ये मे प्र
 जामुपलोसयंति ग्रामे वसंत उत वारुण्ये ते ल्यो नमोऽस्तु वलि मे ल्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजा
 मे ददत्विति सूत्रं। अग्न्यगाराद्वाह्यतः। आदि ल्यो वलिः श्रीवलिः। जात्याख्याया मे क

वचनं। हरति। ददाति। नमः पदार्ंलाः पंचमंत्रा इत्येके। चत्वार इत्यन्ये। तन्मते आद्यास्यां ह्रा
 स्यामेकः। नमः स्थाने इदं पद। ध्याहारेण त्यागाः। प्राञ्चुदं चिकर्माणीति कात्यायनोक्तेः। प्रा
 क्तं स्थिता उदकं स्थिता वा ध्येया। शेषमद्भिः प्रप्लाव्य। ततो ब्राह्मणलोजनं। ततः शेष
 समाप्पनंतरं। कर्मापवर्गब्राह्मणस्य लोजनमिदं। शेषसमाप्तिश्चैवं। महाव्याह
 र्यादिप्रजापत्यानां नवाङ्गुलतयः। ततः संखवप्राशनं। मार्जनं २। पवित्रप्रतिपत्तिः। ब्रह्म
 णो मूर्णपात्रदानं। सर्वप्रायश्चित्तहोमः। बर्हिहोमः। प्रणीताविमोक्तः। कर्मापवर्गसिमित्य
 द्वेष्टः। उत्सर्जनं ब्रह्मणः। उपयमनकुशस्याग्नौ प्रद्वेष्टः। ब्राह्मणलोजनमिति तदनंतरं वै
 श्वदेवः। द्वितीयचरुणा। आद्यस्यास्तुतत्वात्॥ अष्टतियोग्यानि कर्माणि निरव्यंते। सायं
 प्रातर्होमः॥ पंचमहायज्ञाः। पक्षादिद्वयं। पिंडपितृयज्ञः। अनंतरं पिंडान्वाहार्यकं प्राद्वं॥
 आहुकल्पविधानेन। आययणद्वयं। अष्टकाश्चतस्रः। उपाकर्मा उत्सर्गश्च। एतानि याव
 जीवं यथाकालमाहृत्पाकं त्वानि। श्रवणाकर्मादेः सकृदेव प्रयोगः। तेषामप्यावर्त्त

नमित्यन्ये ॥ ॥ द्वादशी कंडिका ॥ १२ ॥ ॥ तार्यवेदं न धारयेत्तत्रोपायमाह । सायदिगर्तेन
दधीत । सातार्यवेदं न धारयेत् । सिद्धं ध्याः श्वेतं पुष्पा उपोष्य पुष्पेण मूलमुत्थाप्य चतु
र्थे हनिस्नातायां निशाया मुदपेपं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिंचति । ॥ ३३ ॥ सिद्धं ध्याः
कंटकारिकायाः लोकप्रसिद्धायाः । उपोष्य पुष्पचन्द्रमसो र्येगात्पूर्वदिने उपवासं कृत्वा
पुष्पेण पुष्पं चंद्रोयस्मिन् दिने तस्मिन्नास्नात्वेष्टदेवतां स्मृत्वा पुत्रकामः प्राञ्जुरव उपविश्य
तस्याः मूलमुत्थाप्य चतुर्दशसमानीय रक्षयेत् । ततः रजोदर्शनानंतरं चतुर्थे हनिस्नातायां
नार्यायां रात्रौ उदपेपं यथा लवति तथा पिष्ट्वा तस्याः मूलं उदकेन इवीभृतमोपाद्य लाया
याः दक्षिणेनासारं ध्रेष्टारयति । तर्त्त ॥ तत्र मंत्रमाह । इयमोषधी त्रायमाणामहमानास
रस्वती । अस्या अहं वृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जात्रलमिति । नचपिंडं शानसाधनावरूढे
एतत्सः धनान्वयो न विकल्पमंतरा ॥ ब्रीहियत्रयोरिव । तथा चोत्तरायस्य कथं शास्त्रार्थतेति वा
च्यं । उद्देशतया स्वर्गं वदेत्तत्कृत्य साध्यत्वात् क्रियातेदाच्च । अतएव पुत्रोत्पत्तिप्रतिबंध

गृह्य

४४

कदुरितनिवृत्तिरेवकारीरीवदेताक्रियासाध्या॥ अतएवप्रचितदुरितशंकयाहुरिक्शाप्र
वणादेरपिहेतुत्वमिति। नचैकक्रियाजन्यात्तत्त्वस्यैवविहितप्रधानजन्यात्तत्त्वयाफल
संपादकाशेषसामग्रीसंपादकतयाफलावश्यंलावेनेतराव्यर्थेतिवाच्यं। अप्रचितदु
रितस्थलीयपुत्रलासस्यतस्यात्वेपिप्रचुरतरदुरितस्थलीयपुत्रोत्पत्तौस्वतंत्रक्रिया
कदंतकस्महेतुत्वादिति॥॥ त्रयोदशकंडिका॥१३॥ ॥एवंचगर्तेजातेइदानींतत्संस्कार
कंकर्माह॥अथपुं सवनंउच्यतइतिशेषः॥ केचिन्नुगर्तिष्पाएवसंस्कारकंपुंसवनमि
त्याहुः॥ पुरास्यंदनइति। गर्तचलनात्पूर्वमित्यर्थः। तद्विषयदर्थेवर्तमानताप्रयोगः। च
लनप्राक्कस्यानियतत्वादितदानींनियतंसमयमाह। मासेद्वितीयेतृतीयेवायदहःपुंसा
नह्वत्रेणचंद्रमाद्युज्येत। गर्तेतितावधिकंजासतिछाद्वितीयत्वादि। पुरुषननुत्रंउच्यते।
चलनंनुसप्तमे॥तथाचयाहुः॥ सप्तमेचलनसमयेतिवति। अतएवतस्यात्कमननु
गतं। ज्योतिःशास्त्रोक्तं बुद्धपद्मादिकमपिग्राह्यं। तदहंरूपवाम्प्राप्ताव्याहतेवाससी

४४

परिधाप्या उपवासस्याहोरात्रसा धृतत्वात्तदुत्तरत्वं श्रमने प्रतीयमानत्वात्सर्वे ह्युरुपोषणं
। ततः पुरुषोऽप्युपरक्तचंद्राधिकरणाद्भिवैश्वदेवसर्वकं मातृश्राद्धं कृत्वा उपोषितांसायं श्रि
क्षा व्याहृते वाससी परिधाप्येत्यर्थः । न्ययो धावरोहा कुंगांश्च निशाया मुदपेक्षं पिष्ट्वा सर्वव
दसेचने । न्ययो धोवत्तः अधोरोहंतीत्यवरोहः । षष्ठ्यो तत्पुरुषश्च समासः । तान् । सर्ववदिति
गर्ताधानप्रतिबंधकापनयोक्तो विधिरपि दिश्यते । तेन वटावरोहान् शुंगान् वटपल्ल
वाग्राणि सूक्ष्माणि । तदुत्तरयंचकारार्थः । निशाया मुदपेक्षं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामा
सिंचतीत्यर्थः ॥ आसेचने मंत्रावाहः ॥ हिरण्यगर्ती इः संभृत इत्येतास्यं ॥ कुशकं टकः सो
माः शुंचैके । अवरोहपल्लवैः सहैतयो रपि पेक्षणमिच्छंत्येक इत्यर्थः । वीर्यवित्पुत्रकामि
कार्यमाह । कर्मपित्तंचोपस्थे कृत्वा सयदिकामयेत वीर्यवांस्त्रादिति विहृत्येन मसि मं
त्रयते सुपलेसि ति प्राप्तिस्तु क्रमेण ॥ कर्मपित्तं निर्मितं पात्रं कर्मपित्तं । उदकभर्तु
शरावमित्यन्ये । सततयिदिकामयेत अयंगर्तः शक्तिमान् स्यात् । तदालार्यायाः उत्सं

गृह्यता.

४५

गेहर्म्मपित्रं निधाय विकृतिं हृदं कृया सुपणे सीत्यनया प्राविष्टुमेत्यः स्वः पतेत्यंतया उ
दरस्थंगलं अलिमंत्रयते। सगर्त्तमुदरं विलोक्य पठतीत्यर्थः॥॥ चतुर्दशी कंडिका॥ १४॥॥
अथ सीमंतोन्नयनं पुं सवनवत्॥ अथ पुंसवनानंतरं॥ सीमंतोन्नयनमिति कर्मनाम
धेयं॥ पुं सवनवदित्यनेन पुंनक्षत्राद्यतिदेशः। अथ मगर्त्तमासेष्वेष्टमे वा। गार्त्तान्तरे सीमं
तोन्नयननिवृत्त्यर्थं प्रथमपदं। आद्ये गार्त्ते नियमः। गार्त्तान्तरे नियम इति कर्केषा ध्यायाः॥
तिलमुद्रामिष्टं स्थालीपाकं प्रपद्यित्वा प्रजापतेर्भुत्वा॥ वैश्वदेव सर्वमात्त आहुं कृत्वा
तार्यायाः श्रानं वसुयोः परिधानं च। ततो रत्नात्रयलिप्त उद्धता बोद्धिते लोके किकाग्निं स्थाप
येत्तवहिः शालायां॥ ततो दक्षिणतो ब्रह्मासनमित्याचारस्य तिले मुद्रैर्मिश्रं स्थालीपाकं
उद्धनं चरुं आज्यलागांतं परिलापाशा अविधिना संपाद्य स्थालीपाकेन प्रजापतेर्भुत्वे
त्यर्थः। तत्र विशेषः। पात्रासादनं तुलानंतरं तिलमुद्रासादनं। युग्मफलसं च ह्रमौ दुं व
रं काष्ठं। गोमयनिर्मितं। भद्रपीठं चतुरस्रं। ४ दुद्रं आर्घ्याचितं पीठं वा। दर्त्तपिंडुलत्रयं।

४५

अणीशालली। वीरतरः शंकुः। आयसः खादिरोवः। सणचात्रं। वीणाहयंगायिनश्च। तिलमु
 द्मिञ्चिततंडुलग्रहणं। प्रजापतये जुष्टं गृह्णामि। इति एते वा शब्दो अधिकः। आज्ञासांगंतं प्र
 कृतिवत्। ततः स्थालीपाकेन प्रजापतेर्दत्त्वा इदं प्रजापतय इति त्यागं विदध्यात्। पश्चादग्नेर्
 इपीठ उपविष्टायां युग्मेन सरालुग्रफेनो दुंबरेणात्रिंशद्दर्शनं पिंजुरैस्त्रेण्णाशालल्यावीर
 तरशंकुना सणचात्रेण सीमंतमूर्ध्वं विनयति भूभुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृतिसिक्की। अग्नेः प
 श्चाद्भुवर्द्धिणतः महासने आसीनायां ह्यादिफलवता अनाक्षपाकफलशोमवता ऊर्ध्वं वरचु
 द्मोद्भवेन विसिर्दत्त एके चकारः समुच्चयार्थं। त्रेण्णाशालल्यावीरतरशंकुना खादिरेण आ
 यसेन वा। सण्चात्रेण चात्रेण कर्त्तनसाधनविशेषेण सीमंतमूर्ध्वं विनयति। ललाटमारुत्य
 शिरः प्रदे शं यावत्। भूभुवः स्वरि नयामीत्येवं। भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वरि नयामीत्येवं
 प्रतिमहाव्याहृतिसिक्की। त्रिवृतमावध्यात्पयस्य जीवतो वृक्षं जीवफलिनीं तवेति। पादां यु
 छमारुत्य ललाटं तमितं सूत्रं त्रिवृतं। नवैव त्रिवृदिति श्रुतत्वाच्च वृत्तं युं फिताने कौ दुंब

रघुः

४६

रफलं हाराकृतिताव धाति। यथा नास्ति मतिः कामति तथा कंठे द्विपतीत्यर्थः। मंत्रमाह। अय
मृजवित इति। इति शतः मंत्रसमाप्तिद्योतकः। अथाहवीणागायिनौ राजानं संगायेतां
योवाप्यन्यो वीरतर इति। ततश्चौयथाप्रेषितं गानं कुरुतः अपिः समुच्चये। निपुक्तामप्येके
गाथा मुपोदाहरंति। एके आचार्याः निपुक्तांगर्तसंस्कारकसीमंतकालीनगाने विहितं मं
त्रं उपोदाहरंति तद्गानमिच्छंति। सर्वत्रोषितगानसमुच्चयाद्यो अपिः। विकल्पाद्ये वि। असिल
षितगानगोचरागाथामाह। सोम एव नो राजेत्पादितीरे तुल्यमित्यंतां। असावितियां नदी
मुपावसिता लवतित स्यानाममुद्गाति। प्रथमांतां असाविति। गंगेय मुनेन मर्मदेत्येवं यस्याः
नद्याः समीपे गर्लिणी स्थिता लवतित स्याः। तामगर्लिण्येव उच्चारयतीत्यर्थः। ततो ब्राह्मण
लो जनं। शिष्टकृद्वे। मादि ब्राह्मणो जनं। ब्राह्मणश्चात्र गर्लिण्याः संस्कार्यत्वात् प्रति
गर्तसीमंतोन्नयनं। गर्तस्थेव संस्कार्यत्वात्प्रति। मुमित्यप्यन्ये॥ पंचदशी कंडिका॥ २५॥
सोष्यंती महिराभ्युदत्ते जनुदशमास्य प्राग्यस्यैतदुत्तरे। सोष्यंती प्रसवश्रूलवती जलेन

४६

६९

दश३

ज्ञातमात्रेपुत्रे तस्य मुखं निरीक्ष्य स्नात्वा च म्यदेशकालौ स्मृत्वा ममास्य कुमारस्य गर्भाबुधानजनि
 तसकलदोषनिर्हणाय मेधाभिर्वृद्धिर्बीजगर्भसमुद्भवेनो निवर्हणद्वारा जातकर्मकरिष्ये इति सकल्पः।
 तत्र निर्विघ्नार्थं गणपतिपूजनं। स्वस्तिपुण्या हवाचनं। मातृका पूजनं। वस्तो हरानां दीप्रादहिरण्येन विधाय।
 मंत्रमाह। एजतु दशमास्य इति। परादिना पूर्वत इति। प्ररिताधाया अत्र वृत्तेराह प्राग्यस्यैत इति
 जरायुणा सहे त्वं तेनेत्यर्थः॥ अथावरापतनं गर्भनिर्गमक्रिया हेत्वर्थस्मारकं मंत्रं पठतीत्य
 र्थः। तमेव सूत्रयति मंत्रं अवेनुष्टुप्त्रिषोवल ५० शुने जराद्यंतवेनैव मा ५० सेनपीदरीनकर
 स्मिंश्च नायतमवजरायु पद्यतामिति। ज्ञातस्य कुमारस्या छिन्नायां नाश्यां मेधाजननायुष्ये
 करोति। तत उत्पन्नस्य पुत्रस्य अस्त्रिन्नेनाडे। मंगलोदकेन स्नात्वा अहतेवाससी परिधाय वे
 श्मदेववर्जं विसोर्द्धारामातृसूजनसाहितं नां दीमुखं हिरण्यप्राद्वं कृत्वा। मेधाजननं च आद्यु
 ष्यं च ते करोतीत्यर्थः। तत्रादौ कुमारदक्षिणे श्रवणे वा गिति त्रिः पठित्वा वेदोसीति शुद्धं ना
 म कृत्वा मेधाजननायुष्ययोराद्यं मेधाजननं करोति। सूत्रयति च सूत्रं कृतं। अनामिकाया
 शुवर्णांतिर्हिन्यामधु घृते प्राशयति घृतं वा भस्वयिदधामि भुवस्वयिदधामि भस्वयिदधामि
 भस्वयिदधामि त्वादिति श्रुत्वा सिमंत्रैः प्रतिमंत्रं कुमारं प्राशयति कुमारस्य जिह्वायां निमाष्टि

यन्नु इति शब्देन मंत्रावसानं ज्ञेयं श्रुतुणामिष्येकमंत्रतेति। तत्र। ह्यिष्यास्वानालौसादयामीत्य
 दित्या उपस्थ इत्यादावनेके तिका रैरनेकमंत्रतापपत्रेः। मित्रविद्वांसूत्रे चाग्निरन्नाद इत्या
 दिमंत्रेऽपि शिवा तावा नमंत्रेऽपपत्रेः न च स्वाहाकार एवात्र मंत्रांतवोधयतीति मवाच्यं। अ
 ग्निरायुष्मानित्याद्यायुष्मकरणमंत्राणामैवरापत्रेऽपि न किंचिदेतत्। अथास्मायुष्मंक
 रोतिनात्यां दहिणे कर्णे जपति। आयुषोहितं आयुष्मं। मेधाजननानंतरं अस्मकुमारस्य
 करोति। कथमित्यत आह। नात्पामिति। सप्तमर्थो विषयत्वं। नाति विषयकमालं संक
 त्वाजपतीत्यत्रयः। दहिणे वा कर्णे। दहिण कर्णश्च सुल्पावक्षिन्नससिसमवेतां मंत्ररूप
 शब्दानां क्रमेणालिङ्ग्यक्रिं करोतीत्यर्थः। आयुष्महेत्वर्थस्मृतिहेतुस्मृत्यतिस्मृत्कृन्मंत्रान्।
 अग्निरायुष्मान्सवनस्पतीतिरायुष्मांसेनत्वायुष्मायुष्मंतं करोमिसोम आयुष्मान्सौषधी। ति
 रायुष्मांसेनत्वायुष्मायुष्मंतं करोमि ब्रह्मायुष्मंतं द्राह्मणेरायुष्मन्तेनत्वायुष्मायुष्मंतं क
 रोमि। देवा आयुष्मंतं श्मृतेनायुष्मंतं सेनत्वायुष्मायुष्मंतं करोमि। ऋषय आयुष्मंतं सेव्रतै

रायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि पितर आयुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि
 यज्ञ आयुष्मान्मदह्निणातिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि ससुद्र आयुष्मा
 न्संश्रवंतीतिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमीति त्रिः सर्वोक्तानष्टौ मंत्रान् कुमारस्य दहि
 एक एते जपेत्वारत्रयं। आयुषमिति च। आयुषं जमदग्न्यमुमपि मंत्रं त्रिजपति। सर्वस्त्र
 स्थत्रिः पदानु कर्षक आकारः। सयदिकामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणै नमस्मि शोत।
 सयदि पिता इच्छेत् अयं कुमारः समग्रं सुखं जीवन्तं ललतां तदा लालं दनेन वात्सप्रेण हृष्टानु
 वाकेन तं कुमारं स्पृशेत्। सर्वोक्तं अनुवाकमेवाह। दिवस्परीत्येतस्थानुवाकस्योत्तमा मृचं
 परिनिष्टि। अयं चानुवाको द्वादशर्चः। तस्योत्तमो अंशः अस्मात्पश्चिरिति नाम्नी परिशिनाष्टिव्यु
 दस्यति। तां व्युदस्येकादशतिरिति मृशेदित्यर्थः। प्रतिदिशं पंच ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिम
 मनु प्राणितेति। सर्वे ब्रूयात्प्राणेति व्यानेति दह्निणोपानेत्यपर उदानेत्युत्तरः समानेति पंच
 मउपरिष्ठादवेह्यमाणे ब्रूयात्स्वयं वाक्यं यदनु। परिक्राममविद्यमानदेशे शुसयस्मिन्देशे

रघुला

४८

जातो ह वतित मलिमंत्रयते वेदते भूमि हृदयं दिवि चंद्रमसि अत्रितं । वेदा रंतन्मां तदि द्या त्पश्ये
 मशरदः शतं जीवे मशरदः शतं ॥ शृणु यामशरदः शतमित्थं येन मलिमृशत्पश्मा लव
 परशुर्लव हिरण्यमसु तं लव । आत्मा वै पुत्रना मासि संजीवशरदः शतमित्थं यास्य मातरमस्ति
 मंत्रयत इडा सिमैत्रावरुणी ह्री रे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती लवयास्मा च्चीरवतो दिति
 वतुः सूत्री निगद व्याख्याता । ब्राह्मणा न्कुमारालि मुखान् । ब्राह्मणा लावे च्छस्य कर्तृत्वे अति
 कमणं । प्रैषा भाव शेति अन्यत्सु गमं । अथास्यै दक्षिणं ॥ स्ननं प्रह्लात्प्रयच्छती मं स्ननमि
 तियस्ने स्नन इत्सु त्रमे तात्पां । कुमारमातुरसि मंत्रेण नंतरं अस्याः मातुः दक्षिणे स्ननं ह्याल
 यित्वा कुमाराय ददाति कुमारस्य मुखे प्रवेशयति । इमं स्ननमिति मंत्रेण । उत्तरं वामं स्ननं प्र
 ह्लात्प्रयच्छति यस्ने स्नन इमं स्ननमित्ये तात्पा मंत्रां । उदपात्रं शिरस्यो निदधाति । जलस्य
 एं पात्रं अधिरव हं कुमारशिरः प्रदेशा धत्ता इमो निदधाति । तत्र मंत्रमाह । आपो देवेषु जा
 ग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्या ॥ सूक्तिकाया ॥ स पुत्रिकायां जाग्रथेत्यनेन मंत्रेण । हा

४८

ग. द.
गृह

४८

रोलपेतावद्धरतत्सत्त्वं। यत्ने देवावरमददुःसत्त्वं कुमारमेवावृणीथाः॥ वेकुनकसृजन
मस्येअस्ससी। सरोलपेतापद्धरतत्सत्त्वं। यत्ने सरमामातासीसरः पीताश्रपामशालो भ्रातरौ
वेवेकुनकसृजनमस्येअस्ससी। सरोलपेतापद्धरेइतिशब्दोमंत्रसमाप्तिद्योतकः॥ अलिमृश
तिननामयतिनरुदतिनहृष्यतिनग्लापयति यत्रवयंवदामोयत्रचालिमृशामसीति। स
र्वमंत्रं जपित्वाननामयीतीत्यादिनालिमृशामसीत्यंतेन कुमारं स्पृशतीत्यर्थः॥ ततः कुमा
रमात्रे कुमारं दत्वा स्पर्शनिमित्तं पितुः ज्ञानं॥ ॥ इति ज्ञानकर्म॥ २६॥ ॥ षोडशी कंडिका॥
अथेदानीं नामकर्मनिष्क्रमणिके क्रमेण सूत्रयति। दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणा न्नोजयित्वा
पितानामकरोति। जननाशौचस्य प्रक्रांतत्वात् तत्प्रति योगिनी दशमी चरमावस्था तस्यां
ज्ञातायां सूतके विनष्टे दशाहे निवृत्त इत्यर्थः॥ तत एकादशे ह निस्सृतिका गृहात्सृतिकां उ
त्थाप्य स्नापयित्वा वज्रशरीरादिगोचरां शुद्धिं सृतिकायाः संपाद्य पितानामकरोतीत्यत्र
यः॥ तदुक्तं। अहं न्येकादशेनामेति। अत्राप्येकादशाहपदं सूतकं तोपलक्षणं। तेन हृत्रि

४८

अथ शिशोः मासनामानि। कस्तो नंतो च्युतश्च कीवैकुंठो जनार्दनः। उपेंद्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हृषिकेशः। योगीशः
 पुंडरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमेण। यत्र यथाचारं चैत्रादिमार्गशिषो दिवाक्रमः। ११। चैत्रादिमासनामानि वैकुंठो य
 जनार्दनः। उपेंद्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्त्रिविक्रमः। ११। योगीशः पुंडरीकाक्षः कस्तो नंतो च्युतस्तथा। चक्रधारीतिनामानि क्रमात्
 यादेरपि स्मृतक निवृत्त्यनंतरमेव नामकरणं। कथमित्यपेक्षा यामाह। ब्राह्मणान्न लो जयित्वे
 ति। एतस्मिन्नामकरणं संगित्वा दादौ वैश्वदेव सर्वकं आभ्युदयिकं आहं कुर्यात्। तत इतरा
 न् ब्राह्मणान्नामकरणं गीतया लो जयेत्। कीदृशं तदित्यत आह। ब्रह्मरं चतुरक्षरं वा घो
 षवदाद्यंतरंतस्थं दीर्घातिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितमयुजाक्षरमाकारांतं। अत्रैतद्वि
 तं। अत्राजलसमुदायस्याक्षरत्वं। द्वे अक्षरे यस्य तद्व्यक्षरं। चत्वारि अक्षराणि यस्य तत्तद्व्यक्षरं। वाशब्दो विकल्पार्थः। पुनः कीदृशं। घोषवदादि घोषवदक्षरं आदौ यस्य तत्तद्व्यक्षरं। वर्ग
 णां प्रथमद्वितीयाष्टमाष्टाघोषाः तद्भिन्नहलां घोषवत्वं। पुनः कीदृशं। अंतरंतस्थं।
 अंतर्मध्ये अंतस्थायस्य तत्तद्व्यक्षरं। यरलवा अंतस्थाः। पुनः कीदृशं। दीर्घातिनिष्ठानं दी
 र्घमिक्षरं अतिनिष्ठाने अवसाने यस्य तद्दीर्घातिनिष्ठानं। कृतं। राशिचक्रादिविचारेण ज्यो
 तिःशास्त्रे कृतं कर्तव्यतया बोधितं। अथवा पिता महादेः कृतं यत्पिता महादेतिः। अथवा
 रामकृष्णादिदेवतासंबन्धिपुराणादौ कृतमिति श्रुतं। यद्वा कृत्यतया तं। कृतमिति किं

दुर्मनीषिणः २११

ग्रह

५०

वि२

याविशेषाणां वा। कुर्यात् कुमारस्य दक्षिणं कर्णमिति निधाय पठेदित्यर्थः। कुमायस्त्रिव
मश्रवणे जपेदिति शेषः। नतद्वितं। तद्वितं प्रत्ययां तं न कुर्यात्। कुमायः कीदृशं नामेत्य
तत्राह। अयुजाक्षरं। अयुग्माक्षरं। आकारांतं। आशब्दः अंत्यस्य। तद्वितं। तद्वितांतं कन्या
नाम कुर्यादिति स्वनिर्घणः। अपि च शर्मत्रिह्राणस्य वर्मत्रिह्रियस्य गुप्तेति वैशेष्यस्य। वा
ह्राणद्वित्रियविशं नाम कीर्तनानंतरं शर्मवर्मगुप्तेति यथाक्रमं प्रयोगादौ प्रयोक्तव्यं।
यद्वा केषां चिह्नवर्मविशेषाः संति। तत्र दुपस्थापकपदप्रयोगानंतरं शर्मपदं प्रयोक्तव्यं।
एवं द्वित्रियादिरपि वर्मोपस्थापकपदविशेषप्रयोगानंतरं वर्मपदप्रयोगः। एवं वैशेष्यस्य।
पि धनविशेषविषयकरह्राणपदप्रयोगानंतरं गुप्तेति पदप्रयोगः। अत्र द्वापि प्रेष्यत्वप्रति
पादकं दासादिपदं नाम कीर्तनानंतरं प्रयोक्तव्यमिति नामकरणं यथा कुलाचारं वा॥ ॥
निष्क्रमं सूत्रयति। चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका। निष्क्रमणिकेति कर्मनामधेयं। कदेत्यत उक्तं
चतुर्थे मासीति॥ तदुक्तं चतुर्थे मासि निष्क्रमइति। कथमित्यत आह। सूर्यभुदी ह्ययति।

५०

चन्द्रुरिति। अत्रापि पुण्येह निवैश्वदेव सर्वमाह सनाभुदयिके विधाय कुमारमादाय
 वहिर्निष्कृम्य सूर्यमुदीक्ष्येति श्रेष्ठं सूर्यं कुमारं सूर्यमुदीक्ष्यति तच्चन्द्रुरिति मंत्रेण। बाल
 कस्य। अत्रैवातवर्गं मंत्रपाठः। कन्धः। दास्य सूर्यावेक्ष्य एतं स्त्रीं॥१७॥ ॥ सप्तदशी कंडिका॥
 प्रवासादागतं सजातापत्यस्य विशेषं वक्तुं प्रवासतर्द्धमाद्यसूत्रेण प्रयोज्यमानत्वमपने
 तुं सूत्रपाति। विश्वे न्यग्रहानुपतिष्ठते सर्ववत्। प्रवासं कृत्वा आगत्य आवसथ्यभायपुत्रा
 देवीसस्यानां न्युपतिष्ठते। कथमित्यत उक्तं। सर्ववदिति। सर्वं कात्यायनसूत्रे यथोक्तं तद्व
 दित्यर्थः। एतन्न कात्यायनग्रहयोः समानकर्तृकत्वात् कात्यायनानिष्ठा सर्वकालताचर्योत्पत्तेः।
 तद्यथा॥ ग्रहाभाविलीप्तेति ग्रहानुपतिष्ठेति हेमायकतिप्रविशतीति। अत्राप्यावसथ्यनतिमौने
 वावेलंगमनागमनयोः। पुत्रं हृद्भाजपत्यं गदंगात्संलवसि हृदयादधिजायसे। आत्मा वै पुत्र
 नामासि संजीव शरदः शतमिति। पुत्रं आत्मजं हृद्भाजपत्यं गदंगादित्यादिकं मंत्रं जपाति। अथा
 स्य स्रद्धां मवाजिधति धजायते आहिकारेणावजिधामि सहस्रायुषासौ संजीव शरदः श

ਸਦਾ.

42

[illegible]

۷۲

लिप्त उद्भूता बोह्लिते लोकि कात्रिमुपसमाधाय दक्षिणो ब्रह्मासनमासीर्येत्यारस्य स्थालीपाकं
 परिखायोक्तविधिनापक्त्वा आज्यागौडुत्वावह्यमाणमंत्रास्यां देव्याज्याङ्गुतीर्जुहोतीत्यर्थः॥
 तत्र विशेषः। प्राणायानायचन्द्रोषे औत्रायज्यं गृह्णामि। प्रोक्षणे च त्वर्थं नंतरं चायुष्टं
 प्रोक्षामि तिविशेषः। आज्याङ्गुत्योमंत्रावाह। देवी वाचमजनयंत देवासां विश्वरूपाः पशवो
 वदंति। सानोसं द्रेष मृजं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टु तैनु स्वाहेति वा जो नो अद्येति च द्विती
 यामिति सूत्रं। द्वितीये मंत्रे आद्यस्य समुच्चयार्थश्चकारः। तथा च देवी वाचमित्यारस्य सुष्टु तैनु
 स्वाहेत्यंते नैकामाङ्गुतिंङ्गुत्वेदं वाच इति त्यागं विधाय वा जो नो अद्येति देवी वाचमिति च द्वाल्यां हि
 तीयाङ्गुतिर्होमः। इदं वाजाय वाजाय वाच इति त्यागः। चकाराक्षेपत्वे शेषे पाठः। स्थालीपाकस्य
 जुहोति प्राणेनान्नमशीयस्वाहा पानेन गंधानशीयस्वाहा चन्द्रोषा रूपान्पशीयस्वाहा औत्रे
 णायशोशीयस्वाहेति। चरोः प्राणेनान्नमशीमशीयेत्यादिति च त्रुर्लिम्भं त्रैश्रतप्रञ्चाङ्गुती
 र्जुहोति। प्रयोगश्चेवं। प्राणेनान्नमशीयस्वाहा। इदं प्राणाय। अयानेन गंधानशीयस्वाहा॥

२६

५२

दा५

इदमपानाय। चन्दुषा रूपाण्यशी यस्वाहा। इदं चन्दुषे। ओत्रेण यशो शीयस्वाहा। इदं ओत्रा
 य। प्राशनांते। स्विष्टकृद्धो ममारुपदहिणा दानांते। सर्वा नृसात्त्वर्जनमेकतो द्विष्यथैनं प्रा
 शयेत्तृक्ष्णीं हंतेति वा हंतकारं मनुष्या इति श्रुतेः रसान्मधुरादी नृअन्नमदनीयं। यद्यपि
 गुणस्य गुणपाश्रितत्वेन सेदात्तावः। तथापि गुणस्य रसस्य प्राधान्यात्तदाश्रेयोपादानं गुणभू
 तं। एवमन्यत्राश्रयस्यान्नस्य प्रधानत्वाद्गुणोपाश्रितं गुणभूतं। तथा चोत्तमोत्तमत्वात्तरीय
 कत्वेनोत्तमादानेऽपि गुणप्रधानत्वाद्देदः। तथा च सर्वानि सात्त्विकमन्नमेकस्मिन्मात्रे ब्रह्मत्वास
 ने कुशाक्षीर्णेऽपि विश्वेनं कुमारं तृक्ष्णीं हंतेति वा मंत्रेण प्राशयेत्। हंतेति मंत्रोच्चारणे श्रुतिं
 प्रमाणयति। हंतकारमिति। आद्याशनविधिं सूत्रयत्तत्समयमाह। षष्ठे मासे न प्राशमिति। तमा
 ह। स्थालीपाकं अपयित्वा ज्यसागा विष्टा ज्यङ्गती जुहोति। वैश्वदेव सर्वमाह मजाभ्युदयि
 कैकृत्वा प्राणाद्युद्देशकं प्राणायामाय चन्दुषे ओत्राय जुष्टं गृह्णामीति गृहीतत्वा शशा
 धिकेनानेन प्रोद्धितं स्थालीपाकं परिभाषाशास्त्रे विधिना अपयित्वा ज्यसागा विष्टा ज्य

५२

इतीदं ज्ञोति। केन मंत्रेणेत्यत आह। देवी वाचमिति। शारवांतरीयत्वाद्वाख्यायते। देवी दाना
 दिगुणद्युक्तां वाचं वाणीं देवाः प्राणा दिवायवः अजनयंत। उत्पादितवंतः। ततस्त्रां वैखर्याख्या
 सर्वरूपाः पशवो मनुष्यावदंति। पशुरेव स देवानामिति श्रुतेः। सा वाकनो अस्मान्नुपैतु। स
 त्रिहिताश्रु। किं भूता। मंडा। हर्षकरी। इषं रसं। अङ्गि त्रिनादि। वडहाना। सुष्टुनाशोलनेर्मंत्रे मंत्रं
 त्रदक्षिणिवन्त्रिताश्रुता। तत्र दृष्टांतः। वत्सान् धेनु रिवैति। इदं वाचमिति त्यागः। वाजो नो अद्ये
 ति च द्वितीयां च शतः समुच्चयार्थः। वाजो नो अद्य देवी वाचमिति समुच्चितास्यां द्वितीया इतिः
 इदं वाजाय वाच इति त्यागः। स्थालीपाकस्य ज्ञोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहा पानेन गंधानशी
 य स्वाहा चन्दुषारूपा एषशीय स्वाहा श्रोत्रेण यशो ह्नीय स्वाहेति। स्थालीपाकावयवमादाय प्रा
 णेनाग्नेत्यादि च नृत्तिर्मंत्रैराहुति चतुष्टयं जुहुयादित्यर्थः। इदं प्राणायाम इदमपानायाम इदं च
 न्दुषे। इदं श्रोत्रायैति त्यागः। प्राशनांते सर्वा न्नसान् क्रवमिन्नमेकतो हृत्पाद्यैर्न प्राशयेत्तूष्णीं।
 स्विष्ट कृद्धो मादिदक्षिणादानांते सर्वा न्नसानैह्वादिविकारा न्नसर्वमन्नमोदनादिकमेकस्मि

न्यात्रे उहृत्य कृत्वा संधिश्छांदसः। अथैनं प्राशवेत्तु लीं हंतेति वा हंतकारं मनुष्या इति क्र
 तेः। शिष्टाचारसूत्रवर्णति हितियानामिकया एनं कुम्भं। एव हि पित्राङ्गुखमुपवेश्य प्राशनं प्र
 कारयेत्॥ तूलीं हंतेति वा मंत्रोच्चारणे हेतुमाह। हंतकारमिति। काम्यं कामिकायं प्राशन
 माह। तारद्वाज्यामांसेन वाक्प्रसारकामस्य। तारद्वाजी पत्न्यविशेषः। वाचः प्रसारः व
 क्तास्यादिति कामाविष्टस्य। कपिंजलमांसेना न्नाद्यकामस्य। कपिंजलोपि पत्न्यविशेषः।
 मत्स्येज्वनकामस्य। ज्वनं वेगित्वं। रुक्माया आयुष्कामस्य। रुक्मा प्राकंकणहारिका।
 गोधावा। आद्या ब्रह्मवर्चसकामस्य। सर्वैः तारद्वाज्यादिसर्वमांसेः। कामनाचकाम्यस्य संस्कार
 र्यकुमाराधिकरणतावगाहि प्राशपितृज्ञानं। अन्नपययिवा। यावमेव न्यायेन काम्यमांसा
 इति अन्नं निष्पाद्य प्राशयेत्। वाशहोविकल्पार्थः। विसृजेरनिर्देशश्छांदसः। कन्यायास्य
 लीं प्राशनं कारयेत् अन्नस्य। आचाराकृष्टमन्यदपि सरस्वत्या। दिग्रहाणपरीक्षाकार्या॥
 * आदी हवविशेषः। सर्वैः सर्वकामस्य। वक्तृता न्नवेगायुर्ब्रह्मवर्चसकामस्य ४

ततो ब्राह्मण लोजनं । बर्हिर्होमादिकर्मापवर्गान्ते दश ब्राह्मणान् लोजयेत्परिशिष्टान् । द्विर
त्मासः कांडसमाप्तिप्रज्ञप्रार्थः ॥ इत्यन्नप्राशनं ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इति श्रीपंडितनृसिंहात्मजपं
डितविष्णुनाथकृतायां गृह्यसूत्रव्याख्यायां आद्यं कांडसमाप्तिप्रगमः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ क्रमा
कृष्टमाद्यं द्वौ रविर्द्विभिसूत्रयन्तत्समयमाह । सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं । अतिक्रान्तसं
वत्सरस्येत्प्रार्थः । तृतीये वाः प्रतिहते । अष्टमै तृतीये वर्षे वेत्प्रार्थः । चूडाकरणकेशांतयोः स
मानजातीयकर्तृव्यतासाध्यत्वेन ग्रंथप्राचुर्यमपनेत्तुमसमाप्यैव चूडाकरणकेशांतव्यतां सू
त्रकृतसूत्रयति केशांतविधिं । षोडशवर्षस्य केशांतः । यथा मंगलं वा सर्वेषां । सर्वेषां ब्राह्मण
हस्त्रियविशायथामंगलयथा कुलाचारचूडाकरणारब्धकर्मकर्तव्यमित्यर्थः । न चात्र यः
क्रियान्वयः केशांते पिष्पादिति वाच्यं । चूडाकाययिथा कुलमित्यादिवाक्यैश्चूडायामेव तद
व्याह । अतः केशांतः षोडश एव । ननु चूडाकरणकर्तव्यतांतर्गीतकर्तव्यताकत्वेन चूडा
कर्मवत्केशांतकर्मणोपिविवाहप्राक्कालकर्तव्यताकत्वेन षोडशावृत्तिरूपनियतसमयके

दिचतुर्दशाङ्गुती कुत्वासंभवं प्राशपदक्षिणंदद्यात् । शीतास्रपूरणा आसिंचतुल्लेन वायव्य
 दकेनेह्यदिते केशान्नपेति । शीतोदके उल्लोदकासेकः । मंत्रार्थः हेवायो । हे अदिते एहि आग
 च । उल्लेन उदकेनार्द्रकृतान्नकेशान्नवपक्षिभिः । अस्मपरमेष्ठी आभिः अतिष्ठावाद्यदिति ।
 उदकासेके । केचित्तु उल्ले शीतोदकासेकः । तन्मते मंत्रास्त्वावः । उल्लेनेति न मंत्रावयव इत्याहुः ।
 केशांते मंत्रा ध्याहारमाह । केशश्मश्रुतिचकेशांते । केशानित्यत्र केशश्मश्रुनपेत्त ध्याह त
 व्यमित्यर्थः । अथात्र नवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नी वा प्रास्पति । अत्र शीतो लोदके । तत आदाय
 दक्षिणंगोदानमुदतिसवित्राप्रसूतादैव्या आप उदंतुते तन् । दीर्घायुत्वाय वर्चस इति । त
 स्मादुदकमादाय प्राक्कृशिरसो दीर्घलिमुखं शयानस्य पृथिव्यां दीयमानं शिरः देशमु
 दति स्नेहयति उंदी स्नेहने । सवित्रा इति मंत्रेण । अस्माच्चयः । सूर्येणोत्पादिता आपः त
 वत्सूडारम्य मंगं उदंतु स्नेहयंतु । किं भूताः दिविलवाः । किमर्थं दीर्घायुत्वाय चिरकालं
 निर्दुष्टजीवनाय । वर्चसे प्रतापाय ऐश्वर्याय वा । त्रेण्यशालत्वाविनीया । त्रीणि कुशतरु

ग्रहं

५५

एतान्प्रतर्द्धात्योषधइति। त्रेण्याः त्रिः श्वेतयाशालल्पशाल्यकपद्मकंदकेनविनीयउंदित
गोदानतृतीयांशं पृथक् कृत्वा त्रीणि कुशतरुणान्प्रतर्द्धात्योषधेत्रायस्वेत्प्रेतावतामंत्रेण।
शिवोनामेतिलोहन्दुरमादायनिवर्त्तयामीतिप्रवपतियेनावपत्सवितान्डुरेणसोमस्य
राज्ञोवरुणस्यविद्वान्। तेनब्रह्माणोवपतेदमस्यायुष्यंजरदष्टिर्द्यथासति। शिवोना
मेत्यादिनाहिंसीरित्यंतेनमंत्रेणताम्रयुक्कन्दुरमादायनिवर्त्तयामियेनावपदितिमंत्रास्य
प्रवपनं। काकाह्निगोलकन्यायेनमंत्रयोरंतरेवर्त्तमानस्यप्रवपतेमंत्रयोरन्वयः। नचो
त्तरानर्थक्यशंकयासर्वस्यासिनिधानार्थतेतिवाच्यं। अनर्थत्वात्। नचोपसर्गविलात्रथा
धात्वर्थइतिवाच्यं। कात्यायनपंचमाध्यायस्थेनिवर्त्तयामीतिप्रवपतीत्यस्मिन्सूत्रेतथैव
कल्पनापत्तेः। किंचेद्वागोचरीभूतार्थस्योपसर्गविललस्यत्वेकैर्नैवानेकार्थलालादितरव्य
र्थतापत्तेश्च। नचान्यथानुपपत्तैवमितिवाच्यं। अन्यथोपपत्तेर्दर्शितत्वादितिदिक्। सोत्रत्या
मंत्रान्वयः। हेब्रह्माणः ब्राह्मणाः येनकारणेनन्दुरेणवासविताप्रसवितापिताआदित्यो

दि४

५५

वाराहः सोमस्यवरुणस्यचशिरः अवपतराजसूयदी ज्ञायैऽमुं डयत । किं भूतः विद्वान्सर्वज्ञः
 तेनकारणेन न्दुरेण वा प्रकोरेण वाऽस्य कुमारस्येदं शिरो यूयं वपत । मुं डयत । यथायं कुमार आ
 युष्मान्दीर्घायुः जरादष्टिः सुपरिणतवपुश्च सत् । स्यात् । अस्यालंवायनः पद्भिः सविता वप
 ने । स केशानि प्रच्छिद्यान्दुहे गोमयपिंडं प्रास्यत्पुनरतो ध्रियमाणे । केशा सहितानि कुशतृणानि ।
 एवं द्विरपरं तूष्णीं । एवमेव दद्विण्णोदानस्य द्वितीये तृतीये च तृतीयांशरूपे केशलागे अभि
 वासनाहनि पृथग्द्वे क्रमेणापरं वारद्वयं उंदनं केशविनयनकुशतृणांतर्द्धानसत्तृणं केशप्र
 छेदनोदगवस्थितान्दुहगोमयपिंडं प्रद्वेपांतं तूष्णीं कुर्यादित्यर्थः । ज्ञातत्वात् न्दुरादाननिवृ
 त्तिः । इतरयोश्चोदनादि । इतरयोः पश्चिमोत्तरयोगोदानयोः सकृत्समंत्रकंद्विस्तूष्णीमित्य
 नु कर्षणाद्यधिकारः । किंतु दित्याह । उंदनादि । पाश्चात्त्यगोदाने प्रवपने द्वितीयमंत्रस्थानाप
 न्नमंत्रांतरमाह । अथ पश्चात्प्रायुषमिति । अथोत्तरतोयेन भूरिश्रवादि वंज्योक्त्वा पश्चाद्विस्तू
 र्यं । तेन तेवपामि ब्रह्मणा जीवा तवे जीवनाय सुश्लोक्याय च अय इति । उत्तरगोदानेपि नि

८६०

५६

परि६

वर्त्तयामीतिमंत्रानंतरं द्वितीयोयं प्रवपनमंत्रोयेन भरिभ्ररादिवमिति। अस्याच्ययः हेकुमा
रयेन ब्रह्मणामंत्रेण तपसावाचराचरणशीलोवायुः ज्योक्चिरं आकल्पमित्यर्थः। दिवं द्यौं
पश्चात्तमनुसूर्यं तमनुविश्वं वचरति। किं भूतः भरिः प्रचुरः। तेन ब्रह्मणा तपसावातनमंत्रि
तन्दुरेणवा। तेन वशिरोवपामि। किमर्थं जीवातवे जीवनहेतवे धर्माद्यर्थं। जीवनायायुषेषु
श्लोकप्रायशो लनयशसे च तस्यै मंगलाया। अस्यावामदेवो यजुः। इरः केशो ह्येदने। त्रिः। इरे
णशिरः प्रदक्षिणं हरति। प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा शिरसि परितः सर्वतः हरति भ्रामयति कि
मित्यत उक्तं। इरेणेति द्वितीया र्थे तृतीया। सकृदसकृद्वेत्ता शोकराह। त्रिरिति। शिरसि त्रिर्वा
रं प्रदक्षिणं न्दुरं भ्रामयतीत्यर्थः। केशांते विशेषमाह। सुमुखं केशांते। तस्मिन् मंत्रेण वेत्तकं द्वा
यामाह। यत्तन्दुरेण मज्जयता सुपेशसावप्रावावपति केशांश्चिह्नं धिशिरोमास्यायुः प्रमोषी
रिति। अस्याच्ययः हेन्दुरास्यकुमारस्य केशान् चिह्नं धिमुंडय। यत्तयस्माद्ब्रान्दुरेण ना
पितः वपति मुंडयति किं भूतेन संस्कार्यं कुमारं मज्जयता संस्कुर्वता तथा सुपेशसा शो लयता

५६

वाशवृश्चार्थे। शिरः आयुश्चमाप्रमोक्षीः मासुघाण। माचोरथा। मुखस्येये। अस्थवामदेवोय
 ज्ञः न्दुरः। भ्रामणे। केशांतेत्वस्या धाहारमाह। मुखमितिचकेशांते शिरोमुखमास्यायुः प्र
 मोक्षी रित्येवंकेशांतेः धाहरणीयोमंत्रः। तालिरद्भिः शिरः समुद्यनापिताय न्दुरं प्रयच्छत्य
 न्दु एव न्यपरिवपेति। समुद्यत्कैदयित्वा। अद्भु एव न्दु तमकुर्वन्परिवपपरितोवपमुंडयेत्प
 र्थः। अस्थवामदेवः यज्ञः नापितः। न्दुरदाने। यथामंगलं केश शोखकरणं। पंचशिरवाः ति
 श्रः शिरवाः एकावा मुंडोवेत्यादियथा कुलाचारं कर्तव्यमित्यर्थः। अनुगुप्तमेतः सकेशांगोमय
 पिंडं नि धाय गोष्ठे पल्वल उदकांतेवाः चाययिवरं ददाति। एतं ज्ञान दुहंगोमय पिंडं किं भूतं
 सकेशं केशैः सहितं। अनुगुप्तं सुराक्षितं यथा सवति तथा गोतिरूप लक्षित भुवि न्दु इतडागे
 उदक समीपे वा स्थाप्य कुलाचारययिवरं अक्षिलखितं ददातीत्यर्थः। अनेन बहिर्हि मिता क
 प्रसिमाप्तिर्वरदानेनोपलक्षिता। केशांते विशेषमाह। गोकेशांतो संवत्सरं ब्रह्मचर्यमपि न च
 केशांते। यद्यपि तूडा संस्कार्यस्या प्राप्तिरथ त्रिधापि स्पष्टार्थं केशांत इत्युक्तं। अवपनस्य के

दसतीतिरायः

व२

मंगितानिर्द्देशार्थं वा॥ द्वादशरात्रः पञ्चरात्रं त्रिरात्रमंततः। अशक्तरपेक्षाः पक्षाः॥ आद्याकंडि
का॥१॥ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत्। अष्टौ वर्षाणि उत्पन्नानियस्यासौ अष्टवर्षः। अष्टमद्वय
वर्षः। गर्ताष्टमेषु वा। जन्मतः पंचमषष्ठसप्तमेष्टित्यर्थः। गर्ताष्टमेष्टमेवाष्टद्वयत्वेः। ब्रह्मव
र्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे। राज्ञो वलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोष्टमद्वयत्वेः। एकादशव
र्षः राजन्यं। उपनयेदित्यनुषंगः। द्वादशवर्षं वैश्यं। अत्राप्युपनयेदित्यनुषंगः। यथा मंग
लं वा सर्वेषां। अनेन स्मृत्यंतरोक्तः समय उपलभ्यते। अन्येपि शारदांतरीयाः आपसं वा द्यु
क्ताः समयाः बोद्धव्याः। केचिन्नुशास्त्रीयो यस्य कुले योपनूः आहृतः सकुलाचार इत्याहुः।
अपरे त्वशास्त्रीयमपीत्याहुः। इदानीं कर्तव्यतामाह। ब्राह्मणा लो जयेत्तंच। मातृ सजा भुव
यिके विधायत्री न्ब्राह्मणान् लो जयेत्तंच संस्कार्यं कुमारं। पर्युत्तशिरसमकृतमानयंति॥ व
हिः शालायां उपलिप्त उद्धता वो द्विते त्रिमुपसमाधाय लो जनात्प्राक् शिरसः मुंडनं शिरवा
वर्जं कारयित्वा लो जनोत्तरमलंकृत्याचार्यसमीपमानयंति। केचिन्नुतेनैवाचार्येणैव उपनी

तस्मिन् आनयन्ती त्वाङ्गः। पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मवर्चसमागामिति वाचयति ब्रह्मचार्यसानीति
च। अग्ने आग्ना इति मात्रोक्ते ब्रह्मासनादिवर्हिस्तराणां ते अग्नेः पश्चिमतः आत्मनो दक्षिणतः
माणवकमवस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति आचार्येणोक्ते माणवको ब्रह्मचर्यमागा
मिति वदेत्। ततः ब्रह्मचार्यसानीत्याचार्योक्ते ब्रह्मचार्यसानीति ब्रह्मचारी वदेत्॥ अथैनं वा
सः परिधापयति येनेन्द्राय वृहस्पतिर्वसिष्ठः पर्यदधादमृतं। तेन त्वापरिदधाम्या सुषेदीर्घायु
त्वाय वलाय वर्चस इति। आचार्यः एनं वहुं पशुं येनेन्द्रायेति मंत्रेण परिधापयति॥ मंत्राच्च यस्तु॥
हे वरो येन प्रकारेण इन्द्राय इन्द्रं संस्कृतं वृहस्पतिः सुराचाये वासः पर्यदधात् परिधापित वा
न। कीदृशं अमृतं अहृतं। तेन प्रकारेण त्वात्वां वहुं परिदधामि परिधापयामि। अथ वा इन्द्राय
पर्यदधात्। इन्द्रे स्थापितवान्। तथा त्वात्वां परिदधामि अथ वहे देन स्थापयामि। किमर्थं दी
र्घायुत्वाय चिरजीवनाय। वलाय शारीरशक्तेः। वर्चसे ब्रह्मचर्यतेजसे। ऐश्वर्याय वा। अंगि
रा। वृहती। वृहस्पतिः। परिधापने। परिधापनं च कटिवेष्टनं। वहिर्वासवत्। मेखलां च धीत

रघुसा.

५८

५८

इयं दुरुक्तं परिवाधमाना वरं पवित्रं पुनतीम आगात् । प्राणापानाभ्यां वलमादधाना सुसा
देवी सुसगामेखलेयमिति । मौंजी त्रिवृता मेखलां तां वध्नीते । यथा र्घिं त्र्यंघ्रि कुर्यात् । कथंच
इयं दुरुक्तमिति मंत्रेण । मंत्रान्वयः । दुरुक्तं दृष्टुं सुक्तं परितो वाधमाना अपसारयंती पवि
त्रं वरं त्राह्याणादि त्रयं पुनती पवित्रयंती आगात् । आगता पुनश्च प्राणापानयोः सामर्थ्यं
स्थापयंती अतएव नः स्वसालगिनी दानादिगुणयुक्ता सौलाग्यदा । अहोदर्शनी याहोदर्शनी
येति । वदाद्यं तयोरस्यासः । वामदेवश्चिष्टुमेखलातद्वधने । युवा सुवासाः परिवीत आगा
स उभे याज्ञवति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयंति स्वाध्यामनसा देवयंत इति वात्स्ल्यं ।
वा । युवा इति मंत्रेण वात्स्ल्यं वापन्न त्रयान्यतरपक्षेण मेखलां वध्नीत इत्यर्थः ॥ अन्नयस्क ॥ अ
स्यासेन गुणान् योतीति मिश्रयतीति युवा शो लन वस्त्रः अलंकरणैः परिवीतः आगतः । उवि
तर्के । उत्पद्यमानः सः श्रेष्ठः स्यात् । तं वदुं पंडिताः क्रान्तदर्शनाः स्वाद्यः शो लन चिताः । म
नो व्यापारैर्वेदार्थं बोधयंतः । उत्कर्षं प्रापयंति । अंगिरा वृहती बृहस्पतिः । वद्धमेखलस्य

५८

वदोर्त्यज्ञोपवीतपरिधानं ॥ शारवांतरीयोमंत्रः ॥ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सह जंपु
 रस्तात् ॥ आयुष्यमग्रं प्रतिष्ठं च शुभ्रं यज्ञोपवीतं वलमस्तु तेजः ॥ यज्ञोपवीतमसियज्ञस्यत्वा
 यज्ञोपवीतेनापन ह्यामीति ॥ ब्रह्मसूत्रकृतार्थसृष्टमसि ॥ अतएव वदोक्तो र्यज्ञोपवीतेन त्वां
 वध्नामि ॥ कीदृशं ॥ यज्ञस्य उपवीतं ॥ परमं परः आत्मा मीयते येन ॥ पावनं ॥ यद्वा असाधारणं पा
 वनं ॥ सर्वमेव ब्रह्मणोत्पत्तिरसमानसमयोत्पत्तिकं ॥ अतएव अष्टमायुर्मयिकीर्त्यन्वितं सुखं
 स्थापय ॥ त्वमेव वलाधायकं तेजसः आधायकं चलव ॥ ऐतद्यमजिनं मुपवीतानंतरं धारय
 ति ॥ तत्रमंत्रः ॥ मित्रस्य चन्द्रुर्वरुणं वलीयसे जोयशस्वि तस्य विरुदं समिद्धं ॥ अनाहनस्यं वस
 नं जरिष्णुपरीदं वाज्पजिनंदधेयमिति ॥ एतच्चाजिनधारणं यज्ञोपवीतपरिधानानंतरमाच
 म्य ॥ दंडं प्रयच्छति ॥ वक्ष्यमाणलक्षणं दंडं माह ॥ एवकायाचार्यः प्रयच्छति ॥ तं प्रतिगृह्णाति ॥ यो
 मे दंडः परापतद्देहाय सोधि भूम्ह्यं ॥ तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ माण
 वकश्चाचार्यहिंसा तं दंडं प्रतिगृह्णाति यो मे दंड इति मंत्रेण ॥ दीक्षावदेके ॥ मुखसंमितमौडुं

मृद्य

५६

वरं दंडं प्रयच्छतीति कात्यायनोक्तप्रकारेण दंडदानं प्रतीयहं च माणवकस्य। तत्र हेतुमा
ह। दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात्। दीर्घसत्रं वा एष उपैतियोज्यं चर्यमुपैतीत्यादिवाक्यादित्य
र्थः। अथास्याङ्गिरंजलिनां जलिनं रयत्यापोहिष्ठेति तिसृतिः। आचार्यः स्वांजलिनां जलं
मापोहिष्ठेति तिसृतिर्मणावकांजलौ प्रद्विपतीत्यर्थः। अथैनं सूर्यमुदीहृत्य तच्चन्द्ररिति।
सूर्यमुदीहृत्य स्वेति आचार्यश्च वदुं प्रतिषेधः। सच तच्चन्द्ररिति सूर्यमीहृते। अथास्य
दक्षिणां सूर्यसमधिहृत्य दयमा ललते। मम ब्रते ते हृदयं दधामि मम चित्रं मनुचित्रं ते अस्म। म
म वाचमेकमना जगत्स्ववृहस्पतिह्या नियुनक्तुमह्यमिति। वदोदक्षिणां सस्योपरि च दक्षि
णाहसंतीत्यादौ हृदयमालत्य मम ब्रत इति मंत्रं पठेदित्यर्थः। अथास्य दक्षिणां सूर्यसंगृही
त्वा हेकोनासीति। कुमारस्य दक्षिणां संगृहीत्वा पृच्छति कोनामासीत्यर्थः। असावहं लो इति
प्रत्याह। अमुकगोत्रः अमुकशर्मा अहं लो ३ इति कुमारः क्षमाचार्यं प्रतिकथयतीत्यर्थः।
अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति। एनं वदुं। आचार्यः कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याहेत्यर्थः। ल

५६

शिष्टाचारप्राप्ताः केचनपदार्थालिखन्ते ॥ ॥ अंगानिचत्राप्यायन्तामिति सर्वंगान्यालस्पज
 प्रतिवाक्यप्राणश्चन्द्रोत्रयशोवलमिति यथा लिंगं वागादिस्पर्शनं । आयुषालिकरोति
 तस्मिन्नाललाटे श्रीवायां । दक्षिणे ० सेहृदि च आयुषमिति प्रतिमंत्रं । त्रिषुं ३ सव्यं शोल्मं ।
 शिवो नामासीति जपः । सदस्पतिमिति चतुर्लिर्मेधाप्रार्थनं । प्रदक्षिणं मेखलाग्रं धिस्पर्श
 नं । ततो लिवादये हृद्धानसावहमिति याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेणाग्निवरुणाचार्यपित्रादि
 सकलवृद्धां लिवादनं ॥ ॥ चतुर्थी कंडिका ॥ ॥ अत्र सिद्धाचर्यचरणं ॥ अत्रावसरे अलिवाद
 नानंतरं सिद्धाप्रार्थना तस्याश्चरणमनुष्ठानं कर्तव्यमिति शेषः । तवत्सवं ब्राह्मणो लिह्ये
 त । तवन्मध्या ० राजन्यो लवदं त्यवैश्वर्य इति त्रिसूत्रं । लिह्येतेति द्वयोरनुषंगः । लवच्छब्दः सं
 बुद्धर्थः । सज्यताद्योतकः । ब्राह्मणहृत्रियवैश्वर्यथाक्रममादिमध्यावसानेषु लवच्छब्दो
 पलक्षितावृत्त्यर्थं सिद्धात्रादिप्रार्थनाकर्तव्या । कतिसंख्याकाः कीदृश्यश्च प्रार्थनीया इत्यत

गृह्य

६१

आह। ति श्रोत्रारव्यायिन्ः। प्रत्यारव्यानं प्रार्थितनिषेधः। अत्रास्रतैपि ह्यंतरानाह। ष
 द्वादशापरिमितावामानं प्रथमामेक इति चतुः सूत्री। याच्यायां दानुः स्नेहः स्यात्प्रहि
 ते त्वद्योतनाद्यं मिता रमित्पुङ्गं। आचार्याय सैह्यं निवेदयित्वा आचार्याभावे स्वजननेति
 दानि वेदनं। सि ह्यं निवेद्याचार्याभ्या भुक्त्वा वा कर्मणाः प्रतिपत्तिं कुर्यादिति शेषः।
 वहिर्होमिः प्राशनं मार्जनं पवित्रं प्रतिपत्तिः। व्यसं समस्य व्याहृति होमानं तदं त्वन्न इत्या
 दिपंचाङ्गतयः सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकाः एवं वाङ्गतयः। प्रणीता विमोक्तः। ब्राह्मणसो
 जनसंकल्प एकस्य। कर्मापवर्गसमिधः। उत्सर्जनं ब्रह्मणः। उपयमनकुशमग्रौ प्र
 क्षेपः। उपनयनस्य सांगता सिध्यर्थमिति संकल्प्य ब्राह्मणान् भोजयेदि शोति परिशि
 षाद्दश ब्राह्मणसो जनसंकल्पः। इदानीमाग्नयत्रतस्य संवत्सरसाध्यत्वेन ब्रह्मचारिक
 र्त्तव्यान्नियमात्सूत्रकृतसूत्रयति। वाग्यतो हः शेषं तिष्ठेदित्येके। आत्ममोहः साध्यां च

ह्यचर्याश्रमकर्तृव्यतामवसायोपसंधंवाग्यतोत्तवेदित्यर्थः। अहिंः सन्नराणां तस्मिन्मिधमाह
 त्पतस्मिन्नग्नौ सर्ववदधायवाचं विसृजेत्। तस्मिन्निति तच्छब्दस्य सर्वप्रक्रांतपरामर्शित्वाद्भूतं या
 वत्कालं तावत्कालं ब्रतादेशाग्निरह्ना कर्तव्या। सर्ववदित्यनेन। सर्वकुंडिकाप्रतिपादितापाणि
 नाग्निं परिसमूहंतीत्याद्यतिवादनां तासमसा कर्तव्यतातिदिश्यते। तां कृत्वा सर्वनियमितां वा
 वं विसृजेत्। समिदाधानस्य प्राधान्यं द्योतयितुं ब्रह्मादिकमपीडयत्समिधमाह त्प्राधायेत्युक्तं
 जातवैकवचनं। काले संध्यावंदनं सर्वेकविधिना। सायंकाले इमं मेति चतुष्टयविरुणा। तिरु
 पस्थानं। प्रातर्मित्रः सः सृष्टमित्रस्य चर्षणी। दृढमित्रैतांत उषापरिददाम्यसित्प। एषामासे
 दीत्येतावदेव प्रातरुपस्थानमाचार्यमते। अधः शाय्यद्वारा लवणाशी स्यात्। द्वारं गुडादि॥
 दंडधारणमग्निपरिचरणं गुरु शुभ्रपासिद्धाचर्यामिधुमाः समं ज्ञानोन्मत्तप्रयसिनश्चीगम
 नान्तादत्रादानानि वर्जयेत्। अग्निपरिचरणं मध्याह्ने सायंकाले च। प्रतिसंध्यामग्निचरण
 तेन प्रातः समये पितृवतीत्याहुः। यत्तु मध्याह्निकं नेति। तत्र। अनाहिताग्नेर्न ब्रह्मस्यापि म

ध्याद्विकापरिचययाः पातित्वाधायकतयानित्यत्वात्। गुरुशुश्रूषणं मनोवाक्कायकर्मसिः
 आत्मनस्समर्थं सिद्धा। आचार्येष्ट्या आचार्यार्थमपि। ज्ञानकाले मज्जतः स्नानं। आसनोपर्या
 सनं नस्थापयेत्। अदन्नं न गृहीयात्। स्पष्टमन्यत्। अष्टाचत्वारिंशत् वर्षाणि वेदब्रह्मच
 र्यं चरेत्। द्वादशद्वादशावप्रतिवेदं। याचद्गृहं वा। सूत्रयोर्ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनुकर्षः। अध्यय
 नसमयमनुष्ठानद्विवह्मचर्यमिति सूत्रत्रयार्थः। वासाः सिंशाण द्वौ माविकानि। ब्राह्मणह
 त्रियविशामिति शेषः। ऐलेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य। ऐलेयमेण्णश्चर्म। रौरवः राज
 न्यस्य। रुरोश्चित्रमृगस्य चर्म। आजंगं कम्बुवैश्यस्य। आजं अजस्य गव्यं गोः। सर्वेषां वागव्यम
 सति त्वाधायकतयानित्यत्वात्। गुरुशुश्रूषणं मनोवाक्कायकर्मसिः प्रधानत्वात्। ऐलेये रौरवे
 आज्ञे चासति। यथाक्रमं। हेतोराकांक्षायामाह। प्रधानत्वात् गव्यस्य चर्मणः। पौरुषी त्वग्ग
 विदे वैराहतातेन गोत्वचः। अजिनं सर्वेषां प्रधानमित्यर्थः। मौंजी रशना ब्राह्मणस्य। मुंजमयी
 रशना मेखला। धनुर्जरी राजन्यस्य। ज्वाप्रत्यं चा। मौर्वी वैश्यस्य। मुरुल्लण विशेषः। मुंजाला

वेकु शाश्वतकवत्वजानां। यथाक्रममेखलालवन्तीत्यर्थः। पालाशो ब्राह्मणस्य दंडो वै त्वो
 राजन्यस्यौदुंबरो वै शपस्य। त्रिसूत्री स्पष्टार्थः। यथाक्रमं मानमाह। केशसम्मितो ब्राह्मणस्य
 दंडः। केशसम्मितः केशमूलसम्मितः। ललाटसम्मित इत्यर्थः। अन्यथा सर्ववपनादिपक्षो वा
 ध्यात इति तावः। ललाटसम्मितः ह्यत्रियस्य। ललाटावधिः घ्राणसम्मित इत्यर्थः। घ्राणसम्मि
 तो वै शपस्य। घ्राणावधिः मुखसम्मित इत्यर्थः। सर्वे वा सर्वे प्रां। वाशब्दः पक्षांतरे। सर्वे दंडाः सर्वे
 प्रां ब्राह्मणादीनामनियमेन लवन्तीत्यर्थः। आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिष्ठापय्यात्। ब्रह्मचारी
 आचार्याय प्रतिवाचं दद्यात्। शयानं चेदासीनः। आचार्यः स्वपंतं चेदाह्वयति। तदोपविष्टः प्रति
 वाचं दद्यात्। एवमुत्तरत्र सूत्राच्चयः। आसीनं चेत्तिष्ठन्। तिष्ठंतं चेदतिक्रामन्। अतिक्रामंतं चेदति
 धावन्॥ त्रिसूत्री निगद व्याख्याता। उक्तकर्तव्यतारतम्यफलमाह। स एव वर्तमानो मुत्राद्यव
 सत्यमुत्राद्यवसतीति। अद्य ब्रह्मचर्यकाले एव मुक्तकर्तव्यतायां वर्तमानः अमुत्र ब्रह्मलो
 के वसतीति षट्ति। द्विरुक्तिभ्रयो धप्रतिपादिका। अहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेति वद। आग्नेय

ब्रूतेतिष्ठता ब्रह्मचारिणा समिधाग्निमित्येव माद्याग्नेयो वेदविलागः पठनीयः॥ संवत्सरे
 चरते आग्नेयव्रतविसर्गः॥ परिसमूहनादिवर्हिस्तरणं तं। हस्तेनोदकमादायाग्नेव्रतपते
 व्रतमचारिषं आग्नेयं सांवत्सरिकं तदशकं तन्मेराधि। ततः उपयमनकुशादानादि ब्राह्म
 णसो जनां तं व्रतादेशवत्। आमसिन्धानि वृत्तिर्विशेषः॥ ततः शुक्रियव्रतादेशः। परिसमूह
 नाद्युपयमनप्रहेपांतमाग्नेयव्रतादेशवत्। प्रयोगे विशेषः। अग्नेव्रतपते व्रतं च रिष्यामि
 सांवत्सरिकं तच्छ्रुकेयं तन्मेराध्यातां। शुक्रियव्रतस्थेन अचंवाचमित्यादि शुक्रियो वेदविला
 गो ध्येतव्यः। संवत्सरस्यो त्रयोद्विगुणपदैकदेशे ग्रंथिं कृत्वा ब्रह्मचारिणः शिरस उप
 रि ग्रंथिं कृत्वा नासितेन पटेनाच्छादयति। तत्सविबुर्हिरण्यमयेन पात्रेणेति च। हिरण्यमयेनेत्य
 स्याः वेदशिरस्त्वं। एतच्चात्सादनमपराङ्माते कर्तव्यं। ततः सूर्योदयपर्यंतं वा ग्यतो लवेत्॥
 ग्रामे गोष्ठे देवाय तनेवा भूमौ शयनं। अधुषितायां रात्रौ ग्रामाहूहि रत्वा वसुं न विसृजे
 त्। अह अमस्यो दुत्यं चित्रं देवाना मिति त्वचमुदिते क्वेजयेत्। उदकं तास्रे प्राद्विप्पद्योः शांति

रिति शांतिकरणं। ततो वयं न शान्तिला जने गुरवे दद्यात्॥ ततः शुक्रियविसर्गः॥ प
 रिसमूहनाद्युपयमनप्रक्षेपांतं। प्रयोगे विशेषः। अग्नेव्रतपतेव्रतमचारिषं शुक्रियं सांव
 त्सरिकंतदशकंतमेराधि। शुक्रियादित्रयेव्रतादेशविसर्गयोश्चिगुणपदावयुंठनवेष्ट
 नं गुरवे दशांतं। ततो दंडमेखलोपवीतान्धुप्रक्षेपेद पूर्वतरिति प्रत्येवं। दधिघृतशर्करा
 णां प्राशनं। नमो वरुणायेति। ततो वपनं। पुनर्व्रताद्यं मेखलोपवीतान् दंडानां समं त्रकः
 सर्ववत्प्रतियहः। एतच्च मेखलादित्रयप्रतियोगिकत्यागांगीकारावाग्नेयादिव्रतचतुष्टयेपि
 लवति॥ तत उपनिषद्व्रतादेशोपरिसमूहनादिब्राह्मणतो जनांते विशेषः। अग्नेव्रतपतेव्र
 तं च रिष्यामोपनिषदं सांवत्सरिकंत छकैयंत मेराध्यातां। ऋषिनिषद्व्रतस्थेन दद्यात्प्रा
 जापत्ये त्वाद्युपरिषद्भागो ध्येतव्यः। संवत्सरस्योत्तमे हन्यवयुंठनदानांतं सर्ववत्॥ व्रतवि
 सर्गः॥ प्रयोगे विशेषः॥ अग्नेव्रतपतेव्रतमचारिषं मोपनिषदं सांवत्सरिकंतदशकंतदश

न्मेराधि। अत्राप्यवगुंठनदानानंतरं दंडादित्रितयत्पत्तांगीकारौ व्रतोद्देशेन॥ तत् शौलसव्र
 तादेशः॥ परिसमूहनादिब्राह्मणलोजनांतं मंत्रे विशेषः। अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि शौलसं
 सांवत्सरिकं तच्छक्रेयंतन्मेराध्यातां। संवत्सरस्यो त्रमेहनि। अवगुंठनदानांतं। ततो वपनं।
 दंडादिविमोचनादित्रिमधुरप्राशनादि। व्रतोद्देशेन पूर्ववद्दंडादिप्रतिग्रहः। शौलसव्रतवि
 सर्गमंत्रे विशेषः। अग्रे व्रतपते व्रतमचारिषं शौलसंसांवत्सरिकं तदशकंतन्मेराधि॥
 अत्राप्यवगुंठनादि पूर्ववत्॥ अवगुंठनालावे शौलसिन्यः कंडिकाः ब्रह्मचारिणे श्राव
 येत्। आब्रह्मन्। उदीरतां। आनोभद्राः। आशुगिशानः। इमानुकमित्येताः शौलसिन्यः॥
 ततो गोदानादेशः॥ परिसमूहनादि। व्रतोद्देशेन कं मेखलाद्युपादानं। सर्वं सर्ववत्। गोदानं
 सांवत्सरिकं। संवत्सरेषु एषे द्विगोदानविसर्गः सर्ववत्। दंडाद्यपुत्रद्वेपालावः।
 सौक्ययि व्रतकर्तव्यतालेखनं॥ वेदाध्ययनव्रतकर्तव्यतान्यतरसमुदाये तस्य स्मृत

कस्यकीर्तिर्विति। तस्यैवप्रकारसेदविजृंलिताज्ञेदानाह। त्रयः स्नातकालवन्ति। कथमत आह। वि
 द्यास्नातको ब्रतस्नातको विद्या ब्रतस्नातक इति। किंच रूपो विद्यास्नातक इत्यत आह। समाप्य वेद
 म समाप्य ब्रतं यः समावर्त्तते स विद्यास्नातकः। वेदाध्ययनपरित्यागेन ब्रतकर्त्तव्यतामादाय ब्रत
 स्नातकं लङ्घयति। समाप्य ब्रतम समाप्य वेदं यः समावर्त्तते स ब्रतस्नातकः। एतेन द्वा ध्यायाध्ययन
 गोचराद्युपवृत्तेरेव ब्रतादेशतां मन्यमानाह कुन्यतयानिलज्जितयाचसूत्रं तैवायहसिता
 इत्यवधेयं। नच ब्रह्मचर्यमेव ब्रतं। समावर्त्तनं प्राक्कालिक ब्रह्मचर्यप्रतियोगिक विसर्गस्मि
 गगनकमलकल्पत्वात्। नच मेखलादिधारणाधिकारकाले ब्रह्मचर्यपरित्यागः शास्त्रप्रसि
 द्धः। नच समावर्त्तनमेव ब्रतविसर्ग इति वाच्यं। गुरवेनुवरंदत्वेत्यादि धर्मशास्त्रेष्वस्यैवं समु
 द्धितयोर्वावेदोध्ययनब्रतानुष्ठानयोः समाप्तिरुत्तरकालं समावर्त्तनाधिकारात्। अतिस्पष्टं
 समाप्य ब्रतमित्यादिना तथैव सूत्राणां त्पारस्करालिखैः कात्यायनचरणैः। समावर्त्तनस्यैकत्वा
 द्वा। नच ब्रतादेशोप्येक एवेति वाच्यं। एतदेव ब्रतादेशनविसर्गेऽपि ति वक्ष्यमाणसूत्रे सूत्र

कारेणैव ब्रतादेशानां विसर्गाणां च वङ्गवचनेन वाङ्मूल्यप्रतिपादनात्। न च वङ्गत्वमविवक्षित
 मिति वाच्यं। स्थालीपाकानामित्यादावविवक्षापत्तेः। वेदं ब्रतानि चेत्पत्रापि वङ्गत्वश्रवणात्।
 न च तदप्यविवक्षितमेव। एवं च वङ्गवचनमात्रस्यैवाविवक्षितत्वे। वङ्गशुवङ्गवचनमित्यस्य
 पाणिनीयप्रणयनस्याप्यानर्थक्यपत्तेरिति दिङ्। उलय धूं समाप्ययः समावः समावर्त्त ते सवि
 द्या ब्रतस्मात्क इति। उलयं वेदं ब्रतानि चेत्पर्यः। आपोऽशाहर्षाद्वाह्राण स्थानतीतिः कालोलव
 ति। अर्वाक्षि प्रोऽशाहर्षाद्विजस्थानति क्रांतः कालोलवति। आह्वावि धूं शाद्रा जन्मस्य। आचनु
 र्वि धूं शाह्वैश्वस्य। अनतीतः कालोलवतीति शेषः सूत्रयोः। अतश्च ध्वं पतितसावित्री कालवंति।
 पतितासावित्री येत्यः। सवितृदेवताकर्मत्रोपदेशानधिकारः। नैनानुपनयेद्युर्न ध्यापयेद्यु
 र्नयाजयेद्युर्न चेलिर्व्विहरेद्युः। चतुःसूत्री निगदव्याख्याना। कालातिक्रमे नियतवत्। निय
 ते श्रौतेयदनादिष्टं तद्वत्तादृशं। अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वातिश्चतुर्थः सर्वप्रायश्चि
 त्तं चेत्पेतदाङ्गतिनवकं सवतीति शेषः। तथाहि। असंस्काराः। अचमिरित्यग्नेराहरणं पृष्टो

दिवी निस्थापनं। तां सवित्रुः तत्सवित्रुः विश्वानि देवसवितरिति ब्रह्मालनं। परिश्ररणं। पात्रा
 सादनं। पवित्रे। आङ्गस्थाली आङ्गं। संमार्गकुशाः। उपयमनकुशाः। सुवर्ग। निरूप्याङ्गमधि
 श्रित्यपयमि कुयति सुवर्गप्रतप्यसंमृज्यलौकिकोदकेनाभ्युद्धा पुनः प्रतप्यनिदधादाज्यमुद्धा
 स्यपवित्राभ्यामुत्पूवंयावेश्यकुशोपग्रहोदहिणंजात्राच्यज्जुहुयात्। तिस्रोमहाव्याहृतयः स
 र्वसि श्रुतर्थाः। सर्वप्रायश्चित्तं च। इदमग्नये। इदं वायवे। इदं सूर्याय। इदं प्रजापतये। इदमग्नी
 वरुणाभ्यां। इदमग्नये इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः। इदं व
 रुणाय आदितये। एतच्चाग्नेयव्रतस्थस्य वरोः॥ शुक्रियव्रतस्थस्य संध्याकाले व्यतिक्रान्ते जपे कु
 यत्सु नर्मनः॥ अचंचाचंत चंजत्वा कालदोषैर्न लिप्यते॥ अन्यदापि॥ आदित्यो भुवि द्या
 द्यस्य संध्योपास्त्रिमकुर्वतः। आत्वा प्राणांश्चिराय मृगाय अष्टशतं जपेत्। केचित्तु कालाति
 क्रमे नियतवदित्यनेन गत्सीधानादिसकलकर्मकालातिक्रमे औतानादि शान्तिदेश इत्या
 ऊः। त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकारणमपत्ये संस्कारः। सावित्र्यनधिकारसंपन्न हृत्संतापा

नी अपत्य संस्कारः पुनः प्रसूयते । सकियद्दूरमत आह । त्रिपुरुषमिति । यन्नुच्यते अर्थाद्यपत्य
 स्य संस्कार्यतानेन प्रतिपाद्यत इति । तत्र । त्रिपुरुषमित्यस्य व्यर्थतापत्तेः । नच त्रिपुरुषम
 संस्कार्यता प्रतिपत्त्यर्थमिदमिति वाच्यं । पुरुषत्रयमनुवृत्तस्यैव न सोवलवत्वेन निवर्तयितुम
 शक्यत्वात् । संस्कारांशं प्रति प्रसूया ध्यापनांशं निषेधति । ना ध्यापनं च तेषामिति । उनस्य त्वति
 प्रसवमाह । संस्कारेषु ब्रतिस्रोमेनेष्टाकाममधीयीत् । तेष्वांम ध्येयः संस्कारेषुः आत्मनः
 संस्कारेष्वावात् । स ब्राह्मणस्रोमेनेष्टेन इष्ट्वा ब्राह्मणस्रोमं कृत्वा तत्पुत्रपौत्रादयः कामं यथेष्टं अधी
 यीरन् । अध्यायनं कुर्वुः । यद्वा कामं इच्छुः । ध्यायनस्य ब्राह्मणस्रोमेनेष्ट्वा । ब्राह्मणस्रोमानुष्ठानं च
 सावित्रीपाताहितां ब्राह्मणतामपनेतुं । कृतः व्यवहार्यासवंतीति वचनात् । श्रौतवचनादित्य
 र्थः ॥ ॥ पंचमी कंडिका ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इदानीं क्रमप्राप्तं समावर्तनमाह ॥ ॥ वेदं समाप्य आया
 त् ॥ पक्षांतरमाह ॥ ब्रह्मचर्यं वा षाचत्वारिंशकं । ब्रह्मचर्यपदं आग्नेयादिब्रतपरं । वेदं ब्रतानि
 वेत्सुक्तेः । कीदृशं तदत आह । अष्टाचत्वारिंशकमिति । अष्टाचत्वारिंशदधीवच्छिन्नमि

त्वर्थः। अत्रापि स्यादित्यनुषंगः। वेदव्रतयोः संकुचिता ध्ययनाचरणपक्षमतमाह। द्वादश
 केप्येके। द्वादशवर्षवच्छिन्नं वेदाध्ययनं व्रतानुष्ठानं चेत्त्वर्थः। एतन्मते एकमेव वेदमधीत्य
 स्यादित्यवधेयं। कथं स्यादत आह। गुरुणानुज्ञातः। आज्ञाप्राप्त्यनं च गुरवे वरदानानं
 तरं। वरं दत्त्वा स्यातीति सुक्तेः। एतच्च स्नानाधिकारिविशेषणं सति गुरौ। वेदं समाप्येति प्रागुक्तं।
 स च वेदपदवाच्यः कइत्यत आह। विधिर्विधेयस्यैव वेदः। यजेतेत्यादिविधायको विधिः। वि
 धेयाः विधिविनियोज्याः मंत्राः। तर्कान्यायमीमांसे अर्थवादइति केचिद। चकारात्रामधेयांश
 संग्रहः। लक्ष्यमाह। वेदइति। यद्वा गुरुवनुज्ञाकारमाह। विधिर्विधेयस्यैव वेदइति। विधीयतइ
 तिविधिर्यगे न यजेतेत्यादिविधायकवत्कार्यइतियावलसविधेयः। कृतिसाधुक्रियाविषय
 त्वंलंलनीयइत्यर्थः। तर्कस्यैव त्रविधेयइत्यथानुकर्षणार्थश्चकारः। तर्कस्य च प्रमाणसावि
 त्थेनैव विधायकत्वाद्धि धर्तृविरोधेतर्कसहकृतविधार्थस्य विधेयत्वमित्यर्थः। यथास
 मित्समि धमानवद्विप्रेषेश्चाथध्याहारसंदेहवरणप्रागल्भावावच्छिन्नसमयेयदिपदार्थगे

चरपदसंकेतः स्यात्तदापदाध्याहारः स्यात्सचनास्तीत्यतो न पदाध्याहार इति तर्कस्याहार्थी
 दर्थाध्याहार इत्यर्थः। न चैवं बार्हस्पत्यस्मृत्येव लंगार्थसमर्पकं तर्कं तस्मादाह्याद
 प्यर्थनिरणयः स्यादत आह। वेद इति। वेदपदसमसित्वाहाराद्देदसं बंधीतर्कलक्ष्यते। तथाच
 विधार्थविरोधे वैदिकतर्कसहकृतवेदादर्थनिरणय इत्यर्थः। मंत्रब्राह्मणात्मकं वेदं पाठतो य
 तश्च समाप्तायादित्युक्तं। इदानीं शिक्षादिषडंगोपेतं वेदं अधीत्य वेदाध्यक्षत्वात् प्रायादि
 तिमतमुपन्यस्यति॥ षडंगमेके॥ ननु श्रुतिस्मृत्यर्थानुष्ठानकामिकार्यं स्नानं कल्पस्त्रयाध्याप
 नात्सिध्यतीति क्वतनुष्ठानकामी कल्पमात्रमधीत्य आस्पृतीत्याशंकरनिषेधति। न कल्पमात्रेक
 मंतुयाज्ञिकस्य नुपुनः याज्ञिकस्य का मंतदापिकल्पमात्रे अधीतेन स्नानाधिकार इत्यर्थः॥ क
 धं प्रायादित्यत आह॥ उपसंगृह्य गुरुं। वैश्वदेव सर्वं आभुदयिकं आहुं समाप्ता निलखि
 तं वरंगुरुं वेदत्वोपसंगृह्य। उपसंगृहणं नुदक्षिणोत्तरकराभ्यां गुरोर्दक्षिणोत्तरोत्तरौ चरणौ
 स्पृष्ट्वा शिरसा चरणयोः स्पर्शनां कर्माकांक्षाया मुक्तं गुरुमिति। ततः आस्थामीति गुरोरनु

ज्ञाप्राथम्यं। युरुणानुज्ञातइत्युक्तेः। आहीतिगुरोरनुज्ञादानं। समिधोत्पाधाय। ततः पाणिना
 त्रिंपरिसमूहतीत्यारस्यमेधामश्विनौदेवावाधत्तापुष्करस्यजावित्यंतं समग्र कंडिकोक्तं, अग्नि
 परिचरणं। एतच्च समावर्त्तनमुपक्रमविधीयमानत्वात्समावर्त्तनांगं। तेन ब्रह्मचर्यककालीना
 ग्निपरिचयतिः पृथक्। समिधमाधानस्य प्राधान्यं द्योतयितुं समिधोभ्याधायेत्युक्तं। अनेन च वे
 दाध्ययनव्रतानुष्ठानोपेता ब्रह्मचर्यपरिसमाप्तिः। याः संस्योदयनीयेति श्रुतेः। परिश्रित
 स्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वा धाना मुदकुं भानं स्येष्ट्वंतरग्रयः प्रविष्टागो ह्यनु
 ष्ठो मयूमनो हासवलो विरजसन्तृहपिरिन्द्रिहो अतितां त्वृजामि योरोचन समिहयेद्ग
 मीत्येकस्मादुदकुं लादपो गृहीत्वा तेनासिधे च तेन नमामसिधे चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे च
 ह्यवर्चसायेति। अग्रेः कटवश्चादिना वेष्टतेनापुद। द्वावत्यरिश्रितकरणं। तस्योत्तरतः प्राग
 ग्रास्यतेषु कुशेषु स्थित्वा धात्वर्थस्य गति निरुत्यर्थतया तिष्ठतः स्थितिर्लस्यते। ऐन्द्राग्नेय्या
 दिषु ईशानीपर्यंतं प्रादक्षिण्येन स्थापितानामधाना मुदकुं लानां मध्ये स्थापित्वा या पुरस्तात्प्रा

आवत्तमर्मानादेकस्मादुदकुं साद्येऽश्वंतरययः प्रविष्टेत्यारस्योरोचनसमिहृद्गामीत्यंतेन
 मंत्रेण अपः उदकं गृहीत्वा तेनोदकेनात्मनः शिरः प्रदेशादिसर्वंगमलिपिचिंतेतेनमामलि
 पिंचामीत्या रस्य ब्रह्मवर्चसायेत्यंतेनमंत्रेण। प्राकृपदशकस्य ससंबंधिकतयादिगंतर
 स्थपदार्थनिरूप्यतया प्रागादिईशानंतासुदिन्दुप्रादह्निपेनकलशस्थापनं लेख्यते। न
 चैवं सत्येकपदव्यर्थं तेतिवाच्यं। तस्यैव रूपोपस्थापनतात्पर्यकत्वात्। अन्यथैकनिरूप्या
 नामनेकेषां प्रागादिव्यवहारनापादकतापत्तेरिति प्रतीमः। येन अयमकृ एतां येनावमृ
 शतां सुरां। येनाद्यावस्य पिंचतां यदंतदश्चिनायशइति। उनयेऽश्वंतरित्याग्नेयांस्थि
 ताद्वितीयादुदकुं ताडदकं गृहीत्वा येन अयमकृ एतां यशइत्यंतेनमंत्रेण सर्वकदात्मानं ववु
 रलिपिचिंते। आपोहिष्टेति च प्रत्यचं त्रितिः। ततः याम्यनैः सत्यवारुणी दिक्शेषेऽत्रितिः कलशैः
 कलशस्थजलैः आपोहिष्टायो वसुस्मा अरंगमिति त्रितिः सतिर्येऽश्वंतरययइति जलमा
 दाया अत्मानमलिपिचिंते। तस्मात्तैरेव इतरेवीयव्या कोवेद्यामीशा न्या चस्थितैः तत्र छ ज

लेस्सस्त्रीमसिषेकगजलादानमसिकंश्चतुस्त्रीमितरश्चकलशसुजलाहवतीत्यर्थः। उडुत्त
ममिति मेखलासुन्मुच्यनिधायवासोन्पत्यरिधायादित्यमुपतिष्ठते। उन्मुच्यभृद्विकंठदेशमा
नीयशिरोमार्गेण उडुत्तममिति मंत्रेण मेखलातिः सार्यनिधाय। भूमौ स्थापयित्वा। अस्मिन्न
वसरेदं डाजिनयोर्निधानं तूस्त्री। तत आदित्यमुपतिष्ठते। अन्धवाससाकटिसंवेष्ट। उपस्था
नमंत्रानाह। उद्यन्भ्राज भृष्टिरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सातर्थावसिस्स्थादशसनि रसिदशसनि
माकुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राज भृष्टिरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवायावसिस्स्थात्तशानिरसि
शतशानिरसिशतसनि माकुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राज भृष्टिरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सायं याव
तिरस्थात्सहस्रशानिरसिसहस्रशानि माकुर्वाविदन्मागमयेति। दधितिलाच्चाप्राशपजरा
लोमनरवानिसं हृत्पास्मृतिशुद्धे। भूत्वा च म्य औडुं वरेण दंतान्धावेत। ततः सूयेपि स्थानानं
तरंदधितिलयोरेकं प्राशपाच मू। जरा लोमनरवानि च वापयित्वा। आयुर्वलयशोवर्चः प्रजं
पशुवस्तनिच। ब्रह्म प्रजांचमेधांच त्वं नो धेहि वनस्पते। इति औडुं वरंदंतधावनमादायान्ना

८६

द्यावेतिमंत्रेणदंतान्शोधयेत्॥दंतधावनमंत्रमाह॥अनाद्यायवृहधुंसोमीराजायमागम
त्समेसुरं वप्रमा द्वि तेयशसाचसगेनचेति। पुनराचम्य। उत्साद्य पुनः प्रात्वानुलेपनं नासिक
योमुखस्य चोपरद्वीते प्राणापानौ मेतर्प्य च न्दुर्मेतिर्प्य च ओत्रं मेतर्प्य चेति। उच्छाद्य घृतोप
रक्तसुगंधिना द्रव्येण शरीरमुद्धर्त्य पुनः भूयः प्रात्वा वारद्वयमाचम्य चंदनादिपाषाणघृष्ट
मनुलेपनं नासिकयोमुखस्य च समीपे उपग्रहणं। प्राणापानौ मेतर्प्य च ओत्रं मेतर्प्य चेत्यंते
न। केचिन्नुपग्रहणं लेपनमाहुः। पितरः शुं ध धूमिति पाणपोरवने जनंद द्विणा निषिच्य। अ
नुलिप्य जपेत्सुचक्षा अहमद्दीप्त्या भूयास धूं सुवर्चायुखेन सुश्रुत्कण्ठासिं भूयासमिति॥
पाणपोः करयोरवने जनं उदकं प्राचीना वीती दक्षिणा मुखो भ्रत्वादक्षिणस्यां दिशि निषि
च्य तदेव निषिक्तं भ्रजलं सूगात्रेनुलिप्य जपेत्किमत उक्तं सुचक्षा अहमद्दीप्त्यामित्यारस्य
सुश्रुत्कण्ठासिं भूयासमित्यंतं मंत्रं यज्ञोपवीती भ्रत्वा। अहंत वा सो धौ तं वामौत्रेणाच्छादय
त परिधास्ये यशो धास्ये दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि। शतं वजी वामिशरदः सुस्तु वीरा

यस्योष्मसि संवपिष्यति । अहं तं नवं सदशं । अथवा धौतं । मौत्रो रजकगतह्यतिरिक्तेन ।
 आच्छादयति । परिधास्या इत्यारस्य संवपिष्य इत्यंतेन मंत्रेण आचमनं द्वयं । अथोत्तरीयं य
 शसामाद्यावाऽपि वीयशसेंद्रावृहस्पती । यशोलगाश्चामाविदद्यशोमा प्रतिपद्यतामिति ॥
 अंतरीयपरिधानानंतरं यशसा मेति प्रतिपद्यतामित्यंतेन मंत्रेण आच्छादयति तेति प्राक् सूत्राद
 नुवर्त्तनीयं ॥ तत आचमनं ॥ एकं चेत्सर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयति । उत्तरीयालावेऽयं विधिः
 आचमनं । सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरज्जमदग्निः श्रद्धाये कामायेन्द्रियाय ता अहं प्रति
 गृह्णामि यशसा च लगेन चेति । सुमनसः पुष्याणि । प्रतियहविधानादन्यस्य दाहृतालस्य
 ते । या आहरज्जमदग्निरितिलगेन चेत्यंतेन मंत्रेण । अथाववध्नीते यद्यशोऽक्षरसामिन्द्रश्चक
 रविषु लंष्टयु । तेन संप्रथिता सुमनस आवध्नामि यशो मयीति । अथ सुमनसाग्रहणानंतरं
 रंतानि च शिरसि वध्नाति यद्यशोऽक्षरसामिति मंत्रेण । उल्लीषेण शिरोवेष्टयते युवा सुवासा
 इति । युवा सुवासा इति सूक्ते मंत्रेणोल्लीषेण शिरोवेष्टनवस्त्रेण शिरःसूदनं वेष्टयते

गृह्य.

अलंकरणमसि भूयो लंकरणं भूयादितिकर्णवेष्टकौ॥ कर्णौ श्रोत्रे वेष्टेते यास्यांतौ सौवर्णौ अलं
करणमसीति मंत्रेण प्रतिमुंचते कर्णयोः॥ मंत्रावृत्तिः॥ वृत्रस्येत्यंगेदक्षिणा॥ वृत्रस्यासीति मंत्रे
एनेत्रे सौवर्णीरांजनेन लौकिकेन वा कङ्कलेन चंद्रे॥ मंत्रावृत्त्याञ्जयति दक्षिणोत्तरे॥ रोचिष्णु
रसीत्यात्मानं मादशे प्रेक्षते॥ आत्मानं मुखप्रभृतिशरीरं दर्पणे रोचिष्णुरसीति पश्यति॥ वृ
त्रं प्रतिगृह्णाति वृहस्पते वृहस्पते छदिरसि पापमनोमामंतर्द्देहि तेजसो यशसो मांतर्द्देहि ति॥
वृत्रप्रतिग्रहणं वृहस्पते इति॥ प्रतिष्ठेस्थो विश्वतो मापातमित्युपानहो प्रतिमुंचते॥ युगापत्परि
धानुंशं कृत्वा न्नावर्तते मंत्रः॥ विश्वात्पोमाना इन्द्राभ्यस्परिपाहिसर्वत इति वेणवं दंडमादत्ते॥ अ
स्मिन्नवसरे गृहीते दंडे शंवलं वध्वावजे त्वविवाहाद्यंगीकार्यं गृहे समानीयते समाचारात्॥ दंत
प्रक्षालनादीनि नित्यमपि॥ मंत्रवह्वंतीति सूत्रशेषः॥ वासश्च त्रोपानहश्चासर्वाणि चेन्मंत्रः॥
सकृत्परिगृहीतेषु मंत्राभावः॥ ॥ षष्ठी कंडिका॥ ॥ इति समावर्तनं॥ ॥ आतस्प्रयमाच्च ह्या
मः॥ प्रतिज्ञासूत्रं॥ कामादितरः॥ कामात् इच्छातः इतरः शुक्रियव्रतस्थो ब्रह्मचारी॥ केचित्तु

इतरपदार्थं भ्रूमाङ्गुः नृत्तगीतवादित्राणि न कुर्यान्नच गच्छेत्कामं तु गीतं गायति चैव गीते
 वारमत इति ह्यपरं। अपरं श्रौतं वचनमाप्ति। ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ संवत्सरं गायतः। राजन्यो
 न्य इत्यादि। द्वैमेन क्रं ग्रामांतरं न गच्छेत्। अद्वैमे तु गच्छेति। न च धावेत्। द्वैम एवेत्युवर्तते। उद
 पानावेत्तु एव द्वारो ह्येण फलप्रचयनसंधिसर्पणविवृतज्ञानविप्रमलं घनशुक्लवनसंध्यादि
 त्प्रेक्ष्य एतिसृष्ट्यानि न कुर्यात्। उदपानमुदकाधारः। अपरे रूपमाङ्गुः। न चोदकाधारतया
 मपुष्वात्मानं न विद्धेतेति पौनरुक्त्यापत्तिः। निषेधभूयस्त्वप्रतिपत्त्यर्थत्वात्। अस्यासभूयांसम
 धंमिन्यंत इति न्यायादित्याङ्गुः। प्रचयनं त्रोटनं। संधिः कुद्वारं। तत्र सर्पणं गमनं। विवृतज्ञानं
 नयज्ञानं। शुक्लवदनमश्लीललाभणं। सिद्धान्तलिङ्गणं। अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणयति। न ह वै
 भ्रातृत्वलिङ्गतापहवैभ्रातृत्वलिङ्गाजनयतीति श्रुतेः। वर्षत्यप्रावृतो व्रजे दयं मे वलः पाप्मानमप
 हनदिति। अप्रावृतो वज्रादिना। अपुष्वात्मानं न विद्धेत्। अज्ञातलोकां विपुलं सीधं घटं च
 नोपहसेत्। न ज्ञातानि लोमानियस्याः तां। वि३५ सं। पुरुषं विषयीकुवणं पुरुषाकृतिं प्रम

गृह्य

ऋयुक्तं। षण्डो न पुंसकः। उपहासोत्रालिगमनं। गर्लिणी विजन्वेति ज्ञेयात्। नगर्लिणी मिति
 ज्ञेयात्। सकुलमिति नकुलं। नकुलं ज्ञेयादित्यर्थः। एवमुत्राद्यमुद्देश्यमुत्तरविधेयं। तगालमि
 तिकपालं। मणिधनु रिति नृधनुः। गंधयंती परस्मैना चक्षीता। धयंती आत्मनो वत्संपादययंती।
 स्वयंवाजलादिकं पिवंती। उर्वरायामनंतर्हितायां भूमावुत्सर्पेऽपि स्रज्जम्बूजश्रीषेकु र्यात्। उव
 रायं सस्यवत्पं। तथानृणाद्यनंतरितायां भूमौ पृथिव्यां। उत्सर्पन्निपत्यैव विवरणं तिष्ठन्
 स्वयंप्रशीलेन काष्ठेन प्रमृज्जीतशुवंमित्वा धाहारः। स्वयंप्रशीलं त्रियन्त्रपतिर्तं। विहृतं वा सोना
 द्यादयीत। नीत्यादिनाविकारमापादितं। मांजिष्ठादिनापि विहृतं निषिध्यते पुद्गलस्यैव परिधा
 नादित्यन्ये। दृढव्रतो बध्नः स्यात्। आरखं वैधनं त्याज्यं। वधो घातः तस्मात्। तस्यात्तरनृयेत्।
 सर्वत आत्मानं गोपायेत्। सर्वेषां मित्रमिव। स्वपरेषां हितकारी स्यादित्यर्थः। उक्तनियमाति
 क्रमेणैक रात्रौ जने॥ ॥ सप्तमी कंडिका॥ ॥ प्रवर्गिको लाननियमानाह। तिथौ रात्रीर्जतं च
 रेत्। अमांशस्य मृदमयपायी लवती तिथौ प्रः। श्रीभूदशवक्त्रलक्षशक्रनिष्पुनाचादर्शनं॥

म२

कलशकुनिःकाकः। एषां पंचानामदर्शनं कार्यं। असंताप्यचतैः। श्रीशूद्रादिलिः सहनसंताप्य
 असंताप्य। दर्शननिषेधे संताप्यनिषेधस्य प्राप्तत्वेऽपि पुनः संताप्यनिषेधयन्तद्देवाददर्शने
 पुनस्तदुद्देशेन वा त्रादिकथने दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थं संताप्यनिषेधः। शवशूद्रस्तकात्रानि
 नाद्यात्। लोभ्यान्मयापि दासादेरन्नं प्रवर्गकाले प्रैषिद्भूते। मूत्रपुरीषेष्ठी वनं चातयेन कुया
 त्। घीवनं मुरवोच्छिष्टं मूत्रादित्रयं धर्मेन कुयति। सूर्यश्चात्मानं नान्तर्हृषीत। कृत्रादिनेति
 शेषः। तस्तेनोदकाथनि कुर्वात। उल्लजलेन शौचाचमनादिकं कुयति। अवज्योत्परात्रौ लोभ
 नं। प्रदीपोत्कादिना लोभ्यान्नादौ तेजः संयोगं संपाद्य भुंजीतेत्यर्थः। सत्पवदनमेव वा। वाश
 वः स्रवेक्ति निरासार्थः सत्पवदनमेव कुर्यात्। नानाधसना नूनियमान्। दीक्षितोऽप्यातपादीनि
 कुयति प्रवर्गपवांश्चेत्। एवार्थेऽपि शब्दः। प्रवर्गशून्ये प्रथमयज्ञादावश्रोत्रियस्य प्रसक्तिं
 निराकरोति प्रवर्गपवांश्चेत्तदिति। नन्वेवं दीक्षितमात्रकर्तृत्वे चिरं कालं क्रियमाणं प्रव
 र्गदौ शत्रिविशेषणं तिष्ठः पदं व्यर्थं। असंगतोक्तिश्चेति चेत्। उच्यते। तिस्रः पदस्य प्रवर्गपी

धिकरणसकलसमपोपलङ्ककत्वात्। ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यादिधम्मक्रिांतनियमोपन्यास
 प्रसक्तादीद्वितनियमोपन्यासस्यापिनसंगतत्वमित्याहुः। अपरेत्वमुंमेवास्मुरसंहृदि
 कृत्वाकृतसमावर्तनस्याप्यमीनियमाश्चिरात्रंभवन्तीत्याहुः॥८॥ ॥अष्टमीकंडिका॥
 प्रसक्तानुप्रसक्तागतीधानादीन्विवाहाधिकारसंपादकान्समावर्तनांतान्संस्कारान्सूत्र
 यित्वेहानीकृतावसथ्यस्यप्रत्यहमस्यस्थमानान्यंचसंख्याकान्महायज्ञान्वक्तुमुपक्रमते।
 ॥अथातःपंचमहायज्ञाःवक्ष्यंतइतिसूत्रशेषः। तत्रादौदेवयज्ञं सूत्रयति। विश्वेदेवादन्नात्य
 र्युह्यस्वाहाकारैर्जुहुयात्। तत्रविश्वेदेवादेवताअस्येतिवैश्वदेवं। तस्मात्तस्यैकदेशात्। कृ
 तावसथ्यः। आवसथ्यदिनेएवमणिकावधानानंतरंमातृपूजा। भुदयिकेप्रथमवैश्वदेवारं
 लेकृत्वावैश्वदेवार्घ्यपाकंकृत्वातदेकदेशमादायघृतेनानिघ्रायजिह्वुरवोपविशंपदक्षिणंजा
 त्वाभ्यपर्युह्यहस्तेनजुहुयात्। पर्युह्येत्यनेनेतरपरित्यामितशास्त्रार्थनिरासः। जुहुयादि
 तनेनैवस्वाहाकारप्राप्तौ पुनस्तदुल्लेखः संभवव्युदासार्थः। ब्रह्मणेज्जापतयेगृह्यात्

कश्चपपायानुमतयइति। स्विष्टकृद्धोमार्थमिति शब्दोपादानं। ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे। एवमु
 त्तराङ्गतिषु। अग्रये चिष्टकृतइति स्विष्टकृद्धोमार्तंतरमुदकस्पर्शः। भूतयज्ञमाह। भूतगृ
 ह्येभ्यो मणिकेत्री नमर्जन्पाया इत्येव दद्यादिति शेषः। पजन्पादीनां मणिकोपालहितम्
 प्रदेशाधारतो क्रेरग्रे च प्रागादौ वलिदानस्य प्रवृत्त्यात्मा तन्निरूपणायावध्यपेक्षायां प्रागादि
 निरूपकावधित्वेन मध्यो भूतगृह्ये सो वलिदानमित्यवसीयते। न च पजन्पादीनामेव भूतगृ
 ह्येति वाच्यं। पजन्पादार्थात्तर्गततया यातत्रदिगवास्थितवाद्यादीनां च पृथग्देवतात्वात्त्राय
 नेः। तथा च यथाभिकरणसेदाद्देवत्वं सिध्यते तथा नामसेदादपि देवत्वतेदः। न च पजन्पाद्युद्दे
 श्यकद्रव्यत्यागेनैव भूतगृह्योद्देश्यकद्रव्यत्यागस्य जातत्वात्किमर्थं पृथक्कृतदानमिति वा
 च्यं। त्वन्मते पजन्पादे भूतगृह्यपदशक्यतया भूतगृह्योद्देश्यकदानस्यैव पजन्पाद्युद्देश्यक
 दानतया किमर्थं पजन्पाद्युद्देश्यकानेकवलिदानं गौरवात्। अर्चनीनां भूतगृह्यतायां नि
 यामकाभावाच्चेति न किंचिदेतत्। मणिक इति सामीप्यसप्तमी मणिकसमीपेकाकसंछे

गृह्य

13

वलित्रयंदद्यात्। वलिदानं चात्रे उदकमासि च सोदकमर्द्धाङ्गुलिप्रमाणं। तद्यथा॥ गृहमधी
भूतगृह्येभ्योनमः। इदं भूतगृह्येभ्यः। मणिकसमीपे। पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय। अ
श्विन नमः इदमश्विनः। पृथिव्ये नमः इदं पृथिव्यै। एतद्वलित्रयं प्राकृतं संस्थं। धात्रे विधात्रे च
द्वार्ययोः। द्वार्ये द्वारशखेदक्षिणोत्तरेयदिग्वाहारं। दक्षिणद्वारं चेत्पुनस्तत्पूर्वैः। तयोऽत
द्यथा॥ धात्रे नमः। इदं धात्रे। विधात्रे नमः। इदं विधात्रे। प्रतिदिशं वायवे दिशां च। मध्ये दत्ताङ्ग
तद्वल्लवले दिशं दिशं प्रति इति प्रतिदिशं। वायवे दिशं च। चकारः प्रतिदिनमित्यस्य अनुक
र्षणार्थः। तथा स्वयं स्यात्वायवे दत्तं तस्मै दिशे दत्त्वा दिगंतरे वायवे दिशे च दद्यादिति प्रर्थः। त
द्यथा॥ वायवे नमः। प्राच्ये दिशे नमः। मध्यवले प्राच्यां इदं वायुवे। इदं प्राच्ये एवं सर्वत्र। मध्य
वले दक्षिणस्यां गत्वा। वायवे नमः दक्षिणायै दिशे नमः। एवं प्रतीच्यां वायवे नमः। प्रतीच्यै
दिशे नमः। तत उदीच्यां वायवे नमः। उदीच्यै दिशे नमः। ततो मध्यवलेः प्राच्यां वायवे दत्त्वा
उत्तरतरुनर्वायवे नम इति वलिंदत्त्वात्पागं विधायो ध्वनिरीक्षन् ध्यायैरि शेनम इति ति

षट्चलिद्वयंदद्यात्। तत उपविश पाधस्नादिलोकय चायवेनमः अवाच्येदिशेनम इति वलि
 द्वयंदद्यात्। मध्वेजी ब्रह्माणेत्रिरिहायसूरीय। मध्वलेरुत्तरतः प्राक्संस्थो। ब्रह्माणेनमः
 अंतरिहायनमः सूर्यायनम इति वलि त्रयंदद्यात्। विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः
 सुत्तरतः भूतेषां ब्रह्मादिवलीनां उत्तरस्थां विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति व
 लीदद्यात्। उषसे भूतानां पतये परं। तयो रुतरेनमः। उषसे नमः भूतानां पतये नमः। पि
 तृभ्यः स्वधानम इति दक्षिणतः। ब्रह्मादिवलि त्रयस्य दक्षिणतः अपसव्यं कृत्वा सव्यं जात्रा
 चपितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधानम इति वलिंदद्यात्। उदकस्पर्शः। अयं चैकवलिदानात्मा
 पितृयज्ञः पारस्करमते। अन्ये तु षड्वैतं नीत्य आहुं पितृयज्ञमाहुः। पात्रं निर्णिज्योत्तराप
 रस्थां दिशिं निनयेद्यस्मै तत इति। वायव्यकोणे। अध्वर्युप ह्येयजमानस्य पितृभ्य इति कीर्त्त
 नं। प्राच्यादिनिरूपेता चाग्रे रित्याहुः। उहृत्याग्ं ब्राह्मणाय वने इदद्यादितत इति। अग्रं षो
 डशाया समितं चतुर्ग्रासं वा अशक्तौ शक्तौ नृत्तमिदमग्रं वैश्वदेवादत्त्वा दुहृत्योषवातं कंठे

४५

कृत्वामनुष्मतीर्थेन तदन्नमुदकसर्वं ब्राह्मणहस्ते दद्यात् । हंतत इति । अयं नृपतः ॥ पितृय
ज्ञस्य आद्वरूपत्वे पितृमाता महादिषट्कोद्देशेन चंदनाद्यर्चितमुदङ्मुखोपविष्टो जयेत् ।
केचिन्नुपचमहायज्ञसंगताय ब्राह्मणं लोजयेदित्याहुः ॥ ततः काकादिवलिः । तद्यथा ॥ ऐन्द्र
वारुणवायव्यायाम्नावेनैः सताम्रथा ॥ वायस्य प्रतिगृह्णन् भूम्यां पिंडं मयार्पितं । इदं वायसे
स्य ॥ श्वानौ द्वौ श्वामशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । तास्यां पिंडं प्रदास्यामि स्मृतामेतावहिंस
कौ ॥ इदं श्रुत्वा देवामनुष्माः पशवो च यांसि सिद्धाश्च यद्गौरादेरसंघातः । प्रेताः पिशाचाश्च
रवः समस्राये चान्निमिच्छंति मया प्रदत्तं । इदं देवादित्यगः पिपीलिकाः कीरपतंगकाद्याः
बुधुक्षिताः कर्मनिबंधवद्वा ॥ तृप्पर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु । इदं पि
पीलिकादित्यः ॥ इति वहिर्वलिदानं ॥ तर्पणं त्वाग्रहयज्ञश्चेन्न कृतं । तदानो कर्त्तव्यः । के
चिन्नुदयज्ञात्सर्वं ब्रह्मयज्ञ इत्याहुः । तथा च श्रुतिः । यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तस्य
स्मृतः । स चार्वाकृतर्पणकार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रेत्यनिमित्त

कइति। यथाहं सिन्दु कानतिथीं शुभसंलजेरन्। ब्रह्मचारिसन्यासिप्रभृतीनां शास्त्रनिधि
 द्म धादि तदन्यद्यस्म्यदिहितं तत्र स्मार्हं। अहं उचितमनतिक्रम्येति यथाहं सिन्दु कान्। अ
 धनी नोतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारग इत्यादिशास्त्रोक्तानतिथीं शुभयथाहं संभजेरन्निति।
 बालज्येष्ठागृह्या यथाहं मश्रीयुः। पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च गृहपतेः पश्चात्पत्नी अश्रीयादि
 ति शेषः। सर्वे वा गृहपतिः। एतच्चानुपस्थितातिथिविषयं। तथाचातिथीनामनुपस्थितिकाले
 गृहपतौ संजातलो जने सत्कारं सर्वेतेषु यथाशक्ति भुक्तवत्सु पश्चात्पत्नी भुंजीतेत्यर्थः। अ
 स्मिन्नर्थे श्रुतिप्रमाणयति। तस्मादुच्चादिष्वगृहपतिः सर्वेतिथित्योश्रीयादिति श्रुतेः। तथाचान्न
 स्यादुर्यावता समये न नोपहन्यते तावत्समयमतिथिं प्रतीक्षेतेत्यर्थः। केचित्तु सर्वेतिथित्य
 इत्यत्रातिथित्यो श्रितेत्यः सर्वपितृमादित्यत्र यमाहुः। तन्मते पश्चात्सूत्रेदं पत्योः सह लोज
 नमापाद्य पूर्वो वित्सुत्तरसूत्रे पत्यपेक्षया गृहपतेः प्राग्भोजनमापाद्य तदिति नयोनरुत्तरं। अ

रघ

धाहारेणात्रयस्मृतिस्तत्त्वात्रत्वतः पौनरुक्त्यां नपायश्चेति द्रष्टव्यं। अहरहः साहाकुर्यादित्र
लावेकेन विदाकाष्ठादेवेत्यः। देवेत्यः प्रत्यहं आकाष्ठात्साहाकुर्यात्। कदा अत्रा लावे। पि
तृमनुष्ययज्ञयोरत्रा लावेका गतिरत्राह। पितृत्पोमनुष्येत्यथोदपात्रात्। नपितृयज्ञो उ
दपात्रेणाप्यहरहः कर्तव्याविस्मयः॥ इति पंचमहायज्ञाः॥ ॥ नवमी कंडिका॥ ॥ अथातो ध्या
योपाकर्म॥ ॥ अध्ययनमध्यायः तस्योपाकर्म अंगीकरणं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। एतच्च कृतं
वसथ्यस्याध्यापनप्रवृत्तस्य तवति। अपरे तु अध्यापनप्रवृत्तस्य निरग्रेरपि लोकि केसौ ल
वतीत्याहुः। कदास्यादत आह। उषधीनां प्रादुर्त्तावे अवणो न आवणो पौर्णमास्यां। कर्तव्य
ताधारसमयविशेषणमोषधीनां प्रादुर्त्तावे। पौर्णमास्यां संलाप्यमाणत्वाच्च वणोक्तिः।
इयंच आवणीषण्मुहूर्त्तावच्छिन्नौदकिकीयाद्याः। अदकिकीचेद्दीनास्यात्तदाचनुर्दशी मि
श्रितायाह। पक्षांतरमाह। आवणस्य पंचमी ६ हस्तेन वा। अत्रापि हसनक्षत्रं संभाव्यते। अतश्च

द्वे धाविकल्पः। केचित्पौर्णमासी पंचमी अवणहसान्मादाय कर्तुं द्वौ विकल्पमाहुः। कर्त्तव्यता
 माह। आज्यलागाविष्वाज्याहुतीर्जुहोति एधिव्याअग्रय इत्पग्वेदेअंतरिन्हायवायव इति यजु
 र्वेदे। दिवेसूर्यायेतिसामवेदेदिग्भ्यश्चंद्रमस इत्पथर्ववेदेब्रह्मणे छंदो ल्यच्चेति सर्वत्र प्रजापतये
 देवे ल्यञ्मिल्यः अद्वायेमेधाये सदसस्पतयेनुमतय इति च। तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजा भुद
 यिके विधायोत्सर्गे पाक कर्मणोः सामानाधिकरणस्य न्याय्यत्वादावसंभ्यमादाय शिष्येः परि
 वृतोत्सर्गस्थानं मुदकांतं गत्वा जपंते पंच संस्कारपूर्वकं मग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मासनाभरणं
 परितोषानि वक्ष्यन्ति लागाविष्वा एधिव्या अग्रय इत्पग्वाहुतीर्जुहोतीत्यन्वयः। ब्रह्मणे च
 हा छंदो ल्यः स्वाहेत्येतदाहुतिद्वयं प्रतिवेदोद्देश्यकाहुतिद्वयहोमानंतरं सर्वत्र वेदाहुतिष्वा
 वर्तते। अनुमतये चेत्यत्र चकारात् आज्यलागाविष्वाः अनुमतिपर्यंतं एधिव्यादिसकलदेवतो
 ह्येषकाज्याहुतीर्जुहोतीत्यन्वयः। आसादनेत्यामसिद्वा अद्वात धानाः। प्रतिशिष्यमौंडुं वर्त्य
 सिम्रसिम्भः समिधः सपालाशाः दधितिलाः। आज्यलागानंतरं एधिव्ये च हा। इदं एधिव्ये

अग्नये स्वाहा इदमग्नये । ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे । कुंदो ल्यः स्वाहा इदं कुंदो ल्यः । अंतरिक्षाय
 स्वाहा । इदमंतरिक्षाय । वायवे स्वाहा । इदं वायवे । ब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे । कुंदो ल्यः स्वाहा इ
 दं कुंदो ल्यः । दिवे स्वाहा । इदं । ब्रह्मणे स्वाहा । इदं । कुंदो ल्यः स्वाहा । इदं । दिग्भ्यः स्वाहा । इदं दि
 ग्भ्यः । वंदमसे स्वाहा । इदं । ब्रह्मणे स्वाहा । इदं । कुंदो ल्यः स्वाहा । इदं । प्रजापतये स्वाहा । इदं । देवे
 ल्यः स्वाहा । इदं देवे ल्यः । आश्विन्यः स्वाहा । इदं आश्विन्यः । अद्वाये स्वाहा । इदं । मेधाये स्वाहा । इदं ।
 सदसस्पतये स्वाहा । इदं । अनुमतये स्वाहा । इदं । एतदेव व्रतो देशे न विसर्गेषु । एतदेव आ
 ज्ञता गाद्यनुमतये स्वाहेत्यंतं कर्म व्रतादेशाः सावित्र आग्नेय शुक्रियादयः । विसर्गश्चोते
 प्रामेव । तेषु लवत्येवेत्यन्वयः । अन्यदपि नित्यं महा व्याहृत्यादिस्त्रिषु कृतदंतमाङ्गतिदशकं ।
 एवं सर्वत्र व्रतादेशविसर्गादौ सप्तत्रिंशदाङ्गुतयो लवन्ति । सदसस्पतिमिति तद्धत धानाग्निः स
 वेनुपठेयुर्ङ्गत्वाङ्गुतौ दुर्वयसि ससि सः समिध आदधुराङ्गी सपला शाघृतान्काः सावित्रा
 ब्रह्मचारिणश्च सर्वकल्येन । सदसस्पतिमिति अद्वात धानाः लौकिकाग्नि भ्रष्टाय वागवैरत्र

यमाचार्योऽज्जहोति आचार्येण मंत्रे पद्यमाने सर्वे शिष्याः सदसस्पतिमिति मंत्रमनुपठेयुः॥
यथा आचार्यो धानाः ज्जहोति। तथा शिष्यासि असि स्रः समिधः आदधुः किं कृत्वा कृत्वा कृ
त्वा॥ किं भूताः आर्द्राः पुनः कीदृशाः सपलाशाः पलाशानि पत्राणितैः सहिताः। पुनः घृता
क्ताः। पुनः कीदृशाः अडुंबर्यग। उडुंबरवृक्षोद्भवाः केन मंत्रेण समिधामाधानं अतउक्तं।
सावित्र्यात्तत्सवितुरित्यादिकया। ब्रह्मचारिणां विशेषमाह। सर्वकल्पेनेति। सर्वेऽङ्गैः कल्पः
पक्षः। अग्नये समिधमादार्धमित्यादि प्रत्यह्य मंत्रेणोत्पद्येः। तथा च पूर्वमाचार्यस्य धाना
होमः। शिष्याणां धानाहोम मंत्रपाठानंतरं समंत्रकः समिद्धोमः। एवं द्विरपरेण आचार्यस्य
शिष्याणां च व्यत्यासेन। एवमेकैकस्य शिष्यस्य प्रतिवारं तिसृतिः समिद्धिर्नवसमिधः संपद्यं
ते। केचित्तु एकस्यां क्रियायामेकः एकां समिधं प्रक्षिपेत्। तेनैकैकस्य तिस्रः समिधो लवंतीत्या
हुः। शत्रो लवंत्वित्पक्षत धाना अरवादंतः प्राप्नीयुः। शत्रो लवंत्विति मंत्रेण अन्नतामांयवा
नां धाना लज्जितकणान् दंतैरनवरवंडयंतः अचर्वयंतः प्राप्नीयुः सर्वे। दधिक्राक्ता इति द

गृह्य.

धिरक्षयेयुः। सर्वे आचमनद्वयं। सयावंतंगणमिच्छेत्तावतसिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्।
स आचार्येयावंतं शिष्यगणं इच्छेत्। तावतसिलान् आकर्षफलकेन त्रिदुंद्वरेण सपकृति
नावाहुमात्रेण जुहुयात्। सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा। सावित्र्या होमपक्षे इदं स
वित्र इति त्यागः। अनुवाकेन होमपक्षे सप्तचेनुवाकः। त्यागस्तु इदं शुक्रज्योतिषे चित्रज्यो
तिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्प्रते। शुक्राय ज्ञानं पाया। अत्पदं हाय। इह शो अन्वाह शो सह शो प्रति
सह शो मिताय समिताय सत्तरसे। अताय सत्पाय क्वाय वरुणाय धर्त्रे विधर्त्रे विधारया
पकृतजिते सत्पाजिते सेनजिते सुषेणाय अंति मित्राय हरये। अमित्राय। गणाय। ४ इह हूसे
एता हूसे सह हूसे प्रति सह हूसे मिते त्वः समिते त्वः सत्तरसो मरुद्भ्यः। - - - - स्वतवसे
प्रघासिने संतापनाय गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने त्रजेष्ठिणे। इदमिदं देवी ल्यो विश्वो मरुद्भ्यः
- - - - प्राशनं ते। ततो महाव्याहत्यादि प्राजापत्यं तं। चतुर्थी कर्मचिरुवद्धानां लक्षणोपघा
तादाज्येन सिष्टकृत्। प्राशनं मार्जनं। पवित्रप्रतिपत्तिः। ब्रह्मणे षण्णपात्रदानं। सर्वप्रायश्चि

त्रहोमः॥ एतावत्प्राशनं तंतस्मिन् प्रत्यङ्मुखोऽपविष्टोऽङ्कितः कारमुक्तात्रिंशसः॥ वज्रान् ५
 यादीन् प्रब्रूयात्॥ शिष्येभ्यः प्रत्यङ्मुखोऽपविष्टः प्राङ्मुखश्चाचार्यः प्रणवसर्विकांसावित्रीं त्रिवारिमु
 क्तमंत्रं ब्राह्मणयो रध्यायादीन् प्रब्रूयात् इत्यर्थः॥ अग्निपुरवावहृचानां पर्वणि छंदोगानां ५
 मन्त्रान् यथर्वणानां प्रब्रूयादित्यनुवृत्तिः॥ सर्वे जपन्ति सह नोक्तं स नो वतु सह न इदं वीर्यं वदस्व
 ब्रह्म॥ इदं ब्रह्म देवेन यथा न विद्विषामह इति॥ सर्वे आचार्यशिष्याः॥ जपानंत रं वहिर्होमः॥ प्र
 णीता विमोक्तं कर्मण्यवगसि मिधः॥ उत्सर्जनं ब्राह्मणं॥ उपयमन कुशनाम त्रौ प्रह्वेपः॥ ब्रा
 ह्मणलोजनसंकल्पः॥ आवसथ्यस्मृत्यहं प्रत्याहरणं॥ वैश्वदेवः॥ त्रिरात्रं नाधीयी रनूलोमनखा
 नाम निहंतनमे के प्रायुत्सर्गात्॥ अनिहंतनमपि त्रिरात्रं॥ एके आचार्याः॥ पौषस्म रोहिण्यमि
 त्यादिव द्वा माणोत्सर्गात् उपाकर्मणाश्च प्राकृष्टं त्रिरात्रमनिहंतनान ध्यायने॥ अपरे तु उत्स
 र्गादितिल्लोपेपे चमी॥ ततश्चोत्सर्गाहमारत्य प्रायुत्तरं च त्रिरात्रमनिहंतनान ध्यायने सव
 तीत्याहुः॥ ॥ दशमी कंडिका ॥ १०॥ ॥ अनध्यायानाह॥ वाते मावास्यायामिति सवनि ध्यायः

गृह्य.

प्रचंडेवाते। अन्यथा तस्मात्साधारणस्मृत्तिसावकालिकत्वात्। सर्वपदमंगादिपरं। शिल्पिनामपीत्य-
न्ये। अपरे तु गुर्वधीनपदार्थमात्रगोचरानध्यायनमाहुः। ध्याधीनतां प्रापितस्याप्यनस्यसनमि-
तिकेचित्। व्यस्ययोवतिमावास्थयोरध्यायननिषेधः प्रयोजकत्वे समुदितयोर्विहितश्राद्धादिव्य-
तिरिक्तकर्तव्यतामात्रनिषेधकतेति नव्याः॥ श्राद्धाशने च॥ श्राद्धाशनदिनेन ध्याय इत्यर्थः। उल्का
वस्फुजभूमिचलनाद्यमुपातवृत्तुसंधिषु चाकालं। यस्मिन्काले उल्काद्युत्पात आपतति अपरदिने
पितृकालपर्यंतं। उल्का अलातं। अवस्फुजं विद्युत्। चलनं क्रिया। उत्पातः। अनिष्टत्वसूचको-
द्भवविशेषः। अनुसंधिश्च धम्मशास्त्रेषु अनुसंधित्वेन प्रसिद्धमहोरात्रं। पूर्वकृतो रंत्पारात्रिः अ-
परकृतो राद्यमिहरित्यन्ये। उत्सृष्टे च भ्रददर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसंध्यं वा। उत्सृष्टेषु च दंष्ट्रः। त्रिरा-
त्रं। अत्र ददर्शनं महदभ्रदर्शनं। सर्वरूपता च अनित्यविद्यु हृष्यादि संघातः। तस्मिन्निमित्ते त्रिरात्रं
त्रिसंध्यं वेति विकल्पः। अत्र ददर्शने त्रिसंध्यं। संघाते च त्रिरात्रमिति व्यवस्थितं विकल्पमन्ये। भुक्त्वा
ईषाणिः। नाधीयीतेति शेषः। उदके निशायां। निशायाः मध्यमौ प्रहरौ। अर्द्धरात्रमित्यने। धं

ध्रुवे लयोः। अहोरात्रस्थ। अंतः शवेयमंतः। अंतर्मध्ये शवोयस्थ। तस्मिन्नंतर्मध्ये नाधीयात्।
 यावद्ग्राममधो शवस्यावततदंतर्ना ध्यायनामित्यर्थः। दिवाकीर्त्तये। दिवाकीर्त्तिश्चांडालः। तद्ग्रामेना
 धीयात्। केचित्त्वंस्त्रयमंतः पदमस्मिन् योजयंति। अंतर्दिवाकीर्त्तये। चांडाले ग्राममधो सत्यन
 ध्यायः। दिवेवकीर्त्तये इति दिवाकीर्त्तयं प्रवर्णं। ग्राममधो तस्मिन् जायमाने तस्मिन् ग्रामेन ध्यायमा
 ङ्कः। केचित्नु दिवाकीर्त्तये चांडालस्य दर्शनं दिवाकीर्त्तयं। तस्मिन् सत्यन ध्यायमाङ्कः। धावतो लिश
 स्रपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालं। अलिशस्रोमिथ्यालिशस्रः पतितो ब्रह्महत्यादिना। त
 योर्दर्शने। तथा आश्चर्यं अद्भुतदर्शने। अभ्युदयः पुत्रजन्मादि। एषु। तत्कालं यावन्निमित्तं। नी
 हारे वादित्रशब्दार्त्तस्त्वेनेग्रामांते श्मशाने शुगर्दलोत्कसृगालसामशद्वेशिष्टावरितेषु च। या
 मस्यांते सीमि। आदीनां शब्देऽयमाणो। आचरितमागमनं एषु। तत्कालमित्यनुषंगार्थश्चकार
 ग्रौपेतेपोत्यवेयावद्दशरात्रं चोपरमेत्। अपोऽभ्यवेयात् तत्रेतोदकक्रियां कुर्यात्। अध्यायना
 दुपरमेच्चदशरात्रं। सतान्ननास्त्रिणि सवह्यचारिणि च त्रिरात्रं। तान्ननान्नमाज्यविशेषः। सह

ग्रह

तान् नष्टं ग्रहीतं स्पृष्टं वा येनासौ सतानूनस्त्रीतस्मिन् नूतथासब्रह्मचारिणिसमानाचार्योपिनीते
त्रिरात्रमध्ययनादुपरमेत्। एकरात्रमसब्रह्मचारिणि अध्ययनमात्रं सह कुर्वीते। अर्द्धषष्ठान्मा
सानधीत्योत्सृजेयुः। अर्द्धः षष्ठोयेषु। तान्माद्विपंचमानित्यर्थः। एतच्च आवृणोषुपाकर्म्मपदे।
मासवृद्धिरभ्युपेत्याह। अर्द्धसप्तमान्वा अर्द्धः सप्तमेयेषां। वाशब्दोऽवधारणे। छंदसा मुत्सर्गदं
गाध्ययनं। यद्वामाष्टाष्टकायाः मध्यमत्वविवक्षया र्हसप्तमान्नेत्सुक्तं। अस्मिन्पदे वाशब्दो विक
ल्पार्थइत्येके। अथमाष्टचंजपंत्सुलाकवीयुवायो नो धर्मः परापतत्। परिसंख्यस्य धर्मिणो वि
सरव्यानि विष्टजामह इति। अथ उत्सर्गानंतरं द्वां उलाकवीयुवो वेती मां आचार्यः शिष्याश्च त्रचं
जपंतीत्यर्थः। त्रिरात्र ६ सहोष्पविं प्रतिष्ठेरन्। अत्र त्रिरात्रं सह वासनियमः। विप्रवासं शेषानुवादः
अतश्च सति प्रयोजने विप्रतिष्ठेरन्। प्रवासं कुयुः॥११॥ ॥ एकादशी कंडिका ॥ ॥ सर्वमर्द्धषष्ठा
नर्द्धसप्तमान्वा मासान् अधीत्योत्सृजेयुरित्युक्तं। सचोत्सर्गः कथमित्यपेक्षायां। ससमयंतद्वि
धिमाह। पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाष्टकायामध्यायानुत्सृजेयुः। मध्यमाष्टका पौष्यनंतरं

स्नाष्टमी। अपरे नृपौषी माधुत्तररुक्माष्टम्योरुपादानमाहुः। कथमत आह। उदकांतंगत्वा
 ऽहिर्देवा इच्छंदां ऽं सिवेदानृषीन्सनातनान्पुराणाचार्याणां नां धर्वा न्नितराचायन्संवत्सरं
 चसावयवं पितृनाचायन्सिवांश्चतर्ष्ययेयुः। उदकांतंगत्वेत्यनेन ज्ञानविधिर्लक्ष्यते सच वअनि
 ष्वीडनात्प्राग्रेतर्ष्येण स्थकरिष्यमाणत्वात्। ततश्चतर्ष्येण कुशा नृषितर्ष्येणार्घ्यं संरक्षति
 त्तर्ष्येणानंतरं। प्रवरारुंधती सहितान्सर्षीन्संस्थाप्य प्रतिष्ठां कृत्वेमावेवेत्याल्लस्य सप्तर्षय
 इत्युपचारैः पूजयित्वा तत्प्रात्यर्घ्यं हि जेत्योपवीतानिदत्वा अघ्नित्येनत्वा प्राक्स्थापितान् कुशा
 नादायाहिर्देवादींस्तर्ष्ययेयुरित्यचयः। तद्यथा। देवास्तृप्यंतां। इच्छंदां ऽं सितृप्यंतां। वेदास्तृप्यं
 तां। सप्तयः सनातनास्तृप्यंतां। पुराणाचायस्तृप्यंतां। गंधर्वस्तृप्यंतां। इतराचायस्तृप्यंतां। अ
 होरात्राणि तृप्यंतां। अर्द्धमासास्तृप्यंतां। मासास्तृप्यंतां। अतकस्तृप्यंतां। संवत्सरः सावयवस्तृप्यं
 तु। ततश्चाचार्यपितृनृयेत्। अमुकसूगोत्राः आचार्यपितरः अमुकशर्माणास्तृप्यं ध्वं। अपसव्ये
 नां जलित्रयं। एवं पितामहं प्रपितामहयोस्तर्ष्येणमाचार्यस्य। अत्रैकवचनांत एव तर्ष्येणो प्रयो

१८६.

गङ्गाचार्याः॥ ततो मुकगोत्राः पितरः अमुकशर्मागस्तृप्पधूमितिस्वपितृतर्प्यणं। एवं पिता
महप्रपितामहयोः। अत्राप्येकवचनात्तएव प्रयोगङ्गाचार्याः। ततो मंडनकारिकातः आवा
पः। अयं पुरोभुवः ५ मूर्द्धात्रयं २ माहं दः ३ एव शहं दः १६। सप्तत्रयः १२ मावेव गौतमल रद्दा
जौचत्वारः वंशाः। सावित्री चतुरन्तु दुत्य विरतास्मइति प्रबुधुः। अत्र प्राङ्मुख आचार्यः। प्रत्य
श्रुत्वा इतरे। ह्यपणं। त्रिरात्रमनध्यायो लोमनखकर्तनं चेत्यर्थः। प्रवचनं च। इषेत्वा कृत्वा लोसि व
तमुपैष्य च स वैकपालिनीत्येवमाद्य ध्याय शतप्रपारकां त्य कंडिका फक्कि कादिकीर्तनं। क
थमत आह। सर्ववत्। अध्यायोपाकर्मवत्। अत्रापि प्रथमप्रयोगे मातृश्राद्धं। उक्ता कवीत्ये
षा त्रिंश उत्सर्गमंत्रः उदकसमीपे उत्सर्गः। त्रिरात्रमुत्सर्गानिंतरं तर्प्यणमित्यन्ये। ततश्चिरा
त्रानंतरं शुक्लपद्मे शुवेदा ध्यायनं। कृष्णपद्मे घंगानीतिसंज्ञदायः। सर्ववदित्यनेनात्रापि त्रि
रात्रं ५ सहोपोष्य विप्रतिष्ठे रन्निति॥ १२॥ ॥ द्वादशी कंडिका॥ ॥ पुण्याहेलांगलयोजनं।
पुण्याहपदं शुक्लपद्माद्यनादरा र्थं। तच्च न संस्रवति गौण्या मुख्ययावातस्य तत्रावृत्तेः। लां

गलंहलं। ज्योतिःशास्त्रादिपरिगृहीते उतमेह्लिहल योजनं कुर्यादित्यर्थः। ति शेषः॥ प ह्रांत
 रमाह। ज्येष्ठया चेन्द्र देवतं। हेतुत्वं तृतीयार्थः। यतः ज्येष्ठानह्यत्र मिन्द्र देवताकं। रुषे श्रेन्द्रा
 धीनत्वात्तेन ज्येष्ठाय लंगल योजनेन तथा पुण्याहापेह्य॥ प्रथमलंगल योजनप्रवृत्तस्य सव
 ति। अत्रापि मातृभृजाभ्युदयिके सवतः। इंदं प र्जन्यमश्विनो मरुत उद लाकाशपप ० स्वातिका
 शी ० सीतामनुमतिवद ध्रातं डुलैगं धैर ह्यैरिष्टान डुहोम धु ह्यते प्राशयेत्। इंद्रादीननुमत्य
 तान्। द ध्रातं डुलैगं धैर ह्यैरेकी कृतैः। इष्ट्वा वलिदानेनेति शेषः। वलिदानं च प्राक् संस्थ
 मुदया। प्राच्युदंचीति परिलापितत्वात्। वलिदानं चोपलिप्तायां द्वेव सन्निहित भुवि। ततो दक्षि
 तं डुलैगं धातुता न दक्षिण हस्तेनादाया। इंद्राय नमः। प र्जन्याय नमः। अश्विन्याय नमः। मरुतो न
 मः। उद लाकाशपाय नमः। स्वातिकायै नमः। सीतायै नमः। अनुमतेयै नमः। अष्टौ वली न द
 द्याम्। ततो मधु ह्यते पात्रे कृत्वा वलीवर्दसां प्राशयेत् लेहयेदित्यर्थः। सीरायुजंती तियो जयेत्
 लंगल इति शेषः। सुन ० सुतकाला इति रुषे फालं बाल सेत्वा फाल कर्षण साधनं लौहं। क

र्षणस्पर्शयोर्विकल्पाद्योवाशब्दः। इदानीं मंत्रयोर्निषेधमाह। नवाग्न्युपदेशाद्वपनानुषंगं
 च। वाशब्दः सर्वपह्व्यावृत्तौ। एतौ मंत्रौ न सवतः किं नु तस्मीमेव योजनकर्षणादितवेत्। तत्र हे
 तुमाह। अग्न्युपदेशात्। अग्निः चयनं। तत्र मंत्रयोरुपदेशात् प्रकृतेन सवतः। न च वाच्यम
 तिदेशः अन्येषामपि धान्यादिवपनमंत्राणां चयनोपदिष्टानां याजुषधीरित्यादीनाम
 तिदेशात्। पत्रेरित्याह वपनानुषंगं चेति। अग्न्यमलिपिच्य कृष्टं तदा कृषेयुः। अग्न्यं अष्टं व
 लीवर्दं अलिपिच्य घंटादिना लंकृत्य अकृष्टं। अविलिपितं भूलागंतदा कृषेयुः विलिरवे
 युः। ततो ब्राह्मणलोजनं। लांगल योजने न भूमी वपनयोग्यां संपादयेत्। इदानीं वपनकर्त
 व्यतामाह। स्थालीपाकस्म सर्ववदेवतायजे दुसयोर्द्री हियवयोः प्रवपन्। मातृसृजा भु
 दधिके विधाय परिसमूहनाद्युपयमनप्रद्वेषांते विशेषः। ग्रहणे इंद्राय पर्जन्यायाश्चित्यं
 मरु इन्द्र दलाकाशपाय स्वातिकार्यै अनुमत्यै जुष्टं ग्लामि। प्रोक्षणे त्वाशब्दोधिकभा
 आज्जलागानंतस्थालीपाकस्म चरोः सर्ववत् लांगलयो जनोक्तदेवताः इंद्रादिकाः यजे

त। किं कुर्वन् प्रवपन्। उतिं कुर्वन्। कयोः ब्रीहियवयोरित्युच्यते। इन्द्राय स्वाहेत्यादि अनुम-
 त्पतं। स्विष्टकृद्धोमादि ब्राह्मणलोजनान्तं। तदनंतरं वैश्वदेवमसीतायज्ञेच। सिद्धेषु ब्रीहिषु
 यवे शुचसीतायज्ञोत्तवति। सचवद्व्यते। तत्रापीन्द्रादयो नुमत्पंतालांगलयोजनदेवताः होम
 कर्मणावलिदानेन च यष्टव्या इत्यतिदिशपते इत्यर्थः। ततो ब्राह्मणलोजनं। दशार्धं च वापरिशि-
 ष्यत्। एतच्च प्रवपनं ब्रीह्यादीनां लौकिकाग्रौत्तवतीत्यवसीयते। अन्ये नुनिरग्रे रेव लौकिका-
 ग्रौत्तवतावसथ्यस्यावसथ्ये लवतीत्याहुः॥१३॥ ॥त्रयोदशीर्कंडिका॥ ॥अथातः अवणाक-
 र्मसमयमाह॥ आवणं पौर्णमास्यामिति। नान्यदेत्यर्थः। कथं स्यादत आह। स्थालीपा-
 कं। अपयित्वा दूत धानां श्रैक कपालं पुरोडाशं। पदार्थक्रमोयं। परिसमूहनादि आद्य-
 स्थालीमाद्य चरुस्थाली संमार्गकिं शाः उपयमनकुशाः। समिधः सुवः। आज्यं। यवाः
 तंडुलाः पित्तं। कर्परिका। एक कपालं। वह्निः। दर्वी उल्का धारश्च। शर्पिः। कंकताश्च यः। अंज-
 नं अन्नलेपनं अजश्च। उदकं दध्नुपलं। वरश्च। स्फोपहितमोषाधिकरणं। तंडुलानां ग्रहणं।

२८

विलने अवणाय आवणेषे पौ एमिस्से पौ एमिस्से वर्षान्मो जुष्टं गृह्णामि। यवानां ग्रहणं। इन्द्र
यजुष्टं गृह्णामि। पिष्टं स्पृष्टं ग्रहणं। कृवाय लोमाय जुष्टं गृह्णामि। सर्वत्र प्रोक्षणे त्वाश दोषिकः
चसेरधिभयणं। कर्परिके कः कपालयोश्च अधिभयणं। कर्परिकायां यवाः। एक कपाले
पुरोडाशः। आज्यचरु धानानां युगपदधिभयणं। ततः पर्यग्निकरणं सर्वेषां। अर्द्धशृते सु
वः प्रतपनादि वर्हिस्सरणं तं। अन्वयम्। अन्नानां यवानां धानाः। अन्नं ते शुभवा सुक्ता इ
त्युक्तत्वात्। अपयित्वेति काका द्विन्मायादचितं सवति। चकार स्म एक कपालमित्यत्र अप
यित्वेत्यनुकर्षणार्थः॥ ॥ धानानां भूयसीः पिष्ट्वाज्यसागाविष्ट्वाज्याहुती जुहोति। ततो
घृताक्तानामुद्दासनं धानानां कृत्वातेषां भूयसीः वद्मीः पिष्ट्वासक्तत्वापाद्यततश्चरु पुरो
डाशयोः शृतासि घारणोद्दासने कृत्वोद्दासितानां चरु धानासक्तु पुरोडाशानां प्राणदाना
नंतरं वर्हिषि निधायोपयमनकुशादानाद्याज्यसागाविष्ट्वावक्ष्यमाणमंत्राणां द्वे आज्या
हुती जुहोतीत्यर्थः। तदेव सर्पापसर्पिकं मंत्रद्वयमाह। अपश्चेतपदाजहि सर्वेण चाप

रेणवा सप्तचवारुणैरिमाः प्रजाः सर्वाश्च जवांधवैः स्वाहा । नवैश्चेतस्याद्वाचोरहिर्दश
 कंचन । श्वेताय वैदव्याय नमः स्वाहेति । इदं श्वेतपदे । इदं श्वेताय वैदव्याय इति त्यागः । स्थाली
 पाकस्य जुहोति । विष्णवे अवणाय अवण्ये पौर्णमास्ये वर्षीस्य श्वेति । विष्णवे स्वाहा इत्यादि च
 तत्र आहुतयः । इदं विष्णवे इत्यादियथा देवतं त्यागात् । विष्वादिदेवतास्यः स्थालीपाकावय
 वमादाय जुहोतीत्यर्थः । धानावंतमिति धानानां । धानानामेकामाहुतिं धानावंतमिति मंत्रेण
 जुहोतीत्यनुष्ठिगः । इदमिन्द्रायेति त्यागः । घृताक्रान्तसक्तुसर्पेस्यो जुहोत्याग्नेयपांडुपार्थि
 वानां सर्प्याणामधिपतये स्वाहा श्वेतवायवा त्रिरिह्याणां सर्प्याणामधिपतये स्वाहा सिध्वा
 सौर्यदिव्यानां सर्प्याणामधिपतये स्वाहेति । घृतेन अक्राः तान्सक्तुः । सर्पेभ्यः आग्नेयेत्या
 दिति त्रिसिध्मंत्रैः प्रतिमंत्रं तिस्र आहुती जुहोति । इदं सर्वः स्वाहा अन्धो मंत्र एव त्यागाः । स
 र्वं हुतमेककपालं ध्रुवाय लौमाय स्वाहेति । सर्वं हुतं यथास्मात्तथैककपालं जुहोति केन मंत्रे
 णेत्यत उक्तं । ध्रुवाय लौमाय स्वाहेति । इदं ध्रुवाय लौमाय । ततश्चरुधानासक्तुस्यः श्विष्टक

तत्र अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते । प्राशनांते सत्कृत्नामेकदेश ५ श्रृपेन्मुष्प । ततो
 महाव्याहृत्यादिदक्षिणादानांते । सत्कृत्नामित्पुपलङ्गणं । दर्वाघ्नी । कंकताः अंजनाचुलेप
 नंञजञ्चेति । सत्कृत्कदेशश्च वलित्रयपयसिः । श्रृपेशरेषीकावंशान्धतममये । न्मुष्पस्थाप्ये
 त्यर्थः । उपनिष्क्रमवहिः शालायाः स्थंडिलमुपलिप्पोल्कायां ध्रियमाणायामांतरागमते
 तन्कावाग्रतः सपनिवने जयत्याग्रेयपांडुपार्थिवानां ५ सर्प्याणामधिपतेवने निहू श्वेतवाय
 वान्नरिद्वाणां ५ सर्प्याणामधिपतेवने निहूतिभ्रः सौर्यदिव्यानां ५ सर्प्याणामधिपतेवने नि
 हूति । उदलं लौकिकाग्निं दीप्तामुल्कांतस्याः गृहीता रंचा ह्योपनिष्क्रम्योल्कायां ध्रियमाण
 यामांतरागमते तपन्यान्वधुक्का अंतरालं च यजमानावसथ्ययोः वाग्रतः सर्प्यामित्यादिनिगद
 व्याख्यानां । अवनेजनं प्राकृ संस्थं । यथावनि त्रंदर्वोपघ्रात ५ सत्कृत्सर्पे ल्योवलि ५ हर
 त्याग्रेयपांडुपार्थिवानां ५ सर्प्याणामधिपतएषते वलिः श्वेतवायवान्नरिद्वाणां ५ सर्प्याणा
 मधिपतएषते वलिरितिभ्रः सौर्यदिव्यानां ५ सर्प्याणामधिपतएषते वलिरिति । अवनिष्क्रमन

होमवत्प्रागाः १

ति क्रमः। दर्वी प्रादेश मितया। उपचातमित्यशेष सर्वस्व हं ते ग्रहणा र्यता। सुवेणोप हत्याज्य
 मिति वत्। अवनेज्य सर्ववत्कं कतैः प्रलिरवत्पात्रेयपांज पार्थिवानां सर्पाणामधिपते प्रलि
 खस्व श्वेतवायवांतरिह्वाणां सर्पाणामधिपते प्रलिरवस्वाति भूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणा
 मधिपते प्रलिरवस्वेति। कंकतानि प्रादेश मात्राणि। त्रीणि वै कंकतानि। तैः क्रमेण प्रलेखनं
 कंज्यनेन रेखाकरणं। अंजनानुलेपनं स्रजः स्रजः स्रजः स्रजः स्रजः स्रजः स्रजः स्रजः स्रजः
 नं त्रैककुदं लौकिकं वा। अनुलेपनं चंदनं। स्रजः सुरसि पुष्पमाला। आग्नेयेत्यादिति श्रिति
 मंत्रैः। अंजस्वानुलिपं स्रजोपिन ह्यस्ते तैः प्रतिमंत्रं प्रतिवलि मेकै कंददाति क्रमेण। स
 क्रुशेप ५ स्वस्थंडिले न्युप्पोदपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्मै सत्पत्ति इति तिष्ठतिः। सया
 वत्कामयेत न सर्पश्च भुपेयेयुरिति तावत्संतत यो दधारयानिवेशनं त्रिः परिधिं च न्यरीया
 दपश्चेतपदाजहीति द्वास्यां। यावद्देशं गृहादि। निवेशनं गृहं। अपश्चेतपदाजहीति द्वास्यां स्वाहा
 काररहितास्यां परिधिं च त्रिः परीयात्सकृन्मंत्रेण द्विस्तु स्त्री। दर्वी श्रुपंचिप्रहात्यप्रतप्प

प्रयच्छति। प्रतपनमुल्कायां। सन्निधानात्। दानं चोल्काधाराय। द्वारदेशे मार्जयंत आपो हिष्ठे
 तितिष्ठतिः। मार्जयंत इति वड्त्वसामर्थ्यात्पत्नी यजमानोल्काधाराः। अनुगुप्तमेतं सक्तु
 शेषं निधाय। अनुगुप्तं सुरहितं स्थाप्य वहिर्होमादि ब्राह्मण लो जनांतं समापयेत्। ततोऽस
 मितेऽग्निं परिचर्य द्वे पिघातं सक्तुं नमस्कृत्यो वलिं हरेदाग्रहाय एषाः। ततः श्रवणा कर्मा
 नंतरं। सक्तुस्य इति कर्कोपाध्यायाः। अग्निमावसथं। आग्रहाय एषा वधि नित्यत्व सूचनाद्यो
 प्यासः। कर्मोपलक्षकमाग्रहायणी पदं। तं हरेतं नान्तरेण गच्छेयुः। आवसथ्यवलिदानस्थ
 लयोरंतरेण अन्ये न गच्छेयुः। दूर्वाचमनं प्रहाल्य निदधाति। भूमौ निदधाति शेषः। आद्यवलिदा
 नविहितदानापवादः किंतु भूमौ निदधात् प्रत्यहीयवलिदाने दूर्वासूर्यं च। आचमनं सुखं। व
 लिदानं च प्रैषावने जनाद्युक्त प्रकारेण। श्रृण्वद्व्योर्भूनिधानांतं। अल्पस्य मानमाग्रहाय
 णीयसमयावधि श्रवणा कर्मणि वलिदानमलिधाये दानं प्रकृतमाह। धानाः प्राश्नं न्यस
 तं स्मृताः। असंस्मृताः दंतैरस्पृष्टाः। ततो ब्राह्मण लो जनं। वलिदानसमाप्त्याग्रसमाप्ते क

मर्मणिदशपंचवात्राह्मणान्नोजयेदित्यर्थः। आवर्णंश्रवणाकर्मसर्वान्नेप्राग्बैश्वदेवात्। त
 तदनंतरं वैश्वदेवः॥ चतुर्दशीकंडिका॥ ॥ १४॥ प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः। प्रौष्ठपदीताइपद
 पौर्णमासी। इन्द्रयज्ञइतिकर्मनामधेयं। अत्रापि सर्वमातरजाभ्युदयिके। इन्द्रपदादिन्द्रा
 यैकाङ्कतिहोमोलक्ष्यते। पायसमैन्द्रः अपायित्वा संपाञ्चा सपैसीर्त्वा ज्यलागा विष्वा ज्य
 ङ्कतीर्जुहोति। परिसमूहनाद्या ज्यलागा विष्वा पंचा ज्यङ्कतीः। इन्द्रा येन्द्रा एषा अजायैकपदे
 हिर्वुध्राय प्रौष्ठपदास्यश्चेति। इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्रायेत्यादि। यथा देवतं त्यागाः। इन्द्रा एषे स्वा
 हा। अजायैकपदे स्वाहा। अहिर्वुध्राय स्वाहा। प्रौष्ठपदास्यः स्वाहा। स्थालीपाकेन। इन्द्राय
 स्वाहा। इदमिन्द्राय। अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते। महाव्याहत्यादिदक्षिणा
 दानांतं। मरुद्भोवलिः ५ हरति। ननु कथं होमात्तावदत्यत आह। अङ्कतादो मरुत इति श्रुतेः।
 अङ्कतं अदंतीत्यङ्कतादः वलिदानेनैवा दंतीत्यर्थः। केत इत्यनेन उक्तं मरुत इति। आश्वत्ये
 शुपलाशेषु वली नृदद्यादिति शेषः। अन्यत्र भूमौ दृष्टत्वात्कथमत्रैवमत आह। मरुतो

ततः१

अथेतस्युरितिवचनात्। शुक्र ज्योतिरिति प्रतिमं व्रं। नमस्कारं तैः प्राक् संस्थमुदवा
 वलिदानं। विषुखेन च मनसा। उग्रश्रुतीमश्नेत्यनेन विषुखेन मुखव्यापारं हितेन। पु
 नर्मनिसामनो व्यापारसहितेन। वलिंदद्यादिति शेषः। कुत एतिर्मर्त्रैरत आह। ना
 मा न्येषामेतानीति श्रुतेः। एषां मरुतां एतानि शुक्र ज्योतिश्चेत्येवमादीनि। इंद्रं देवी रि
 ति जपति। ततो वहिर्होमादि। ब्राह्मणलोजनांतं। तदनंतरं वैश्वदेवः। पंचदशी कंडिका॥ १५॥
 आश्वयुज्यां घृषातकाः। कर्मनामधेयं घृषातका इति। तदाश्वयुज्यां पौर्णमास्यां सवति। कर्त्त
 व्यतामाह। पायसमैन्दुः। अपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायैन्द्राणाञ्च श्रित्यामाश्व
 युज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति। मातृ पूजाभ्युदयिके कृत्वा ब्रह्मासनास्रणाद्या जपलागांते वि
 शेषः। आसादने दक्षिणायाः। प्राग्दधिमधुघृतानां सादनं। पायसञ्च। चरुग्रहणे इंद्राय जु
 हंगृह्णामि। प्रोक्षणे त्वाश्वः। आजपलागानंतरं पायसं स्थालीपाकं दधिमधुघृतैर्मिश्रये
 त्। तादृशं काशौ भोज्यं होतीत्यत उक्तं इंद्रायैन्द्राण्येत्यादि। तद्यथा॥ स्थालीपाके कदेश

होमः। इन्द्राय स्वाहा। इदमिन्द्राय। इन्द्रायै स्वाहा। इदमिन्द्रायै। अश्वित्या ॐ स्वाहा। इदमश्वि
 त्यां। आश्वयुज्यै पौर्णमास्यै स्वाहा। इदमाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै। भारदे स्वाहा। इदं शरदे। अग्नये
 स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते। प्राशनांते दधिसृष्टातकमं जलिना जुहोत्यनं मे स
 र्यतां सृष्टं मिमाविगात्स्वाहेति। सृष्टातकं सृष्टदा ज्यं। दधिसृष्टात्पयः। तथा च पयसा मिश्रितं
 सृष्टदा ज्यं संहतां गुलिनां जलिनामनुष्यतीर्थे निजुहोति। जनं मे सूर्यतामिति मंत्रेण। इदम
 ग्नय इतित्यागः। ततो महाव्याहृत्यादि दहिणा दानांतं। प्राशनांत इत्यस्य सूत्रावयवस्याच
 र्यमते उत्तरसूत्र संबंधात्। यन्मते यथाश्रुतं तन्मते दहिणा दानांतंते दधिसृष्टातक होमः।
 दधिमधुघृतमिधममात्मा अवेहंत आयाति इत्यनुवाकेन। ततो दहिणा दानांतं। दधिमधुघृ
 तानां च रौप्रक्षेपः। तैर्मिश्रितं च स अमात्याः यजमान गृह्याः पुत्रादयः आयाति इत्यनुवा
 केन सूर्यपातघ्नसिलिः सदान इत्यंतेन अवेहंतं। अनुवाकांतं अवेहणमंत्रांतैः कर्मादिरि
 त्युक्तेः। ततो वर्हिर्होमादि ब्राह्मणलो जनांतं। तदनंतरं वैश्वदेवः। मातृतिर्वत्सात्स ॐ सृज्यता

ॐ रात्रि। पृष्ठातकाकृत्ततिं आश्वयुजीपौर्णमासी रात्रिं अतिव्याप्यवत्सनात्मनोमातृलिः
 स ॐ सृज्यस्यात व्यं। आयहायणी च। आयहायणी कर्मचेत्कृतं तदा तस्यामपिरात्रोमातृलि
 वत्सिन्संसृजेदित्यर्थः। अयंचवत्ससंसर्गः कर्मणि। ततो ब्राह्मणलोजनं। समाप्ते कर्मणि
 प्रातरित्यर्थः॥२६॥ ॥ षोडशीकंडिका॥॥ अथसीतायज्ञः॥ ॥ उच्यते इति सूत्रशेषः। स चा
 यं रुचिं कुर्वतः कृतावसथ्यस्य सवति। ब्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मय ॐ स्थालीपाक ॐ
 अपयेत्। अल्पसेनयत्र पदेन कालदेशरूपे अधिकरणे। यत्र काले ब्रीहियवयो रूपात्रियत्र
 देशे चासौ यज्ञः। तत्र तन्मयं। ब्रीहिकाले ब्रीहिमयं यवकाले यवमयं। कोमादी ज्ञानो न्यत्रा
 पि ब्रीहियवयोरेवान्यतर ॐ स्थालीपाक ॐ अपयेत्। कामातृ इच्छातः। अन्यत्रापि उक्त रूपदे
 शकालो विहाय सीतायज्ञेन ईजानः। ब्रीहियवयोरित्यत्रैव कारणद्वयांतरे साधनत्वव्यवहारे
 दः। ननु प्राक् सूत्रादेव तत्त्वात्तादर्थ्यं स्मारं लङ्ग्याह। न सर्वचोदितत्वादिति। नन्वेतद्वारं लोघ
 दते। आसन्नसमयोत्पन्नयोर्ब्रीहियवयोः साधनत्वावगमात्समयांतरे च तदलावादास

न्नसमयोत्पत्तिक इव्यांतरसाधनत्वावगमसंदेहः। कुतः समयांतरे ब्रीहियवयोरसंलवादनु
 त्पत्तेरित्याह संदेहासंलवादिति। विनिवृत्तिः विशेषेण कामिकार्यतावो धकसूत्रे तयोरुपादान
 महिम्नासंदेहनिवृत्तिरित्यर्थः। केचित्नु कामिकर्तव्यतावो धकसूत्रार्थमन्यथा प्रोचुः। अन्य
 त्रपक्षादिप्रभृतिश्रुक्कामाद्ब्रीहियवयोरित्यन्वयः। न सर्वचोदितत्वात्संदेहः। नात्रसंदेहः यतः
 सर्वचोदितमेवेतत्। सर्वत्र हीन्यवाच्चाहविषीतिपरि लाभासूत्रे। अतो न वक्तव्यमेतत्। ब्रीहि
 यवयोरेवेति। असंलवाद् विनिवृत्तिः। यावत्स्यचरोरसंलवाद् विनिवृत्तिः। ननु शास्त्रात्। असंलवश्च
 न वस्त्रावितान्तरोष्मपाकविशदसिद्धे तंडुलपाके च रुशवृत्त्ययोगदर्शनात्। क्षेत्रस्य पुरश्चादुत्त
 रतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन। शुचौ पवित्रे। कृष्टे फलेन विलिखिते। फलस्य सस्यस्य
 उपरोधः वाधन। न उपरोधः। अनुपरोधः। तेन क्षेत्रात्प्राग्दीच्यां वासीताय ज्ञः शुचौ कृष्टे कर्तव्यः
 ग्रामे वो लयसंप्रयोगात्। वाशवृः सर्वे क्रियावृत्तौ। यः कामात्करोति। तेन ग्रामे एव कर्तव्यः। कु
 तः। उलयथासंप्रयोगात्। कृषिं कुर्वतः क्षेत्रे इत्यत्र स्पष्टग्राम इति। केचित्नु। ग्रामे वेत्येतत्पक्षां

तरमुपन्यसं। उलयंयामः द्वैत्रं च अधिकरणतया संप्रयोजनं संवदुं शक्यं। तन्मते कृषिं कुर्वत
 एव साग्रेरत्राधिकारः। अविरोधात्। व्यवस्थिताधिकरणा नृधनपक्षे विकल्पपक्षेऽप्यन्यत
 रोपादानं न विरोधः स्यादित्यर्थः। यत्र अपयिष्यन्नुपलितवद्भूता बोद्धि तेऽग्निमुपसमाधाय त
 न्मिथैर्दत्तैस्त्रीर्वाज्यलागा विष्टा ज्वाहुतीर्जुहोति। पुनर्भूः संस्कारोक्तिरुष्टेऽपि प्राप्त्या इ
 तिकर्केषा ध्याया न निरग्नेरप्यधिकारं सूचयितुं लौकिकाग्निप्राप्त्यर्थेऽन्ये। साग्रेरेषामाधि
 क्यं संस्कारवदित्यपरे। अग्निस्थापनाद्या ज्यलागांते विशेषः। तन्मिथैर्दत्तैर्त्रीहिकाले त्रीहिमि
 थैः यवकाले यवमिथैर्दत्तैर्ग्रेः परिस्ररणं। अपरः अप्रकृतः सिद्धस्थालीपाकः आसाद्यः तं
 डुलानंतरं। उपकल्पनीयवलिपटके च। यद्दणोसी ताये यजाये शमाये भूत्ये जुष्टं। प्रोक्त
 एत्वा। आज्यलागा विष्टा ज्वाहुतीर्जुहोतीत्युक्तं। ताराह। पृथिवीद्यौः प्रदिशो दिशो यस्मै दु
 तिरावृताः। तमिन्देहमुपहृये शिवानः संवहेतयः स्वाहा। इदमिन्द्राय। यन्मे किं विदुषेऽपि
 तमस्मिन्कर्मणि वृत्रहन्। तन्मे सर्वं सप्तर्ष्यां जीवतः शरदः शतं स्वाहा। इदमिन्द्राय।

४६०

प्राप्तं ते मंत्रवत् । स्वाहाकाररहितं । प्रदानं देवतोद्देश्यकं प्रदानं । तत्र हेतुमाह । स्वाहाकारप्रदा
ना इति श्रुतेः । वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वेत्सादौ वषट्कारसहलावः प्रतीयते । प्रकृते च
वषट्कारव्यतिरेकस्य स्वसहभूतस्वाहाव्यतिरेकव्याप्तत्वात् मंत्रवत्प्रदानमिति प्राप्तं आह ।
विनिवृत्तिः । मंत्रवत्प्रदानपक्षेति शेषः । उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाज्जुहोतय इत्युक्तं
त्वात् पक्षादिप्रभृतीनां जुहोतित्वात् स्वाहाकारेण होम इत्यर्थः । महाव्याहृत्यादिदक्षिणा
दानां तं स्विष्टकृतं ते । सरणशेषकुशेषु सीतागोप्रसोवलिपुं हरति । सरणावशिष्टकुशान्
क्षेत्रस्य प्रतिदिशमाप्तिर्यते शुसीतागो हस्तसोवलिदानं । संस्कृतेन च प्रकृतचरुणा । पुर
साद्येत आसते शुधन्वानो निषंगिणः । तेत्वा पुरसा ज्ञोपायं त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां क
रोम्यहं वलिमेभ्यो हरामीममित्यथ दक्षिणतो निमिषावर्मिण आसनेनेत्वा दक्षिणतो गोपायं
त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं वलिमेभ्यो हरामीममित्यथ पश्चादा भुवः प्रभुवो
भूतिर्भूमिः पार्थिवः शुलंकरिः । इदमा भूभ्यः प्रभूत्य भूत्यै भूम्यै पार्थिव्यै शुलंकर्यै । तेत्वाप

आद्रोपायं त्वप्रमत्ता अनपायिनो नमः पां करोम्यहं बलिमेत्यो हरामी ममित्थ योत्तरतो ही
 मावायुसमाजवे। ते त्वोत्तरतः द्वे त्रेखले गृहे धनिगोपायं त्वप्रमत्ता अनपायिनो नमः
 पां करोम्यहं बलिमेत्यो हरामी ममिति। प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म। प्रकृ-
 तः देवतो द्वेषकग्रहणश्रोतृणादिसंस्कृतः तस्मादन्यः सिद्धोपातः तस्मात्। स्थाल्पाज्यशे-
 षेण च पूर्ववत्। लांगलयोजनवत्। प्राकृतसंस्थामुदकसंस्थं वा बलिकर्म। बलिदानं। तद्य-
 था। इन्द्राय नमः। पर्जन्याय नमः। अश्विन्याय नमः। मरुत्याय नमः। उदलाकाशपाय नमः। स्वा-
 तिकायै नमः। सीतायै नमः। अनुमत्तै नमः। यथा देवतं त्यागाः। श्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वं
 त्। वृद्धाश्रियोगृह्याः इन्द्रादी बलिपटकेनोपयजेरन्। बलिपटकं च वैणवप्राजाधिकरण-
 कं कुलमाधोदनं। कुत आचरितत्वात्। प्राचीनश्रीलिंगिलयोजनदेवतास्यः इन्द्रादित्यो व-
 लिदानस्याचरितत्वादित्यर्थः। ततः संभवप्राशनाद्युपयमनप्रहेपांतं। संप्रस्थिते कर्मणि
 ब्राह्मणा न्नोजयेत्। दशब्राह्मणा न्नोजयेद्दशेति परिशिष्टात्। कांडसमाप्तिस्त्रिचिकादिरुक्तिः

वैश्वदेवः॥ ॥ ७॥ ॥ इति श्रीपांडितनृसिंहात्मजपंडितविश्वनाथकृतायांगृह्यसूत्रव्याख्यायां द्वितीयं कांडं समाप्तिमगमत् ॥ ॥ ७॥ ॥ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनं । न आहिताः अग्रयोगार्हपत्यादयो येनासौ कृतावसथ्यः तस्य । नवस्य । सन्न समयोत्पन्नस्य प्राशनं प्रोच्यत इति सूत्रशेषः । तच्च शरद्वसंतयोः । यस्मिन्नाग्रयणं कुर्यादृतौ तदृतुसंज्ञकं । धान्यं तं नवमित्याहुर्वाक्पुं पुरातनं । प्रावृद्धालात्परं शरदाग्रयणेन वं । ऋध्वंसं तान्निष्पन्नं वसं तान्नयणेन वं । ब्रीहियागस्य याः कालेषु ब्रह्मेण संस्कृताः । शेषायावेन ग्रागेन यदियागा तुराकचिद । ऋषधितं ह्येत्कांचित्तत्र वैश्वानरः स्मृतः । तथा च ब्रीह्युत्पत्तिरसमानकालोत्पन्नौ षधितं ह्यणधिकारो ब्रीह्याग्रयणेन । यवोत्पत्तिरसमानसमयोत्पन्नौ षधितं ह्यणधिकारो यवाग्रयणेनेति श्रीनंतयाज्ञिकाः । तथा । मनुष्यैरुपजीव्यानां पशुतिष्ठयथा यच्च । तृणग्रल्ललतापुष्पपत्रादेरप्यलक्षणां याज्ञिकमते । तन्मते प्रियंगुकोदवादेरप्यलक्षणां । एवं चाग्रयणमकृत्वानवान्नं त्र्यग्नौ न होतव्यं । ब्राह्मणे लोपि न देयं । आथर्वणे होमनिधे

धातु। तथाहि। अथ योऽङ्गत्वा नवान्नं प्राप्तीयादग्नौ वागमये क्ता तत्र प्रायश्चित्तिः। सोऽयं यत्र तप
 तये चरुं निर्वपेदिति। ब्राह्मणे ल्योदान निषेधः आह कल्पे। अयं च दंष्ट्रयोः समो निषेधः। केचि
 न्ब्रूहीहियवयो रेवयागसाधनतया तयो रेवसङ्गं निषिद्धमाहुः। यागो न क्रियते यैस्स गोधू
 मेर्मषिकोद्वैः। तेषामिह सवेदे तस्याशनं केचिदब्रुवन्। नवशतस्य सामर्थ्यात् सामान्येन मतं त्वि
 दं। वाक्शेषविरोधान्न यदेतन्न मतं मम। असन्नेयजमानश्च देवानामेष पश्यते। तस्मादन्नमदं
 त्स्य स्यवत्री ह्यादिके मतैरेवे। तस्मात्तदेव वर्ज्यं स्यादन्त्यत्कामं तु सङ्गयेदिति। अस्यातिक्रमेऽप्येव
 श्वानराय चरुर्भवति। अत्रापि प्रथमप्रयोगे मातृसजाभ्युदयिके सवतः। अत्रारं लणीया देव
 ताकश्चरुश्च सवति। अनुष्ठानं च। ब्रीहेः शरदं तर्गतपौर्णमास्यमावास्यायां। यावत्स्रवसंतां त
 र्गतायामिति। अग्नौ तत्र यो ब्रीहियवयोर्होमहेतुत्वाय तनत्वेऽप्याग्रयणपववाच्यता नास्तीत्ये
 तद्विक्तं वचः। अनाग्रयणस्य च पवनिनुष्ठानमेतदपि बाललालनं। न विपक्षे क्रियाः स्युः सम
 स्तिष्पारादितस्य साधारण्यादिति। कथं कुर्यादत आह। नवदंस्थालीपाकः अपयित्वा जपला

गाविष्ठाया इती जुहोति शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये आसिमातिषा हे। शतं योनः शरदो
 जी जानिन्द्रे नेषदति डुरिता निविश्वा स्वाहा। ये चत्वारः पथयो देवयाना अंतराद्या वा एथि वी वि
 यंति। तेषां योज्यानि मजी जिमावहान्न स्मै नो देवाः परिधत्ते ह सर्वे स्वाहेति। प्रथमप्रयोगे मा तृष्
 जाभ्युदयिके कृत्वा सर्ववदन्वारं सणीयोष्टि देवताकं चरुं कुत्वा पर्वदिने पुण्ये द्विवात्री हियव
 योरन्यतरेण स्थालीपाकं परिलाघोक्त विधिना अपयित्वा पक्काज्जलागानं तं शतायुषायेति
 द्वास्यामं जाल्यां दे आहुती जुहोति। तत्र विशेषः। इन्द्राग्नित्वां विष्टे स्यो देवे स्यो द्यावा एथि वी स्यां
 जुष्टमिति ग्रहणे। प्रोक्त एत्वा शब्दोधिकः। इदमिन्द्रायेत्याद्यायाग इदं सर्वेभ्यो देवेभ्य इति द्वितीयस्थाः
 स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो जुहोति स्विष्टकृते च स्विष्टमग्रे असितत्पणी हि विष्टां च दे
 वः सतना अविष्य कृ। सुगंतु पंथां प्रदिशन्न एहि ज्योतिषा ध्यो ह्यजरन्न आयुः स्वाहेति। शतायुधा
 येत्येतदाहुतिद्वयानंतं स्थालीपाकेन आग्रयणस्य देवता इन्द्राग्नी विष्टे देवा द्यावा एथि वी स्यः
 ता स्यः इन्द्राग्नित्वां स्वाहा। इदमिन्द्राग्नित्वां विष्टे स्यो देवेभ्यः स्वाहा। इदं द्यावा एथि वी स्यां स्वा

हा इदं एव तात्पर्यः कृत्वा स्विष्टमग्नि इति मंत्रेणाज्या कृतिं जुहोति । ततः स्थालीपाका स्विष्टकृ
 ते स्वाहेति कृत्वा । तत्का पुनः स्विष्टमग्नि इति मंत्रेणाज्या कृतिं चकारा जुहोतीत्यर्थः । स्विष्टकृद्वे
 मस्योत्पद्यत आज्या कृती सवत इत्यर्थः । अथ प्राश्नात्पग्निः प्रथमः प्राश्नात्सहि वेदयथा हविः ।
 शिवा अस्मस्य मोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः । तदन्नः श्रेयः समवैष्ट नयि देवा स्वयावसेन स
 मशीमहिव । स नो मयो भूः पितो आ विशासु शं तो कायतनु वेस्यो न इत्यन्नपतीययावा । ततो महा
 व्याहृत्पादि प्राजापत्यनवा कृत्पनंतरं सस्रवं प्राश्नात्पग्निः प्रथमः प्राश्नात्विति ऋभ्यां मंत्रेण शं
 तो कायतनु वेस्यो न इत्यं तेन । वा अथवा अन्नपति शब्दो विद्यते यस्य संसेयमन्नपतीया तया अन्नप
 तेयस्य नो देहीत्यनयच्च । प्राशनं संस्रवस्य । अथ यवानां मेतमुत्पम धुना संयुतं यवः सरस्य त्वा
 अधिवनाय च कृषुः । इन्द्रासीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्मरुता सुदानव इति । यवाय
 यणे त्वेतमुत्पम धुना संयुतमिति मंत्रेण सुदानव इत्यं तेन यवानां संस्रवं प्राश्नातीत्यर्थः । श्यामाका
 ययणे तु त्वां प्राशनं । सोमो यजु र्दृक्कामीति ग्रहणे । प्रो हृणे त्वा शहः । सोमाय स्वाहेति स्था

८५

लीपाकहोमः। यथादेवतं त्यागः। अन्यद्वाद्याग्रयणवत्। केचित्तु आज्यागोत्तरमाज्याद्गु-
 तिद्वयं सिद्धं दोमात्त्यागुत्तरमाज्याद्गुतिद्वयमेवमाहुतिचतुष्टयं नेच्छन्ति। ततो ब्राह्मणसोम-
 नं। वर्हिर्होमादिकर्मवर्गं तदेव पंचवा ब्राह्मणाहो जयेदित्यर्थः। ततो वैश्वदेवः॥ ॥ तृती-
 यस्मज्जयमा॥ १॥ ॥ मार्गशीर्षं पौर्णमास्यामाग्रहायणी कर्मकर्तव्यमिति सूत्रशेषः।
 ३१ स्थालीपाकः। अपचित्वाश्रवणावदाज्याहुती हुत्वा पराजुहोति। अत्रापि मात्रसृजाभ्युदयि-
 के कृत्वा ब्रह्मासनासराणादिपरितापोक्तविधिना स्थालीपाकं पक्त्वा। तत्र विशेषः। पात्रासा-
 दनानंतरं शक्नुशेषस्यासादनं। उल्काधारश्च उदपात्रं। दर्बी। कंकतत्रयं। अंजनानुलेपनं स-
 जश्च। स्थालीपाकग्रहणे सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्षे पौर्णमास्ये हेमं ताप्यजुषं गृह्णामि।
 प्रोक्षणे त्वाशहः ततः श्रवणा कर्मवदाज्यागानंतरं अपश्चेतपदान वैश्वेतस्येति मंत्रास्यं
 आज्याहुती हुत्वा पराजुहोति। तासां मंत्रानाह। याजनाः प्रतिनंदंति
 रात्रौ धेनुमिवायतं। संवत्सरस्य प्रापत्नी सानो अस्मसु मंगलीः स्वाहा। संवत्सरस्य प्रतिमाया

ता पूं रात्री सुपास्महे । प्रजा पूं सुवीर्यं कृत्वा दीर्घमायुर्वृक्षवै स्वाहा ॥ संवत्सराय परिवत्सरा
 येदावत्सरायेदत्सरायवत्सराय कृणुते हृत्तमः । तेषां वयं पूं सुमतौ यज्ञियानां ज्योत्स्नी
 ता अहतास्पामस्वाहा । ग्रीष्मो हे मंत उत नो वसंतः शिवावर्षा अतयाः शरन्नः तेषामृत्ना पूं
 शतशारदानां निवात एषामलये वसेमस्वाहेति । इदं रात्र्ये । इदं संवत्सराय परिवत्सरायेदाव
 त्सरायेदत्सरायवत्सराय । ३ इदं ग्रीष्माय हे मंताय वसंताय वर्षात्यः शरदे । ४ स्थालीपाकस्य
 जुहोति सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्ये पौर्णमास्ये हे मंताय चेति । स्वाहांतैरेति अत्रुर्ध्वं तैः
 प्रतिमंत्रं होमः । त्यागास्तु । इदं सोमायेत्यादियथा दैवतं । प्राशनं ते सक्तु शेषं पूष्ये न्युष्योप
 निष्क्रमणं भृत्पामार्जनात् । ततः श्विष्टकृदादि दक्षिणादानं ते सक्तु शेषं पूष्ये प्राक्षिप्योपनि
 ष्क्रम्य वहिः शालायाः स्थंडिलमुपलिप्येत्यादि द्वारदेशे मार्जयंत आपो हिंसेति तिसृतिरित्यंत
 अवणाकर्मवत्सयावत्कामयेत न सर्पा अश्वपेयुरिति तावत्संततयोदधारयानिवेशनं त्रिः
 परिधिं च न्यरीत्यादित्येतद्द्वर्जं । मार्जनांत उत्सृष्टो वलिरित्याह । ततः उत्सृष्टो वलिरिति त्रैषमु

धार्यवर्हिर्होमादिब्राह्मणलोजनांतं । तदनंतरं वैश्वदेवः । आयायणी चेति सूत्रादस्य मितेव तस्य
 संसर्गः ॥ ॥ इत्यायहायणी कर्मा ॥ ॥ अस्य रारोहमाह ॥ ॥ पश्चादग्नेः अक्षरमासीर्यीह तंच वा
 सः । आसीर्येत्यनुषंगार्थश्चकारः । तत्र मातृपूजा भुदयिके कृत्वा सायमग्निं परिचर्याग्नेः
 प्रतीच्यां कौशं अक्षरं प्रागुदगयं वासीर्यतिदुपरि अहंतं वासश्च तथेवासीर्येत्यर्थः ॥ वैश्वदेवा
 त्वाक् ॥ आरोहणं च दंपत्योः गर्भरूपाणां च ॥ कीदृशा इत्यत आह । आसुता अहंतं वाससः प्र
 त्यवरोहंति दक्षिणतः स्यात्तीजायोत्तरायथा कनिष्ठमुत्तरतः । आसुताः कृतस्नानाः स्नानं
 चाद्भिः । सकृद्धौ तं नवं श्वेतं सदशं यंत्रधारितं । अहंतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनं । यत्र
 अहंतं यंत्रनिर्मुक्तं मुक्तं वासः स्वयं भुवेति । शस्त्रं स्यात्तद्विवाहादौ तावत्कालं न सर्वदेति । तेन
 सकृद्धौ ताद्युक्तलक्षणे अहंते वाससीयेषां ते तादृशाः । उत्तरत इत्यनेन प्रत्यवरोहंतीत्यस्या
 च्चयः । किं कृत्वा प्रत्यवरोहंतीत्यत आह । दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं दृश
 मीशारवासीतालौघाश्मनो निधायेति । अनुज्ञादानस्य चेतनसा ध्यातां प्रतीत्येतद्विज्ञान

तो ब्रह्माण्डमुपवेश्येतत्सूत्रितं। दक्षिणत्वं चाग्न्यपेक्षया। उत्तरत्वमपि। उदपात्राद्यदृष्टार्थं॥
 अग्निमीक्ष्माणोजपत्ययमग्निर्वारतमोयं। लगवन्नमः सुवीर्येयि ५० श्रेष्ठे दधातुनाविति।
 जपश्च स्वामिनः। पश्चादग्नेः प्रांचमं जलिकरोति दैवीनावमिति तिसृतिः अग्नेः पश्चाद्भागो
 संहतात्पां हस्तात्पां प्रागयमं जलिंदैवीनावमिति तिसृतिरर्द्धकंडिकातिः स्रक्षय इत्यंतातिः
 तेन सा द्वैका कंडिकायां जलिकरोतीत्यर्थः। अस्ररमारोहंति। कथमत आह। ब्रह्माण्डमामंत्र
 यते ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति ब्रह्मानुज्ञाताः। प्रत्यवरोहं न्यायुः कीर्त्तियशो वलमिति। प्रत्यवरो
 हधमित्यनुज्ञादानं। मंत्रपाठश्च दंपत्योरुपनीतकुमाराणां वउपेता जयंति सुहेमंतः सुवस
 नः सुग्रीष्मः प्रतिधीयता न्नः। शिवानोवर्षीः संवुशरदः संवुनः शिवा इति। आयुः कीर्त्तिमि
 ति मंत्रेणारूढाः संज्ञातोपनयनाः यजमानपुत्राः सुहेमंत इत्यादि मंत्रं जपंति। स्पोनाष्टि
 विनोलवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राकृशिरसः संविशंति। संविशंति स्वपंति। कीदृशाः प्राकृष्वर्षे
 रोयेषांते। स्वामी तोत्तरस्यां जायाततो यथा कनिष्ठमुत्तरतोऽपत्यानि च पंति। पुनः कथं। द

हिणपाश्चैः। उत्तरालिमुखादित्यर्थः। स्योनाएयिविनोतवेति मंत्रेण संहितास्थेन। अत्रापि दं
 पत्पोरुपनीतानां च मंत्रपाठः। पत्नी व्यतिरिक्तस्त्रीणां मंत्रात्तावः। उपोत्तिष्ठं त्वुदायुषाश्चायु
 षो त्वर्जन्यस्पृष्ट्या। एयि व्यांस स धामसिरिति। ततः उदायुषेति मंत्रेण युगपत्तुदुत्तिष्ठंति
 असुरोपविष्टा उत्थानेनावरोहंतीत्यर्थः। एवं हिरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः। एवमुक्तप्रकारेण ब्र
 ह्मन्प्रत्यवसेहामेत्यारस्य प्रत्यवरोहं धूमित्यनुज्ञाता उदायुषे त्वुत्थानां तं द्विवारमपरं स्र
 ष्मरारोहणमवरोहणं तं कुर्वन्ति। अधः शयीरं श्रुतरोमासान्। चैत्री षोर्णमासी पर्यंतं। अ
 धः खट्वं। व्युदस्य यथेष्टं वा। अधः शयीरन्नित्यनुषंगः। वाशब्दो विकल्पार्थः। तदनंतरं वै
 श्वदेवः॥ इति स्रारोहः॥॥ तृतीयस्पृष्टितीया॥॥ ऋध्माग्रहाय एपासि ओष्टकाः सव
 तीति शेषः। विद्यमानत्वेपि चतुर्थ्यां स्त्रिषु कृत्स्नपक्षेषु क्रमेणानुष्ठीयमानत्वात्ति अइत्युक्तं।
 यद्वा स्वतंत्रे कृत्स्ननियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात्ति अइत्युक्तिः। अष्टकेतिकर्मनाम धेयं। तच्च
 पंचमहायज्ञप्रज्ञादिवदावृत्तिकर्मसंस्कारकर्मत्वात्। नचात्मासा अवणान्नतथेति वाच्यं।

शारवायनस्सत्रेन त्वेवेत्येवकारतु शहास्यां अष्टकाप्रतियोगिका वृत्तेर्नियमितत्वात् । नच
 शारवांतरीयत्वात्तदकिंचित्करमिति वाच्यं । उपवीतपरिधानमंत्रादेरपि शारवांतरीयत्वाद
 किंचित्करतापत्तेरित्यलं । अत्रापि मातरसृजा भुदयिके प्रथमप्रयोगे लवतः । केचिन्नेच्छन्ति ॥
 आरं तश्चोर्ध्वमाग्रहायणपाद इति सूत्रेणान्मार्गशिरः कृत्वाष्टमामेव । तेन तत्र शरीरसमयाद्यश्च
 द्विप्रयुक्तानारंतेः षट्कांतरकाले तच्छुद्धावपितदनारं त इत्यवसीयते । समयमुत्फातासां इव
 देवते आह । ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्यापि त्र्येत्यस्य मा ५ सशाकैर्यथासंख्यं पित्र्यास्त्वर्थांतां वक्ष्य
 ति । अप्सो मंडकः । मांसं मध्यमागवेति वक्ष्यति ॥ शाकं कालशाकं । यथासंख्यं पित्र्यां विहाय
 यथाक्रमं इव देवतासंबंधः । देवतानिरूपणं चतुर्थीः कृतं । इव समयो वक्ष्येते । प्रथमाष्ट
 कापक्षाष्टमास्थालीपाकः ५ अपयित्वा ज्येष्ठागाविष्टा ज्येष्ठाङ्गतीर्जु होति । आयहायणनंतर
 मासदलपक्षस्याष्टमां प्रथमाष्टकालवतीत्यर्थः । कथमत आह स्थालीपाकः ५ अपयित्वा ज्ये
 ष्ठागाविष्टा ज्येष्ठाङ्गतीर्जु होति । तत्र विशेषः पात्रासादने कर्परिका । चरुस्थालीपिष्टं तंडुलाः ।

असपयहणे। इन्द्रायजुषं पिष्टमयापः। चरुयहणेष्टयिव्यै अंतरिक्षायदिवेदिभ्यः प्रदि
 ग्भ्य आदिभ्यो होरात्रात्पामद्भ्यो मरीचिव्यो धात्रे समुद्राय ब्रह्मणे विश्वे स्यो देवे स्यो आदित्ये
 स्यो वसु स्यो देवे स्यो रुद्रे स्यो मरु इः प्रजापतये परमेष्ठिने षकायै जुष्टं गृह्णामि। प्रोक्षणे त्वा
 शवः आज्याधिअयणानंतरं कर्पूरिकामधिश्रित्य तत्राप्यंस्थाप्य चरुमधिश्रित्य पर्याग्निक
 राणादि। शेषं परितोषावत् तत्र आज्यलागानंतरं दशाज्याङ्गतीर्वह्यमाणमंत्रैर्जुहोतीत्य
 र्थः। तानाह। त्रिष्टुं शतस्वसार उभयंति निष्कृतं समानं केतुं प्रतिमुंचमानाः। अतं सन्वंते कवयः
 अजानतीर्मध्ये छंदसः परियंति नासृतीः स्वाहा। ज्योतिष्प्रती प्रतिमुंचते नलोरात्री देवी सूर्य
 स्य व्रता नि। विपश्यंति पशवो जायमानाना नारूपामानुरस्था उपस्थे स्वाहा। एकाष्टकातपसा
 तप्पमाना जजान गर्हमहिमानमिन्द्रं। तेन दस्मन् अहंत देवा हंतासुराणामलवच्छीतिः स्वा
 हा। अनानुजामनुजां मामकर्तुः सत्यं वदं त्यद्वित्सा एतत्। भूया समस्य सुमतौ यथायूयमन्वा
 वो अन्धामतिमाप्रयुक्तः स्वाहा। अन्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्टप्रतिष्ठामविदद्विगाधं। भूया

समस्मसुमतीयथा दयमन्यावो अन्यामतिमाप्रयुक्तः स्वाहा। पंचवृष्टीरनु पंचदोहागां पंच
नाम्रीमृतवोनु पंच। पंचदिशः पंचदशेन तद्वाः समानमूर्द्धी रधिलोकमेकं स्वाहा। अतस्यग
र्तः प्रथमाव्युषिष्यपामेकामहिमानं विलर्हि। सूर्यस्यैकाचरतिनिष्कृतेषु धर्मस्यैकासवितैकं
नियच्छनु स्वाहा। याप्रथमाव्यौतुत्सा धेनु रत्नवद्यमे। सानः पयसिनीधु ह्योत्तरामुत्तरां समा
ं स्वाहा। शुक्रं अघतानलसा ज्योतिषागा द्विष्वरूपा शवली अग्निकेतुः। समानमर्थं स्वपस्य
मानाविभ्रती जरामजरउष आगाः स्वाहा। अतूनां पत्नी प्रथमेय मागाद कानेत्री जनित्री प्र
जानां। एकासतीव द्रुधो व्युत्स्पजी एगित्वं जरयसि सर्वमन्यत्वाहेति। त्यागाक्त। इदं त्रिं शतं
सुत्पः। १ इदं रात्रौ २ इदमष्टकायै ३ पंचसु इदं रात्रौ। ५। १। आद्याष्टकायाई इदेवता कत्वा दिन्दा
यस्वाहेत्यप्रहोमः इदमिन्द्राय। केचित्तु स्थालीपाक होमानंतरमप्रहोममाहुः। स्थालीपा
कस्य जुहोति शांता एधिवी शिवमन्त्ररिक्तं शन्नोद्यौरत्नयंकृणोतु। शन्नोदिशः प्रदिश आ
दिशो नोहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवे स्वाहा। आपो मरीचीः परिपांनु सर्वतो धाता ससु

२४

शेअपहंनुपापं। त्रतंतविष्पदकृतहिचमसुमेत्रह्यालियुतः पुरहितः स्या ५० स्याह। विष्टेआ
 दित्यावसवश्चदेवाम् इगोप्तारोमरुतश्चसंतु। ऋजुं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयिप
 रमेष्टीदधावनः स्वाहा एकायै स्वाहेति। शांता पृथिवीत्यादिचतुर्लिमं त्रैश्वतप्रआहुतीः स्त्रा
 लीपाकस्य जहोतीत्यर्थः। त्यागासु। इदं पृथिव्यै अंतरिक्षाय दिवेदिग्भ्यः प्रदिग्भ्य आदिग्भ्यो
 होरात्रात्पाच॥ १ इदमह्योमरीचिल्योधात्रेसमुद्राय ब्रह्मणेच। इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदिभ्यो
 वसुभ्यो देवेभ्यो रुद्रेभ्यो मरुद्भ्यः प्रजापतये परमेष्ठिनेच। ३ इदमएकायै। अस्योः स्विष्टक
 र। महाव्याहत्यादिब्राह्मणलोजनंतं। ततो वैश्वदेवग इच्छया एका आहुतं। केचिन्नेच्छंति॥ ॥
 इति प्रथमा एका॥ क्रमेण मध्यमा कर्तव्यता माह। मध्यमा गवाकर्तव्यतां वक्ष्यति पशुश्रेयासा
 येत्यादिना। गोपशुश्रुसुरायह इति गोपशोर्निषिद्धत्वात् कलौच्छागः तदस्यैव रुतस्यैव वृषं
 जहोतिवह वृषं जातवेदः पितृभ्य इति। चतुर्थी प्रथमर्थे तस्या इत्यर्थः। वपावदानात्प्रायुपरि
 षाञ्च हिरण्यशकलोपसारात्पापंचावत्रता संपाद्या। होमश्चापसत्येन सव्यं जान्वाच्यपि

तृतीयेना वहवपामित्यस्योपैतृकत्वात्। पशोः कर्तव्यतां वदिष्यति। चरुप द्वे विश्वे ल्यो देवे त्पः
घाहेत्यस्य पवन्नरुहोमः। इदं विश्वे ल्यो देवे त्पः। ततः द्वितीयस्थालीपाक होमादि। अन्यत्सर्वं प्रथ
माष्टकावत्। अथ्यमाणस्य मंडमुहृत्य सुवेणा पसव्येन वपा होमः। इदं पितृ त्पः। अथ चष्टकासु
सर्वसिं पार्श्वसक्थि सर्वा ल्यां परिहृते पिंड पितृ यज्ञवत्। सर्वसिं अष्टकानां श्वः उत्तरे द्युः तदर्थ
माह अथ चष्टकासु। अष्टकायाः पश्चात्क्रियमाणाः अथ चष्टकाः तासु। पार्श्वसक्थि च। पार्श्वस
क्थि नीते च ते सव्ये च। पार्श्वसक्थि सव्ये। ना ल्यां अथ चष्टकारव्या क्रिया कर्तव्येत्यर्थः। कुत्रेत्यत आह।
परिहृते आवसथ्य गृहे सर्वत आह्वयिते। कथं स्यादत आह। पिंड पितृ यज्ञवत्। पदार्थक्रमश्चा
यं। अपराङ्गे परिहृतस्य स्याद्वैः वैश्वदेवानां तदं परिस्तरणं। ततो पसव्येन नीति वं धनं। होमवर्जमं
पसव्येन दक्षिणातिमुखेन। पात्रासादने सुग्वा। असिना पार्श्वसक्थोः मां सानिष्ठित्वा आसाद
येत्। सुरादि पंचकं। चरुप द्वे तंडुलाः। चरुग्रहणवत् मांसग्रहण प्रपणादि। केंडन निष्पवनादि न
तवति। तेनोत्तरवलादे रासादना भावो मांसप द्वे। अन्यत्सर्वं पिंड पितृ यज्ञवदित्यनेनातिदिष्ट

पिंडपितृयज्ञवदतिदिष्टं। विशेषमाह। श्रीस्यञ्च। मातृपितामही प्रपितामहीत्यः पित्रादित्यः पिं
उदानानंतरं पिंडदानसमुच्चयार्थश्चकारः। उपसेचनं च कर्षुषु सुरयातर्पणेन च। न केवलं श्री
त्यः पिंडदानं अपितु कर्षुषु सुरयातर्पणेन चोपसेचनं। कांडहरीतकीगुडस्सेनचसुरा। तर्पणं
सत्कृतिः। श्रीपिंडेत्यः पञ्चात्कर्षवः दैर्घ्ये प्रादेशमिताः। चवर्तिरंगुलैर्विस्तृताः। अंगुलरवाताः।
तेषु सुरायाः सत्कृतं चासेकः। प्राक्स्त्रसं प्रदानसमुच्चयार्थश्चाद्यश्चकारः। सुरासत्कोः स
मुच्चयार्थाद्वितीयश्चकारः। प्रयोगस्क। गोत्रेमातः अमुकिदेवि सुरां पिवस्व। मातृद्वयं चेत्। पि
वेथां। वक्ष्येतिवधामिति। रक्षिणसंस्थं प्रत्यवरप्रक्षेपे प्रयोगः। एवं तप्यस्व तप्येथां तप्य ध
मिति प्रत्यवटं मातृपितामही प्रपितामहीत्यः सत्कृतं रक्षिपेत्। अंजनानुलेपनं ६ अजञ्च। श्री
पिंडेषु प्रतिपिंडमंजनं सौवीरांजनमन्त्रावैलौकिकं अनुलेपनं चंदनादिअजः पितृप्रियपुष्पमा
लाः। चकारः दद्यादिति क्रियासमुच्चयार्थः। प्रयोगस्क। गोत्रेमातः अमुकिदेवि देअंजस्व। अंजे
थां। अंज ध्वं। एवं पितामही प्रपितामहीत्यां। अनुलिंपस्व अनुलिंपेथां। अनुलिंप ध्वं। अजोपि

न ह्यस्य। अजोपिन ह्येथां। अजोपिन ह्यध्वं। अत्रपितर इत्यादिष्ठलमुकप्रक्षेपांतं। पिंडपितृयज्ञव
त्। आचार्यंतेवासित्यश्चानपत्येभ्य इच्छन्। पिंडदानं कुर्यादिति शेषः। आचार्यादित्यः मात्रादि
त्यः पिंडदानानंतरमवतरवननात्प्राकिंडदानं धेयं। अनुकंप्यानुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः। तृ
तीयाकालशाकेन। अजापतयेज्जुष्टं। अजापतयेस्वाहेति प्रधानहोमः। शेषं प्रथमाष्टकावत्॥ ए
वमार्गाशिरपौषमाघकृष्णामिषुक्तमेणतिष्ठः अष्टकालवती तुक्तं। यद्यपि चतुर्थ्यत्रिपिदे
वता उक्ता। तथापि मध्यागवेत्सुक्तेर्द्वयोः मध्यमत्वप्रसक्तिव्युदासाय चतुर्थी पृथक् सूत्रयति।
मध्यावर्षे चतुरीयाशाकाष्टका। वर्षे संवत्सरे चैत्रादिरूपे फाल्गुनांते। मध्यासंवत्सरमधोलाइ
पदापरपक्षेष्टम्यां नुरायाचतुर्थीकालशाकेनाष्टकाशाकाष्टकाकर्तव्येति शेषः। केचिन्नुवर्षेष्ट
ष्टिकाले मध्याह्नेष्टिकालमध्याह्नेष्टिनीत्याहुः। तन्मते व्याख्यानं लेदपि व्याख्यानं लेदइति इष्टव्यं।
तृतीयायाः शाकसाधनत्वदाह्रायचतुर्थ्यं शाकसाधनत्वोक्तिः। स्रतंत्रस्यनियोगपर्यनुयो
गानहत्वादिति। अत्रापिकालशाकचरोरपसव्येन ग्रहणाप्रोक्षणादि। पितृत्योज्जुष्टमिति। द

शाखाङ्गतिहोमानंतरमपसव्येनपितृत्पः स्वाहेतिकालशाकचरुहोमः। इदं पितृत्पः। अन्यत्स
 र्वं प्रथमाष्टकावत्। एवं चतस्रः अष्टकाः अत्रष्टकाश्चोक्ताः। तासु इव्यदेवताव्यतिरिक्तो विशेषः
 सावोमांसासावे। अत्रष्टकानंतरमत्रष्टकाश्चाङ्गं सर्वत्र॥ ॥ तृतीयस्य तृतीया॥ ॥ ३॥ अथातः
 शालाकमविद्वत्तइति सूत्रशेषः। उण्याहेशालांकारयेत् शिल्पिलिरिति शेषः। अत्रापिमात्
 मज्ञाभ्युदयिके। तस्याः अवटमलिङ्गहोत्पच्युताय लौमाय स्वाहेति। स एणङ्गतिवदाज्यं संस्कृत्य देव
 स्य त्वेत्प्रिमादाय शालाया आग्नेय नैऋत्यवायव्यै शाने शुक्र मेणेदमहं रक्षसा मित्यवदान्वा
 त्वा प्राचः पश्चिन्प्रक्षिप्य परिस्ररणं सर्वकं प्रत्यवटं सुवेणालिङ्गहोति। मंत्रमाह। अच्युताय लौमा
 य स्वाहेति। इदमच्युताय लौमायेति त्यागः। संलमुद्धयतीमा मुद्धयामि लुवनस्य नातिं वसोर्द्धारं
 प्रतरणी वस्त्रं। इहैव कृवांति मिनोमिषालां द्वेमेति घृतमुद्धमाणा। अश्वावती गोमती सू
 नृतावत्सुद्धयस्व महते सौ लगाय। आत्वा शिशूराकंदत्वा गावो धेनवो वाशपमानाः। आत्वा कु
 मारस्ररुण आवत्सो जगदैः सह। आत्वा परिकृतः कुं ल आदध्रं कलशैरुप। द्वे मस्य पत्नी बृह

तीसुवासारयिन्नो धेहि सुतगे सुवीर्ये। अश्वावद्गोमर्जस्रत्पाणं विनस्यते रिव। आसिनः सूर्यता
 ५० रइमिदमनुश्रोयो वसान इति। इमा सुख्यामीत्यादिना श्रेयो वसा इत्यंतेनाश्रेयकोणावदे सं
 संतु कुर्यति उद्धितं यथा स्यात्तथा मूलं शंसं तस्य द्विपतीत्यर्थः। संताला वेशिला विन्यासः॥
 चतुरः मंत्रा इत्यर्थः। चतुर्णामेकमंत्रता। तथा चानेनेवमंत्रेण नैत्रात्पवाय वैशा न्याव दे शुचीन्
 तानु कुर्यति। प्रत्यवहं संतो कुर्यणे मंत्रा वृत्तिः। यदा चतुर इति दृश्य क्रूरं। प्राकृतसूत्रे मंत्रकरण क
 संतो कुर्यणमुक्तं। कियत्संख्यायास्तद्व्यक्तं। द्वायामेतत्। प्रपद्यते प्रविशति। शालामिति शेषः।
 अत्यंतरतो मिमुप समाधाया दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपा
 क ५० अपयित्वा निष्क्रम्य हारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमा मंत्रयते ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्मानु
 स्मृतः प्रविशत्यतं प्रपद्यो शिवं प्रपद्य इति। ब्रह्मासनमासीत्येतन्मात्रमपवादितुं दक्षिणतो
 ब्रह्माणमुपवेश्येत्युक्तं। उदपात्रस्थापननिरुक्तिः। प्रणीता प्रणयन प्राकृतिक प्रणीतेतरे
 दपात्रस्थापनार्थी नत्पत्वा क्षालायां प्रागावसथ्यस्थासत्वादभिस्थापनोक्तिः। कमश्चपदार्थी

नां॥ पात्रासादनादौकांस्थे संसाराय सहीराणो धुंवरपत्राणि। हवीपत्नवाः गोमयंदधिमधु घृतं।
 कुशाग्रवायु। आज्ञस्थाली द्वयं। ग्रहणे। अग्नय इंद्राय बृहस्पतये विश्वे ल्यो देवेभ्यः सरस्वत्यै वा।
 जिह्वः सप्तदेवजनेभ्यो हिमवते वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य ईशानाय जगदेभ्यः सर्वाङ्गाया परा
 ङ्गाय मधुं दिनाय प्रदोषाद्द्विरात्राय वसुभ्यो देवेभ्यो महापथायैकैर्विकर्तैर्विश्वकर्मणे ऋषिधी
 स्योवनस्पतीभ्यः धात्रे विधात्रे निधीनां पतये ब्रह्मणे प्रजापतये सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुष्टं गृह्णा
 मि। प्रोक्षणे त्वा शवः। प्रकृताज्जस्थाल्यामाज्जनिर्वपिः अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत्। एवं स्थालीपाकं
 अप्रयित्वा तिघार्योद्वास्म शालायाः वहिर्निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणं विलोकयन् प्रार्थ
 यते ब्रह्मन् प्रविशामीति प्रविशस्वेत्यनुज्ञातो ब्रह्मणा अतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्ये इति प्रविशति॥
 ततः प्राणदानादिपशुं कृणोते। आज्ञं संस्कृत्य हरति रित्याज्जं कुर्वती कुत्वा पराज्जं होति वासो
 ष्यते प्रतिजानीह्यस्मात्स्वावेशो अनमी वो लवानः। यत्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो लवहि पदे
 शंच नु ष्यदे स्याह॥ वासो ष्यते प्रतरणे न ष्विगयस्फानो गोतिरश्चेति रिह्यो। अजरसस्ते सरव्ये

म्यामपितेव पुत्रान्प्रतिनोज्ज्वलस्वाहा॥ वासोष्पतेशागमयासं सदातेलक्ष्मी महिरण्ययागातु
 मत्था॥ पाहि द्वे मउतयोगेवरन्नोसयंपातसुसिलिः सदानः स्वाहा॥ अमीवहावसोष्पतेविश्वारू
 पाण्याविशान्। सखासुशेवणधिनः स्वाहेति। ततः द्वितीयामाज्यस्थाल्यां निरूप्याज्यमभिश्चित्य
 त्यादिर्गणाङ्गुतिवदाज्यसंस्कृत्येहरतिरुपसृजन्निति द्वाल्यां कंडिकाद्वाल्यां द्वे आज्याङ्गुतीङ्ग
 त्वाद्दमन्नयद्वाङ्गुतीङ्गं पशुत्पद्वाङ्गुतिवत्। ततोवासोष्पतइति चतसृतिः अग्निरपराः चतस्रश्चा
 ङ्गुतीः प्रत्पचंज्जहोतीत्यर्थः। इदं वासोष्पतये। ५ इति च नृपश्रुत्यागः। ततो द्वितीयाज्येनाधार
 योराज्यसागयोश्च होमः। स्थालीपाकस्य ज्जहोत्यग्निमिन्द्रं बृहस्पतिं विश्वेदेवानुपद्वाये। स
 रस्वन्ती च वाजी च वाक्क्रमेदन्नवाजिनः स्वाहा॥ सर्पदेव जनान् सर्वान् हिमवंतं न गेष्मरं। वसंश्च
 रुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह। एतान् सर्वान् प्रपद्ये हं वाक्क्रमेदन्नवाजिनः स्वाहा॥ सर्वान् हिमप
 राङ्गं चोत्तौ मद्भ्यं दिना सह। प्रदीपमर्द्धरात्रं च व्युष्टं देवा मह्यपद्यं॥ एतान् सर्वान् प्रपद्ये हं वाक्क्रमे
 दन्नवाजिनः स्वाहा॥ कर्त्तारं च विकर्त्तारं विश्वकर्म्मण मोक्षधीं सुवनस्पतीन्। एतान् सर्वान् प्रप

द्ये हं वासुमेदत्रवाजिनः स्वाहा॥ धातारं च विधातारं निधीनां च पति ५ सह। एतान्सवन्निप्रपद्ये
हं वासुमेदत्रवाजिनः स्वाहा॥ स्योन ५ शिवमिदं वासुमेदत्रवाजिनः स्वाहा॥ सर्वाश्च देवताः स्वा
हेति। एसिः पद्भिः मंत्रैः प्रतिमं त्रंस्थालीपाकेन षडङ्गुलीर्जुहोति। त्यागासु। इदमग्रये इन्द्राय
हस्पतये विश्वेदेवे स्यः सरस्वत्यै वाजिभ्यश्च। इदं सूर्यदेव जनेभ्यो हिमवते वसुभ्यो रुद्रेभ्य
आदित्येभ्यो देवानाय जगदेभ्यश्च॥ १॥ इदं सूर्याङ्गापराङ्गाय मधूदिनाय प्रदोषाद्द्विरात्राय च धेनु
देव्यै महापथायैश्च॥ ३॥ इदं कर्त्तव्यं विवर्त्तयिष्य कर्मणे ऋषिधीस्यो वनस्पतीभ्यश्च॥ ४ इदं धात्रे
विधात्रे निधीनां पतये च ५ इदं ब्रह्मणे प्रजापतये सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च॥ ६ प्राशनांते कांस्ते संला
रानोप्येदुं वरपलाशानि ससुराणि शाडूलं गोमयं दधिमधुघृतं कुशान्ध्रवांश्चासनोपस्था
नेषु प्रोक्षेत्। स्विष्टकृद्धो मादिदक्षिणादानांते प्राशनांते तस्मिन्। संजाते कांस्ते पात्रेषु राक्ष्सीरं। शा
डूलं दूर्वापल्लवाः। आस्यते ये पुरमेष्टुतानि मंचकपीठादीनि आसनानि उपस्थीयते सुरवाद्य
र्घ्येषु तुलारामादीनि आसनानि। उपस्थानानि च मंचकदोलादीनि। तेषु प्रोक्षेत्। तेषां प्रोक्षेत्

एङ्कुर्यादित्यर्थः सर्वसं धावति मृशति श्री श्रुत्वायशश्च सर्वसंधौ गोपायेतामिति । पूर्वा प्राची त
 म्यावर्त्तमानो यो दिगंतरसंधिः तस्मिन्नाग्नेयकोण इत्यर्थः । न चैशानकोणः कुतो नेति वाच्यं । उत्तर
 मृशे दक्षिणदिक् संधेः मृत्राणां दक्षिणा व्यवधानयोश्च न्याय्यत्वात् । दक्षिणे सं धावति मृशति
 यज्ञश्चत्वादक्षिणा दक्षिणे सि सं धौ गोपायेतामिति । पश्चिमे सं धावति मृशत्यन्नं चत्वा द्वा ह्यणप
 श्चिमे सं धौ गोपायेतामिति । उत्तरे सं धावति मृशत्यर्क्त्वा स्रुता चोत्तरे सं धौ गोपायेतामिति ॥ सं
 धिपदः व्याख्या पूर्ववत् । अन्यत्पष्टं । निष्क्रम्य दिशोऽपतिष्ठते केता च सुकेता च युरसा द्रोपाये
 तामित्यग्निर्वै केतादित्यः सुकेता तौ प्रपद्येता त्स्यां नमोऽस्मै तौ मापु रसा द्रोपायेतामिति । अथ दक्षि
 णतो गोपायमानं च मारुतं माणा च दक्षिणतो गोपायेतामित्यहवै गोपायमानं दूरात्रीरनुमाणा
 ते प्रपद्येता त्स्यां नमोऽस्मै तौ मा दक्षिणतो गोपायेतामित्यथ पश्चाद्दीदिविश्च मा जगृह्विश्च पश्चाद्द्रो
 पायेतामित्यन्नं वै दीदिविः प्राणो जागृह्विश्चो प्रपद्येता त्स्यां नमोऽस्मै तौ पश्चाद्द्रोपायेतामिति । अथो
 त्तरतोऽथ प्रमाणा व द्वा एतौ उत्तरतो गोपायेतामिति चंद्रमा वा अस्वप्नो वा युरनव द्वा एतौ प्रप

गृह्य

येतास्यानमोऽकृतौमोत्ररतो गोपायेतामिति॥ ॥ निगदत्वारव्याताचनुःसूत्री॥ ॥ निष्ठितांप्रपद्यते
धर्मस्थः पारराजः क्षीरपमहोरात्रे द्वारफलके। इन्द्रस्य गृहावसुमंतो वरूथिनस्तानहं प्रप
द्ये सह प्रजया पशुलिः सह। यन्मे किंचिदस्म्युपहृतः सर्वगणसखायः साधु संवृतः। तां त्वाशा
तेरिष्टवीरा गृहान्नः संतु सर्वत इति। निष्ठितां निष्पन्नां प्रपद्यते प्रविशति धर्मस्थः पारराजमिति
मंत्रायां। प्रवेशनं च सहिरण्यस्य पणोदि कुंतलसहितस्म्युपाहे वेदघोषादि ब्राह्मणाशीर्षादु
रस्सरं गृहपते। ततः ब्राह्मणोऽप्योद द्विणां दत्त्वा स्रसि वाच्याशिषः प्रतिगृह्य वहि होमादि ब्राह्म
णसोजनानां। ततो ब्राह्मणसोजनं। कर्मेण प्रवर्गे एकस्मै सोजनं दत्त्वा पुनः कर्मसाद्रुपाथ्यं दश
पंचवावि प्राज्ञोजयेत्॥ ॥ तृतीयस्य चतुर्थी॥ ॥ इति शालाकर्म॥ ॥ अथातो मणिकावधानं
वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। मणिकः शरावाकृतिरुदपात्रं। एतच्चावसथ्याधानानंत रंतद्दिन एव स
वति। प्रत्यहीय होमसाधनी भूतपंचमहायज्ञपाकपयुर्द्विणादेर्मणिकोदकसाधनत्वात्। अपि
स्नातं च्यादिह सूत्राणं। अत्रादौ मातृसजा सर्वकमाभ्युदयिकं आहुमद्योकरण सहितं। अत न

हूमपिक्रियमाणसर्वभुदयिकआदेद्यत्रोकरणंभवति। तद्धोमश्चावसथ्येसत्वेन। दैवत्वाद्धो
 मस्य। होमशेषस्यपितृपात्रेपिंडेचप्रक्षेपः। आद्वकल्यातश्चपरेतु। अग्रपलावेतुविप्रस्येत्पादिवा
 क्यानुरोधात्रिरत्रेत्प्यत्रोकरणमिच्छंति। आचार्यमतेनसांनिध्यालावः। तथाचहोमवद्गृहीता
 ग्रेरेवविप्रकराद्यधिकरणानिद्वैशः। नचसूत्रान्नदर्थसिद्धेर्वाक्यानर्थक्यं। एवकारस्याधिक
 रणान्तरनिषेधकत्वात्। कथं कर्तव्यमतश्चाह। उत्तरसर्वस्यांदिशि संपवदवदंखात्वा। ऐशा
 न्यामन्त्रेण संपवदनेन देवस्यत्वेत्याभिमादायावदं परिलिखतीदमहमिति। उदकस्पर्शः प्राचः पां
 सूहापथ कुशानासीर्यता नूतानरिष्टकांश्चान्यानिवालिमंगलानि। कुशा न्यागया नुदया च्चाक्षी
 र्यावरे अहूतान्पवान् अरिष्टकफलानिअन्यानिअलिमंगलानिअद्विवृद्धिकारीणि। कपर्दका
 न्पुष्पाणिसवैषिधीर्वाशमीपत्रसर्षपादीनिअवदेप्रक्षिपेत्पर्यन्तकश्चकारः। तस्मिन्मिनोति
 मणिक ०० समुद्रोसीति। तस्मिन्नावदेमणिकं मिनोतिस्थापयतिसमुद्रोसीत्यारत्यशंभूरित्यं
 तेनमंत्रेण। भ्रंतताचमयोभूरित्यनुवाकशेषेणेतिवक्ष्यमाणत्वात्। अपत्रासिंचत्वापोरेवतीः

हयथाहिवस्वः कर्तुं वलद्वं विभ्रथा मृतं च। रायश्च स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गुणतेव योधा इ
 ति। मणिक इति शेषः। आपो हि ह्येति च तिसृतिः। मणिके अपश्चात्सिंचतीति समुच्चयार्थश्चकारः।
 ततो ब्राह्मणलोजनं। पंच ब्राह्मणान् लोजयेदित्यर्थः। पात्रजलादेर्लग्नशेषादौ समंत्रकं तत्तदा व
 र्त्तते। ब्राह्मणलोजनं त्वग्नेः पुनराधाने। तृतीयस्य पंचमी॥५॥ ॥ अथातः शीर्षरोगतेषां जं वक्ष्य
 त इति सूत्रशेषः। कथमत आह। पाणी प्रक्षाल्य भुवौ विमार्ष्टि चन्दुर्लप्यं श्रोत्रात्पांगीदानां कुबुक्
 दधि। यक्ष्मं शीर्षण्यं रराटाद्विहामीममिति दक्षिणे त्रेपाणी प्रक्षाल्य तात्पां दक्षिणे त्रेभु
 वौ यथाक्रमं विमार्ष्टि चन्दुर्लप्यमिति मंत्रेण युगपत्। एतच्च स्वपरसाधारणं। अर्द्धं चेदवलेदकविरु
 पाक्षश्चेत प्रक्षमहायशः। अथोचित्रपक्षशिरोमास्थालितासीदिति। अर्द्धं चेद्दीर्घरोगेण पीड्य
 ते। तदा पूर्ववत्पाणी प्रक्षाल्य पीडित भूपाश्ववर्त्तिना हस्तेन तद्भूषोऽनमवलेदकं तिमंत्रेण। द्वेभ्यो
 ह्येव वतवति। द्वेभ्यः शिरोरोगरहितः॥ ॥ तृतीयस्य षष्ठी॥६॥ उत्तलपरिमेहः उत्तलः दुर्विनीतो दा
 सः। तस्य परिमेहः। वशीकरणं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। स्वपतो जीवविषाणे संस्त्रमासि च्यापस

लवित्रिः परिष्विचन्परीयात्परित्वागिरेरहंपरिमात्रः परिष्वसुः। परिष्विचोश्चसात्रोश्चसरत्वेसो
विष्टजाम्यहं। उत्तलपरिमीढोसिपरिमीढः कृगमिष्यसीति। स्वपतः दासस्यवक्ष्यमाणः परिष्वे
कः। कथं कुयदितआह। जीवन्निष्ठाणो जीवतः कृगस्य विष्ठाणोदन्निष्ठाणवामेष्टं मूत्रमासिच्यते
नमूत्रेणदासं अपसलविष्टप्रदन्निष्ठाणं परिष्विचन्त्रिः वारत्रयंपरीयात्परिभ्रमेत्परित्वेतिमंत्रेण।
उदकस्पर्शः वारत्रयमितरथावृत्तिः। सयदिभ्राम्यद्वावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेंद्रानि
जड्यात्परित्वात्तूलनोत्तूलननिर्वृतेन्द्वीरुधः। इंदुपाशेनसित्वामहंमुक्त्वाथान्प्रमानवेदि
ति। एवंपरिमीढोपिसदासादिर्यदिभ्रांतः स्यात्तदोपायांतरमाह। उपलिप्तउद्भवावोद्विजेदावाग्नि
मुपसमाधाय ब्रह्मासनाश्रयणादिवतुर्दशाङ्गुल्यंतेकुशेंद्रानि कुशकुंडलानित्रीणि घृतेनाक्तानि
परित्वात्तूलनइतिमंत्रेणमुवेणजड्यात्। ततः संश्रवप्राशनादिब्राह्मणलोजनानांतं। हेम्योद्येवत
वति। वक्ष्येभ्रांतश्चलवतीत्यर्थः॥ ॥ तृतीयस्पर्शसप्तमी॥ २॥ ॥ श्रुतगवः स्वर्गः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो
यशस्य आयुष्यः। स्वर्गः स्वर्गादिहितः। एवंपशुत्योहितः। धन्यादिहितः। यशसेहितः। आयुषेहि

Handwritten text in Devanagari script, likely a manuscript page. The text is heavily faded and obscured by significant water damage and staining, particularly along the left and top edges. Several lines of text are highlighted in yellow, suggesting they are of particular importance or have been corrected. The script appears to be a form of Sanskrit or a related classical language.

तः। तथा च स्वर्गादेरुपायः। शूलगव इत्यर्थः। विचित्रकार्यस्थानेकसामग्रीनियम्यत्वात्प्रत्य
 हिलापं शूलगवावृत्तिः। यन्त्रुतं ज्योत्पत्तिर्वाधित इति। तन्न। समानकालीनानेकसामग्रीवशाद
 नेककार्याणामपि समानसमयोत्पत्तिकत्वात्। अत्रापि प्रतिप्रयोगमाह भृजाभ्युदयिके लवतः।
 अत्रापि कथं कृवास्यादत आह। अपासनमरणं हृत्वा वितानं साधयित्वा रौद्रं पशुमाल
 सते सांडंगौर्वी शब्दात्। आवसथ्यमरणे नीत्वा तत्र दर्शयौर्माष्टिवद्गार्हपत्यादिरवरसाधनं।
 गार्हपत्ये पंचत्त संस्कारध्वक्मावसथ्यस्थापनं। तत आहवनीये दक्षिणाग्रे च पंचभ्रसंस्का
 रान्कृत्वा तयोरुद्धरणं आहवनीयं दक्षिणेन ब्रह्मासनाक्षरणं। प्राणीता प्रणयनं। पात्रासादनं प
 वित्रच्छेदनानि त्रीणि द्वेपवित्रे। प्रोक्षणीपात्रं अंतर्द्वानितृणं। बद्धः। शम्भात्। रज्जुशंकुमुद्गराद्युत्त
 रवेदि साधनं। पापासादनं। पुरीषाहरणपात्रं। उदकं सिकताः। आह्लादनं कृशाः। ततः पवित्रे कृ
 त्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वद्गंतर्द्वानितृणशम्भानां प्रोक्षणं। ततो गार्हपत्याग्रे प्रोक्षणी निधानं। ततो वे
 दिमानं पशुवत्। चतुररत्निः पञ्चात्रिर्यक्रषडरत्निर्मध्ये प्राची। अरत्निः पुरसात्रिर्यक्र। अत्र सा

धनोपायस्तु तत्तुल्यः। ह्यरत्नौलङ्कारं कुर्यादिहै साई त्रये तथा। अर्द्धे रत्नौ ततः साई वेदिः स्यात्पा
 शुकी शुला। प्रकारांतरमपि। नवारत्नमिमांसा रज्जुर्लक्षिता प्रद्वृतः परं। अर्द्धे द्वे त्रिषु पाशः स्यात्पा
 शुवेदेः प्रसाधनमिति। संग्रहसाधनादिदर्शयौ एमासवेदिवत्। अत्र सर्वमंत्ररहितं कर्तव्यं। वेदि
 परिसमूहनं। उत्करकरणं। सत्तृणवज्रादानादि सत्तृणपुरीषस्योत्करे प्रहेपांतं। सर्वपरि
 ग्रहः। वेद्यां त्रिरुत्तेखनं। हरणं संमर्शनं। अत्र च कर्तव्यं कमेव सवीततः शम्यं। स्पर्शं चादाय
 सर्वेक्ति संचरं परित्यज्य चालमानादि उन्नतं वेदिच्छादनं तं पशुवत्कात्पायनोक्तं। त
 तः गार्हपत्ये पूणङ्कितिवदाज्यं संस्कृत्य पंचरहीताद्यग्निप्रणयनमुपयमत्पुननिवपनांतं
 तस्मीकात्पायनोक्तं। प्रणीयमानेनौ ब्रह्मासनमनुनेतव्यं। प्रणीतापि उन्नतं वेदिकाहवनी
 या उन्नतं स्थाप्या। तत आहवनीयगार्हपत्ययोः परिस्ररणं। पात्रासादनं। आज्यस्थाली प्रोक्षणा
 पात्रं। अग्निः। अन्यैरवच्छादनकुशाः। सम्यग्कुशाभ्यरिधयः। उपयमनकुशाः। समिधः। शु
 वः। आज्यं। वपाश्रपण्यौ च रुस्थाली। सांडोऽमषसः। उरवातंडुलाः। दक्षिणाद्यैर्बुल्यवयागौः॥

वर्हिः लक्ष्मशारवा। पलाशशारवा। त्रिगुणरशना। उपाकरणहृत्। द्विगुणरशनाशासः। पा
 नेजनीदधिहिरण्यशकलानि। पलाशपत्राणिषट्। आज्यनिर्वपणः। रौद्रस्पर्शोर्विहितत्वा
 द्रोपशोश्चकलौनिषेधाच्चरुकर्तव्यताश्रयणेत्वाज्यनिर्वपणानंतरंचरुग्रहणंरुद्रायजु
 ष्टं गृह्णामीति प्रोक्तृणोत्वाशब्दः। ततः पर्याग्निकरणं। ततोवभ्रारवननोत्तरपरिग्रहादिवपा
 अपणंतं पशुपदे। चरुपदे तु मंडेन वपा होमः। हिरण्यपासावेद्यतं। अन्ये पशुधर्मनिलवंति
 स्मार्त्तपशुधर्मन्विद्वति। वपाः अपयित्वा स्थालीपाकमवदानानिच। स्थालीपाकावदा
 नेषु अपणानुकर्षणाद्यश्चिकारः। स्थालीपाकश्च पशुपुरोडाशस्थानापन्नः। होमानंतरंत
 द्रहणं। अग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्राय आशने ये सवायमहादेवा ये शाना यजु ष्टं गृह्ण
 मि। प्रोक्तृणोत्वाशब्दः। न च समानदेवता कत्वात् पशुपुरोडाशयोरतौ रौद्र एव स्थालीपाक
 इति वार्त्तम्। देवतात्प इति शांखायनसौत्रवद्वत्त्वसामर्थ्यादशेषदेवताकीर्त्तनस्य स्थाली
 पाके पुन्यायत्वात्। कलौ पशोरनादरणे रौद्रश्चरुः। आज्यनिर्वपणानंतरंतद्रहणं प्रोक्त

एतच्च। अप एतच्चगार्हपत्ये। तत उपयमनकुशादानादिउत्तराघारानंतरं पशुस्मंजनं। तदनु
 शामित्रो ल्लेखनं। आहवनीयो ल्मुकेन त्रिःपर्यग्निकरणं। इतरथा तृत्तिः। उल्मुकस्माहवनीये
 द्वेष्टः। ततः पुनः सव्येनोल्मुकमारिदायकेन चित्रीयमानस्य पशोर्वपाश्रपणीस्यामन्त्रारं सः॥
 शामित्रे ग्निनिधानं। तृणास्तरणादिवपाश्रुतिविद्य प्रक्षाल्य पशुविश्रंसनं। हृदयाद्यवदानग्रह
 णं। त्राणि पंचवा। वपायाः शामित्रे प्रतपनादि। अंतराशाखायो राहरणं। उखायां शामित्रे
 सौपश्रु अयणं। अवे प्रतद्य हृदय अयणं। पर्यग्निकरणं चरोः। त्रिः प्रच्युते हृद यमुपरि कृ
 यति। एषदा ज्येन हृदयातिघारः। अन्येषामा ज्येन। चरुं वपामंगान्मुद्गास्य शाखायो रंतरा
 समानयेत्। प्राणदानं कृत्वा। वेद्यामासादनं। आलं सनं। तत आज्यलागौ। रुद्राय वयामंतरि द्वा
 यवसं। सूत्रं जुहुयादिति शेषः। कात्यायनोक्तप्रकारेण वपावदानं। रुद्राय स्वाहेति वपा होमः।
 इदं रुद्राय। अंतरि द्वाय स्वाहेति वसा होमः। इदं अंतरि द्वायेति त्यागः। स्थालीपाक मिश्राण्यवदाना
 नि जुहोत्यग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवाये शानायेति। सूत्रं। चरु

मिश्रितपञ्चवदानहोमः॥ अंदौ सुवमसि धार्य प्रतिमां संहिर्हि र वदानं । स्थालीपाकस्य स
 कृत । उनरसि धारणं । वपावद्विरणं । नवाङ्कतयः प्रयोगः । अग्नये स्वाहा । इदमग्नये । रुद्र
 य स्वाहा । इदं रुद्राय । शर्वाय स्वाहा । इदं शर्वाय । पशुपतये स्वाहा । इदं पशुपतये । उग्राय स्वा
 हा । इदमुग्राय । अश्विनये स्वाहा । इदमश्विनये । तवाय स्वाहा । इदं तवाय । महादेवाय स्वाहा । इदं
 महादेवाय । ईशानाय स्वाहा । इदमीशानाय । वनस्पतिश्चिष्टकृतं ते दिव्याधारणं । एषदा ज्ये
 न वनस्पतये स्वाहा । इदं वनस्पतये । अंगे ल्य स्थालीपाकाच्च चिष्टकृत । अग्नये स्विष्टकृते स्वा
 हा । इदमग्नये स्विष्टकृते । एवं वनस्पति होमश्चिष्टकृद्धोमयोरंते । दिव्याधारणं । वसया । दि
 शः स्वाहा । इदं दिग्भ्यः । प्रदिशः स्वाहा । इदं प्रदिग्भ्यः । आदिशः स्वाहा । इदमादिग्भ्यः । विदिशः
 स्वाहा । इदं विदिग्भ्यः । उद्दिशः स्वाहा । इदमुद्दिग्भ्यः । दिग्भ्यः स्वाहा । इदं दिग्भ्यः । षडाङ्कतयः प्रा
 जादार ल्य प्रादक्षिण्येन चतस्रः । मध्ये सवर्द्धिच । एवं षट् । व्यापारणं ते पत्नीः संयाजयंती इ
 एषैरुद्रा एषैशर्वा एषैस्तवान् । अग्निं गृह्णति मिति । दिग्भ्यः स्वाहेत्यादि व्याधारणं ते जाघ

न्यागार्हपत्ये पत्नी संयाजाः पंचचतुरवत्तेना तद्यथा इंद्रा एषे स्वाहा इदमिन्द्रा एषो रुद्रा एषे स्वा
 हा॥ इदं रुद्रा एषे॥ शर्वा एषे स्वाहा॥ इदं शर्वा एषे॥ तवान्ने स्वाहा॥ इदं॥ अग्नये गृहपतये स्वाहा॥ इ
 दं॥ नात्र संश्रवः॥ ततो महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यां तानवा द्रुतीराहुवनीये होतव्याः॥ ततः संश्रव
 प्राशनादि दक्षिणादानांतं॥ लोहितं पालाशं शुक्रं शेषरुद्राय सेनास्यो वलिं पूं हरति॥ रुद्रदेवता
 स्यः सेनास्यः रुद्रसेनास्यः॥ रुधिरं एव लिदानं विधानाद्विशं सनकाले तद्वृणं॥ पालाशप
 त्रनिर्मितेषु पात्रेषु शुक्रं शुचं॥ यथा लिङ्गं दक्षिणेन प्रतिदिशं वलिहरणं॥ वलिद्वयमुत्तर
 तः प्राक्तं स्थं॥ अथवा प्राक्पश्चात्॥ वलिदानं मंत्रनाह॥ यासे रुद्रपुरात्सेनास्य एष वलि
 स्यात्सेनमोयासे रुद्रदक्षिणतः सेनास्य एष वलि स्यात्सेनमोयासे रुद्रपश्चात्सेनास्य
 एष वलि स्यात्सेनमोयासे रुद्रोत्तरतः सेनास्य एष वलि स्यात्सेनमोयासे रुद्रोपरिष्ठा
 त्सेनास्य एष वलि स्यात्सेनमोयासे रुद्राधस्तात्सेनास्य एष वलि स्यात्सेनमोयासे रुद्रोपरिष्ठा
 शानास्यैर्यतत्र पालाशपलाशेषु वलिदानं यासे रुद्रपुरात्सेनेति प्रतिमंत्रं॥ इदं रुद्रे स्यः

८४

पुरस्सात्सेनाधिपत्येत्थः। इदं रुद्रेत्थोदन्निगतः सेनाधिपत्येत्थः। इदं रुद्रेत्थः पश्चिमतः सेनाधिप
 त्येत्थः। इदं। उत्तरतः। इदं। उपरिष्ठात्सेनाधिपत्येत्थः। इदं। अधस्तात्सेनाधिपत्येत्थः। वहिर्हो
 मादित्राह्यणसोज्जनांतं। अवधुंलोहितलिप्तमग्नौ प्रास्वत्पधोवानिरवनंति। अग्नौ आहवन्
 ये। अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते। प्रथमो जमात्पांवा अनुवाकात्पां। अनुवातं वायुं
 अनुलक्ष्य कृत्वा पशुं अवशिष्टं पशुशरीरं। रुद्रैः रुद्राध्यायान्मातमंत्रैः उपतिष्ठते सौति। पद्मां
 तरमाह। प्रथमेति। प्रथमो जमो आद्यंतौ तात्पां प्रथमः षोडशर्चः। दामे अंधस इत्यारस्य विन्श
 तिकंडिकात्मको जमः। नैतस्य पशोग्रमिद्धं हरंति। एतस्य पशोमंसं संग्रामं प्रतिनाहुरंतीत्यर्थः।
 तत आचम्य गार्हपत्यमादाय गृहमागत्याव सध्वरवरे स्थापयेदिति श्रूलगवः। एते वै वगो यज्ञो
 व्याख्यातः। एते नैव श्रूलगवः कर्तव्यता कलापेन गोयज्ञः। मधुपर्कार्चनार्थं क्रियमाणः। तस्य
 पिकर्तव्यता कलाप उक्त इत्यर्थः। विशेषमाह। प्रायसेनानर्थलुप्तः। अत्रापि मान्तरजाभ्यु
 दयिके परिसम्पन्नाद्यान्पलागांते विशेषः। आसादनेतं दुलानं तरं पयः। चरुयहणप्रोक्तं

एोग्यादीशानांतेना आजपलागांते शूलगवदेवतास्यो होमः पूर्ववत् । श्विष्टकृदादिब्राह्मणलो
 जनांतं सर्ववत् । तदनंतरं वैश्वदेवः शूलगवे त्रापि । शूलगवदेवता होमातिरिक्तानि रर्धिकाक
 र्त्तव्यतास्तु पतइत्यर्थः । तस्य त्वत्पवयागोर्द्विष्टि एण । आलस्यमान पशोर्वयसानुत्पवयागोर्द
 द्विष्टिणा देया । एवमाचार्यादौ गृहागते आसनमाहोर्ध्यादिकुरुतेत्येवमंतंकृत्वा परिसमरुहना
 द्याजप्रासादनान्ते वपाश्रपणौ शूलं । उरवा । स्थाली तंडुलाः । लक्ष्मशाखा । त्रिगुणरशना । उपाक
 रणंतृणं । द्विगुणरशना लागोपशुः । त्रिगुणरशना पाल्मेजनी । असिः । हिरण्यशकलानि । द
 क्षिवर्हिः । संश्रवपात्रं । दद्विष्टिणार्धे नुत्पवयागोः । शूलगवदेवतास्य श्रुवहणं । पवित्रकर
 णादि । वर्हिः शरणानंतरं लक्ष्मशाखा श्ररणं । शाखानिरवननादि प्रधानहोमांतं शूलगववत् ॥
 आचार्यार्चने वार्हस्पत्यः पशुः । आजपलागानंतरं वृहस्पतये स्वाहेति वपाहोमः । स्थाली पाक
 मिश्रांगहोमः । वृहस्पतये स्वाहेति । वनस्पतिहोमादिब्राह्मणलोजनांतं । विवाहे प्राजापत्यः पशुः ।
 एवं सर्वत्र पशुपुदेवतामात्रे विशेषः ॥ अष्टमी कंडिका ॥ ८ ॥ गोयज्ञातिदिष्ट शूलगवधर्मा

तिदेशार्थमाह॥ ॥ अथ वृषोत्सर्गः॥ उच्यते इति शेषः॥ अत्रापि स्वर्गपुत्रपशुधनायुः की
र्तिकामानामधिकारः। गोयज्ञेन व्याख्यातम्। पायसेनाग्रयेरुद्रायेत्यादिभ्यः लगवदेवतोद्देशः
कहोमकोलवतीत्यर्थः॥ समयमाह॥ कार्तिकेरापौर्णमास्यां रेवत्यां वाश्वयुजस्य। कार्तिकेरा
पौर्णमास्यां आश्वयुजस्य वापौर्णमास्यां लवतीत्यर्थः। रेवत्यामित्याश्वयुज्यां फलातिशया
र्थः। अत्रादौ मातृसृजाशुदयिके। मध्ये गवां सुसमिद्धमग्निं हत्वा गोपदं विशेषणं। उपल
क्ष्यमाणमित्यन्ये। सुसमिद्धमित्येतद्भूतसंस्कारनिवृत्त्यर्थः। भूतसंस्कारात्तवतीत्यन्ये। अथ च वृषो
त्सर्गः। मृतस्य स्रतकांते प्रेतत्वनिवृत्तये आवश्यकं सच साग्रेर्दीहादिना देकादशाहे निर
ग्नेः स्रमरणादिनाह॥ तत्रादौ विष्णुसृजनतत्तर्पणे॥ तत्र प्रयोगः॥ विधिवत्स्रत्वा प्राणानाय
म्य देशकालौ संकीर्त्या मुक्तप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं वृषोत्सर्गयोग्यता प्राप्त्यर्थं विलो
मसृजनपूर्वकं तर्पणमहं करिष्ये इति संकल्प्य॥ कार्यं पुरुषसूक्तेन भवैर्वैश्वेदेवैरपि। द
क्षिणाग्निमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णु इति स्मरन्। अनादिनिधनो देवः शंखचक्रगदाधरः। अथ

यः पुंडरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो लवा अनेनामुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्तिरस्ति। वृषोत्सर्गयोग्यता प्रा
 प्तिरस्ति॥॥ इति विष्णुतर्पणं॥ ॥ अथ वृषोत्सर्गगणः॥ तत्र देशकालावुच्चार्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्व
 निवृत्त्यर्थं एकादशाहादियोग्यता प्राप्तिरर्थवृषोत्सर्गं करिष्ये इति संकल्प्य मधोगवां संस्कृत
 प्रदेशेषु समिद्धमग्निं कृत्वा ईशाने रुद्रकलशस्थापनं। ततो येर्दिग्विदि नूष्टौ कलशान् स्था
 पयेत्॥ ततः शेषां प्रतिष्ठा॥ ततो दक्षिणतो ब्रह्मासनमासीत् यत्पादिसद्दीर्घं प्रणीता प्राणयनं। च
 रुग्रहणे। अग्नये रुद्राय शवयिष्युष्यतय उग्राया शनये लवाय महादेवायेशानाय जुष्टं गृ
 ङ्गामीति। ततः हस्ते जुष्टमिति पिष्टग्रहणं। आचार्यमते तु पौष्णश्च रुद्राद्यः। पायसश्च रुद्रितीयः
 विपरीतमेतदिति देवयाज्ञिकाः अन्येपि। ततः पयुक्ष्णं ते पुनराज्यं संस्कृत्ये हरतिरिति प्रजु
 होति। आघारहोमात् प्रागाज्याङ्गतिप्रजुष्यर्धमाज्यसंस्कारोक्तिः। इहरतिः स्वाहा। इहरमधं स्वा
 हा॥ इह धृतिः स्वाहा॥ इह स्वधृतिः स्वाहा॥ इदं पशुस्यः इति त्यागाः॥ इहरतिः पशुदेवतमित्युक्तेः
 उपसृजं धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् स्वाहा। रायस्योषमस्मा सुदी धर स्वाहा॥ इदमग्नय इ

तित्प्रागौ। उपसृजन्नुल्लिगायेयीत्पुक्तेः। तत आघारवाज्जस्रसगौ ततः पायसचरुहोमः। अग्नये स्वा
 हा। रुद्राय स्वाहा। शर्वाय स्वाहा। प्रभुपतये स्वाहा। उग्राय स्वाहा। अशनये स्वाहा। सवाय स्वाहा। म
 हादेवाय स्वाहा। ईशानाय स्वाहा। इदं सर्वकाः स्वाहा। अन्त्यामंत्रा एव त्प्रागाः॥ प्रत्याङ्गुत्पुदकस्म
 शः॥ ततः सप्तागा अत्रे नूनः सप्ता रक्तत्वर्तग। सजावाजधूं सनो नून इति पौलस्त्यस्य जुहोति। सनो
 नून इत्यनंतरं स्वाहाकारप्रयोगः। इदं सप्त इति प्रागः। ततः पायसः पौलस्त्याभ्यां स्त्रिये कृते कृत्वा त्प
 त्काच। ततः रुद्रांज्जपित्वा। रुद्रकलशे रुद्रमावाह्यं धमाल्यादितिः संसृज्य न सप्त इत्यादि रुद्रा
 ध्यायं जपित्वेत्यर्थः। ततः पुराणप्रसिद्धिस्थापिता एकलशा द्वेन वृषस्य सप्तपन्नं। चतुर्तिः कल
 शे अतसृणां वत्सतरीणां सप्तपन्नं। एकैव चेद्वत्सतरी तदा चतुर्तिसंस्था एव सप्तपन्नं। एतच्च कलश
 स्थापनसप्तपन्ने गरुडपुराणादालोच्ये। कीदृशस्य वृषोत्सग इत्यपेक्षायामाह। एकवर्णं द्विव
 र्णं त्रिवर्णं चैव वा दयति यं वा दयति यं वा दयेदो हितो वैवस्मात्सर्वंगैरुपेतो जीववत्समायाः पय
 सिन्ध्याः पुत्रोदये च रूपसिन्नमः स्यात्। यः वृषः महत्त्वलघुत्वात् स्य स्य दको वा दको वा

रोहितः आरक्तः एकद्विवर्णादिविकल्पः। तमलं कृत्य अगादिति। सौवर्णमृगादिलिरित्यन्ये।
 एषे मुरव्याश्चतस्रो वत्सतयसाश्चालं कृत्य। श्रीधायविष्णुमात्यादितिः शुवर्णशृङ्गादिलिरित्यन्ये।
 । अस्मिन्नवसरेया ह्यं वैवाहिकं होममिच्छन्त्येके। ततो वृषवत्सतरीतिः अनेः प्रदक्षिणां कारयित्वा
 वत्सतरीणां मध्ये वृषं स्थाप्य। अयं गावो मया दत्तः सर्वसिंपतिरुत्तमः। तुल्यं चैता मया दत्ता प्रत्न्य
 सवमिनो रमा। इत्युत्कायस्कारमाह्वयवामे चक्रं दक्षिणे त्रिशूलं कारयेत्। एवं तप्ताय सेनमं
 कयित्वा रुद्रकलशस्थो दकेन तं प्रपयेत्। याकाचित्पुत्रकामासा वृषस्था धत्ता त्मानं करोति।
 काम्ये वृषोत्सर्गे। ततः पुनर्वृषं संसृज्याद्येत्यादि देशकालौ स्मृत्वा काम्ये कामनो ल्लेखः नित्ये
 त्वप्रेतस्य प्रेतत्वनित्यं यद्रुद्रा ल्लिख्य। पुंछमादायामुं वृषं रुद्रदेवतं यथाशक्त्यलं कृतं गंधाद्य
 र्वितंतं उत्सृजामीति संकल्प्य पुच्छे पुरुषसूक्तेन प्रेतनाम्ना च तर्पणं। काम्ये त्रुतर्पणपौराणिके
 र्मंत्रे गंधाशीर्षवद्दक्षिणरबुरे पिंडदानं च। एनं युवानं प्रति वोददामितेन क्रीडंती श्रथप्रियेण।
 मानः सप्तजन्तुष्यस्य सगारायस्योषेण समिधामदे मेत्येतयै वोत्सृजेरन्। एनं युवानमिति सव्ये

रघु

५४

नहस्त्रेनपुच्छमादायदक्षिणहस्त्रेनसहिरण्माःसतिलाःसकुशाःअपत्रादायाशुकप्रेतस्यप्रेतत्व
निवृत्त्यर्थंएकादशाहप्राद्वयोगप्रताप्यर्थमुत्सृजामीत्सुक्कासहिरण्यंसतिलमुदकंभूमौक्षिपेत्।
नल्पस्थमतिमंत्रयतेमयोभरित्यनुवाकशेषेण।समीपस्थोनलस्थःतं।मयोभरित्यारत्यस्य
स्वाहेत्यंतेनातिमंत्रणं।ततःधर्मस्त्वेष्टरूपेणब्रह्मणानिर्मितःपुरा।तवोत्सर्गादिमंत्रेणसमुद्धरत्
वार्णवान्।मातृपद्माश्चयेकेचिद्योचान्पितृपद्मजाः।गुरुश्चसुरवंधनांकुलेयेषांसमुद्भवगप्रेत
तावंसमापन्नायेचान्येप्राद्ववर्जिताः।वृषोत्सर्गेणितेसर्वेत्तलतांतृप्तिमुत्तमां॥वृषप्रार्थना॥ततो
दक्षिणस्कंधेनवृषस्येशानीदिशंप्रतिप्रेरणं।यथेष्टंक्षुण्णंपर्यटेतिमंत्रेण।ततःषष्ठ्युक्तद्वोमादिब्रा
ह्मणलोजनानां।अनंतरं वैश्वदेवः॥इदानींपाकयज्ञोत्तरमाह॥सर्वसामिपायसिपायसंअपयित्वा
ब्राह्मणलोजयेत्।यावत्पश्चीयागावश्चावतीनांसर्वसामित्यस्यार्थः।अस्यप्राशितपदवाच्यात्वात्
चमहायज्ञादिपाकांतरेणकार्यं।पशुमप्येकेकुर्वन्ति।उक्तविधिनापायसेनब्राह्मणलोजनानंतरं
पशुंचेकेकुर्वन्तीत्यर्थः।अस्यपाकयज्ञस्योत्तरांगंपशुः।वैकल्पिकं।तन्मतेक्रियावाङ्मत्यात्फ

तस्य २

लवाङ्गल्यं। केचित्तु पशोः प्रधानत्वेपि नियतसमयकर्तृत्वत्वं दाह्यायणयज्ञवदित्याहुः। सकथं
स्थादत आह। शूलगवेन कल्पो व्याख्यातः। तस्य प्रसौः कल्पः कर्तृव्यता कलापः। नवमी कंडिका।
॥८॥ ॥ अथौदककर्म ॥ मृतसंस्कारकं उदकादिना कर्म। पिंडांजलिदानादि। उपलक्षणमेतत्।
अन्यस्यापि स्नानकादेर्वन्यमाणत्वात्। वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। अद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोराशौच
५ शौचमेवेतरेषां। द्वे वर्षे जाते यस्यासौ द्विवर्षः न द्विवर्षा द्विवर्षः तस्मिन् प्रेते मृते। मातापित्रोः
आशौचं। अशुद्धिः। स्वाश्रमविहितानुष्ठानसंकोच इति यावत्। इतरेषां मातृपितृव्यतिरिक्तानां।
शौचं सद्यः श्रानमात्राकुक्षिरित्यर्थः। एतच्च वाजसनेयांतर्गतं शारवाद्ये तृणामेव ॥ अन्येषां तु स्मृ-
त्यंतरविहितोचधिकारः। मातापित्रोर्दशौचं तत्क्रियत्कालमत आह। एकरात्रं त्रिरात्रं वा। एत-
च्चाकृतचूडकृतचूडतया यथाक्रमं बोध्यं। आचूडान्नैशिकीत्युक्तेः। शरीरमदध्वानिखनंति। अद्वि-
वर्षप्रेतस्य शरीरं कलेवरं अकध्वोदाहं अकृत्वानिखनंति। अहृतव आह्लादितं वंदनं पुष्पाद्यलंकृ-
तं भूमौ गतं कृत्वा द्विपंतीत्यर्थः। अंतःस्मृतकेचे दोषानादाशौचं स्नतकवत्। चेत्स्नतकमध्येतत्तत्रा

शादवक्रिस्तकांतरापातसदाश्वशेषेणागंतुकस्थशुद्धिः तथाचशंखगाः अथचेदंतराश्रियेत
जायेतवाशिष्टैरेवदिनैः शुद्धेताहः शेषेसतिह्यस्यांप्रजातेतिष्टिरिति॥ केचित्तुशावाशौचस्यज
ननाशौचनिवर्तकत्वेपिजननाशौचंनशावमपवदति। संजातीयस्यैवनिवर्तकतेत्यन्ये। मातापि
त्रौस्त्रविशेषः। पितुः स्तकंस्वसमयव्याप्नोत्येव। पितुः स्तकमध्येचेन्मातुः स्तकं। तदा द्वादशप्र
हराः स्तकं वर्द्धते। सर्वस्तकेदिवसमात्रावशिष्टेदिनद्वयं विनश्येदवस्थेदिनत्रयं। अयंचसमा
नकालीनयोः समानजातीययोरेवशौधशोधकलावः। सत्यतरसमयसंबंधिना प्रचुरतरसम
यसंबंध्याशौचाशुद्धेः। अपरेनुमरणोपक्रांतेर्जन्मानंतरंस्तकांतस्मरिणेनतस्यस्वतंत्रंस्तकमित्या
हुः नात्रोदककर्म। अत्रश्रमद्विवर्षे। तर्पणपिंडादिन। एतच्चसहभूतदाहालावात्। तदुक्तं। नास्मका
योऽग्निर्संस्कारोनापिकार्योदकक्रियेति। द्विवर्षप्रभृतिंप्रेतमाश्रमशानात्सर्वेचुगच्छेयुः। सर्वेसपिंडाः शम
शानपदं चसहभूतदाहस्तचकं। दाहविधिश्चवर्द्धते। यमगाथांजमगायंतोयमस्तकं चजपंतइत्ये
के। अहरहर्नीयमानोगा मभ्यं पुरुषं प्रजं। वैवस्वतो न तृप्यति खरापा इव दुर्मतिरिति यमगाथा॥

अपेतोयंरूपणयइत्ययमध्यायोयमस्सकं। एकेगाथादिगानमाहिताग्रिविषयमाहुः। यद्युपेतोभ्र
 मिजोषणादिसमातमाहिताग्रे रोदकांतस्थगमनात्। उपेतः उपनीतः आहिताग्रेः कृतवसथ्यस्यसमा
 नंतुभ्रमिजोषणादि। दाहभ्रमिसंस्कारादिउदकांजलिदानावभि॥ शालाग्रिनादहंत्येनमाहितश्चे
 त्। चेच्छालाग्रिरहितः॥ ॥ असंगादाहविधिलिरिष्यते॥ साद्याजुत्यां हुतायांचत्सरणशंकातदा
 प्रातराहुतिस्त्रदैव। कृष्णपद्मेचेन्मरणशंकातदाश्वशिष्टान्होमान्यहोमविधिनाहुत्वाददर्शप
 द्मादितदैवकुर्यात्। एवंयथासंसत्तवंअसमाप्तमारुतंसर्पवलिदानादिसमापयेत्। ततो दुर्बला
 वस्थंघजमानंसंस्तवितसन्निकृष्टमरणंज्ञात्वा पुत्रादिः गोमयेनगोमूत्रेणतीर्थोदकेनगंगा
 जलेनकुशोदकेनचआपयित्वा शुद्धेवाससीपरिभाष्यआवसथ्यसन्निधौगोमयोपलिप्ता
 यांभुविदक्षिणाग्रान्कुशानास्रीयवद्गुलांसिलात्रिकीर्यतत्रप्राकृशिरसमुदकशिरसंवाभ्र
 मौनिवेशयेत्। काशीप्रयागादितीर्थसद्भावेमणिकर्णिकादिगंगादेशटेआवसथ्यंसमानीय
 तत्संनिधौसर्ववद्यजमाननिवेशनं। मुरेवसुवर्णकांस्यमणिविद्रुमान्यतरन्निक्षिपेत्। शालि

ग्रह०

५०

ग्रामशिलानुलशीचसन्निधौनिधेया। गोपीचंदनतिलकादि। कंठेशिरसिचोत्तमांगद्विद्रेष्ठ
चनिर्माल्यतुलशीप्रक्षेपः। प्रदीपोद्दालनं। विष्णुसजनं॥ ईशमोक्षगवतेवायुदेवायेतिज
पः॥ वैतरण्यादिदानं। तत्रविधिः। वैतरणीदानपात्रभूतब्राह्मणएतन्नेपाद्यं। एषतेअर्घ्यः। सजा।
पादप्रक्षालनं॥ ततःपात्रभूतोद्दिजग। आचामेत्। दानकर्त्रीपादौप्रक्षाल्याचम्यप्राणायामान्
कृत्वावैतरणीदानांगतयायथासंख्योपचारैर्विलोःसूजनंकार्यं। ततो गवाधुपहारप्रोक्षणं।
ततो देशकालौस्मृत्वायमद्वारस्थितवैतरणीनद्याःसुरवोत्तरणकामोवैतरणीधेनुदानमहंक
रिष्यद्वितिसंकल्प्यपात्रद्विजंअर्घ्यचंदनपुष्पवस्त्रकुंडलमुद्रिकादिति। संघज्यसवत्सांगांचसंघ
ज्यार्चनविधेःपरिपूर्णतास्त्वितिसंप्राप्यचम्यतो ज्ञानपर्याप्तमामात्रंसंकल्प्यब्राह्मणहस्तेषु
प्रोक्षितानिकृत्वाप्रार्थयेत्॥ यमद्वारेमहाघोरैरव्यातावैतरणीनदी। तर्तुकामोददाम्प्रेतांनुत्यं
वैतरणीतुगां। ततःपुनर्देशकालावुच्चार्यअमुकसगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणायतुल्यंअमु
कगोत्रोमुकशर्म्महिंयमद्वारस्थितवैतरणीनद्याःसुरवोत्तरणं चंद्रिमांवैतरणीसंज्ञकां धेनु

सर्वत्सां विसृज्य देवतां सुवर्णं शृंगी रौप्यं रुरां ताग्रं च धातुं कं स्पृष्टो हनां कृत्वा वसुधैव कुटुम्बकम्
धान्यं पटवद्वेव श्रेण्डुमयोऽप्योपरिस्थितां वासुधैव कुटुम्बकम् त्र्योपानत्कां स्पृष्टो घटोपवीतसंयुक्तो ॥ कर्प्या
सङ्कोणस्थताम्रं राजनस्योपरिस्थितलोहदं डहस्य हेममयसहितं गंधाद्यर्चितां संप्रददे ॥ लग
वान्यापहा विसृज्यः प्रीयतां ॥ ततः सुवर्णं तदशक्नौ वसुधैव कुटुम्बकम् धान्यानि वा दक्षिणां दद्यात् ॥
ततः कृतिः ॥ यालक्ष्मीः सर्वभूतानां या त्वदेवैश्वर्यस्थिता ॥ धेनु रूपेण सा देवी मम पापं व्यपोह
तु ॥ विसृज्य रूपं द्विजश्रेष्ठ भूदेवः पद्भिः पावनः ॥ सदक्षिणा मया दत्ता तुल्यं वैतरणी च गौः ॥ ततो धेनु
प्रार्थना ॥ धेनु के त्वं प्रतीक्ष्य यावदागमनं मम ॥ त्वहानात्पावितो देवि पुच्छलद्रक्षराम्रहं ॥ अथवा ॥
धेनु के त्वं प्रतीक्ष्य यमदारे महा लये ॥ उत्तितीर्षुरहं देवि वैतरण्येन मो नमः ॥ वैतरणी दानं परि
पूर्णमिद्विप्रार्थय द्विजं प्राणमेतत् ॥ स्वयं दानाशक्नौ पुत्रादिति र्दत्त्वा तस्मै श्रेयो दद्यात् ॥ अथा
ष्टमहादाननिमित्तं विसृज्य जनं ॥ तत्राद्यं तिलदानं ॥ तिलाः श्वेता श्विलाः कृष्णा श्विला गोमूत्र
सन्निलाः ॥ ते मे दहंतु पापानि शरीरेण कृतानि वै ॥ इमां श्विलां सोमदेवतानां धाद्यर्चितां न विसृजे ॥

प्रीत्यर्थं तिलदानं फलावाप्त्यर्थं वा कस्मैचिद्भोजनं दद्यात् । एवं सर्वेषु । ततो लोहदानं । य
 दापः सर्वकर्मणि तवाधीनानि निवृत्तयः । लांगलाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छमे । इदं लो
 हं अग्निदेवतां । ततो हिरण्यदानं । हिरण्यगर्तगर्तस्त्वं हे मवीजं विसावसोः । अनंत पुण्यफलद
 मतः शान्तिं प्रयच्छमे । इदं सुवर्णमग्निदेवतां । ३ । ततः कर्पासदानं ॥ येन दत्तेन प्रीयंते भूभुविः
 स्वरिति क्रमात् । ब्रह्माद्यान्मध्यः सर्वशंकराद्यागणास्तथा । इंद्राद्यादेवताः सर्वा कर्पासे
 न वृत्तो धिताः । इमं कर्पासं वृहस्पतिदेवतां । ४ । लवणदानं ॥ यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा लव
 णं विना ॥ पिन्द्वांश्च प्रियं ॥ नित्यं तस्मात्स्वर्गप्रदं तवेत् । इदं लवणं विसृज्य देवतां यस्मादन्नय
 प्राप्स्यर्थं ॥ ५ ॥ ततः सप्तधान्यदानं ॥ ब्रीहयोपवगो धूमासृजा माघाभ्रियंगवः । तिलाश्च सप्त
 माः प्रोक्ता सप्तधान्यमुदाहृतं । अथवा ॥ यवगो धूमधान्या निति लार्कं गुग्गुलुं चैव चांशुपामाकं
 चीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहृतं । अनं प्रजापतिः साक्षादन्नमेव जनार्दन ॥ अत्राहवन्ति भूतानि
 जगदन्नेन वर्द्धते । इमे सप्तधान्यं प्रजापतिदेवतां यमत इत्तं प्रीत्यर्थं । ततः भूमिदानं ॥ समुद्रव

मनादेविल्लतधात्रीचवैल्लवि। सामेदहनुपापानि जन्मांतररुतान्मपि। इमां लूमिं विष्णु देव
 तां। ततस्त्रिष्टुणां गवां दानं। गावो ममाग्रतः संत्विति इमास्त्रिष्टुणाः रुद्रदेवताः त्रिविधपाप
 क्षयार्थं। तिलादिषु सप्तसु दाने शुहिरापदक्षिणा हिरापदाने तुरजतमिति। एथ कृदानां संल
 वेससु दितानां संकल्पगः। इमानि तिलादीन् प्रष्टौ महादानानि नाना देवतानि गंधार्घ्यचितानि स
 दक्षिणानि। तत्र दानफल प्राप्तये विष्णोः प्रीतये वानानां नाम गोत्रे ल्पइत्यादि। समल्य चर्हृषी
 केशं पुष्प धूपादि सिद्धयः। प्रणिपातैः स्रवैः पुण्यैर्ध्यानयोगेन पूजयेत्। दत्त्वा दानं च विप्रे ल्ये
 दीनानां ये ल्य एव च। बंधौ कलत्रे पुत्रे च ह्ये त्र धान्य धनादिषु। मित्रवर्गे च सर्वत्र ममत्वं विनि
 वर्तयेत्। ततः सतिला संलवे यथा शक्तितिलधे च्चादि दानं। अनवरतं विष्णु स्मरणं। ततः पुत्रादिः
 पुरुषसूक्तोपनिषदादिकं श्रावयेत्। ततो गत प्राणं ज्ञात्वा पुनः पुत्रादेः स्नानं। मृतशरीरं प्रह्ना
 ल्या हते परिधानी यो त्ररी ये परिधाप्य चंदनेन प्रोक्ष्य पुष्पै रलंकु र्यात्। दुर्मरणं चेत्प्रायश्चित्तं
 शृंगिदंष्ट्रि नखिसर्प विषविद्युज्जलाग्नित्रा ह्वाण ल्यज चौरमारितस्य मरणो दोष शक्नु

२८

सारेण विष्णु सजन पूर्वकं त्री नम इद्वादश पंचदश वा प्राजायत्यान्वि प्राज्ञया कृत्वा गवा दितस्य
 त्याम्नाय दानेन वा शुद्धिं संपाद्य दाहादिकुर्वीत। एवं सुमुखे रपि पाप संलवे तदनु रूप प्रायश्चि
 त्तानंतर मेव वैतर एपादि दानाधिकारः। दाह कर्त्तापि च पापा नु रूप प्रायश्चित्तानंतर मेव दाहा
 दिकार्यं। लोतादिना चेत्प्रायश्चित्तं न कारयति न वा करोति तदा उलावपि न रकं गच्छतः। एव
 मूर्द्धा धरान्पतरोच्छिष्टो लयोच्छिष्टा भ्राता स्पृशपा स्पृष्ट अक्षर मृदा दौ मरणे शक्ति दोषानु रूप
 प्रायश्चित्ताचरणं। अकृत प्रायश्चित्तस्य कृत मप्यंतरि हेन शपति। प्रयोगः। अमुक दुर्मरिण ज
 नित दोष निवृत्त्यर्थं दाहाद्गर्भदैहिक योग्यता लालाया मुक प्रायश्चित्ताचरणं करिष्ये इति। ततः
 आवसथ्यं स्थाल्यां कृत्वा प्रेतस्य शिरः प्रदेशानि कटे स्थापयेत्। ततः मरण स्थाने प्रेताये को द्विष्ट
 विधिना पिंडदानं। ब्राह्मण लावेद र्त्तव दुं स्थाप्य पादौ प्रक्षाल्य तूष्णीं प्राणनाय म्याप सव्यं कृत्वा
 धामुक प्रेतस्य प्रेत त्वनिवृत्त्यर्थं दाहादियोग्यता प्राप्य धर्म मरण स्थाने एको द्विष्ट विधिना आ
 दम हं करिष्ये इति संकल्प्य दुष्टदृष्टिनिपातादि दूषितः आहो पहारः स्रतो लवत्वित्पुपहा

रघो ह्यणं कुर्यात्। गोत्रप्रेते ह ते आसनमित्यासनदानं। आचमनं। आमन्त्रं स घृतं गोत्रप्रेतते
 उपतिष्ठतामित्यामान्नसंकल्पः। अथेत्यादि अमुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थस्यास्य आहस्यै
 को हिष्टविधेर्यत्कृतमित्यादिष्टम्। ततः पिंडदानं। समूलाद्वह्निणा यादृत्तनिशीर्यप्रेतगो
 त्रप्रेतैतन्न इति पिंडदानं। सूत्रदानं। ततस्सूलीमुदकं वटौ विप्रकरे वा दत्वा। अमुकस्य गोत्रा मुक
 प्रेतदत्तं आहं ते उपतिष्ठतामित्यह्य्योदकं दद्यात्। ततः सत्पुंक्तत्वाद्वह्निणा दानं माखान्नज
 लसंयुक्तं कुंलदानं च। अयं कुंलो माखान्नजलसहितः गोत्रप्रेतते उपतिष्ठतामिति। पिंडचा
 लनं। अस्म्योत्क्रांति आहस्य यन्नानं यदतिरिक्तं तत्सर्वं विलोः प्रसादात्परिहरं। अनेन गोत्र
 स्य प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्तिः। दाहादियोग्यता प्राप्तिः। बहुविसर्गः॥ आह्वानं तं शवनाम्ना मृतस्य
 ने पिंडदानं। अमुकगोत्रा मुकशव एतन्न इति प्रयोगः। माघान्नसहितं कुंलदानं। ततः द्वारदेशे
 सर्ववह्नाद्वह्निं को हिष्टविधिना आह्वानं तं पांथनाम्ना पिंडदानं पांथ एतन्न इति। समाप्य कुंलदा
 नं च। ततः शकटादिना नीयमानं प्रेतं सर्वं स पिंडाः अनुगच्छेदु र्यमगाधो गायतो यमसूक्तं व

ह्यवसिद्धं जपंतः श्मशानपर्यंतं। ततश्च त्वरे प्रेतनाम्ना पिंडदानं। समारवसज्जलकुंडलदानं। ततः
 ग्रामश्मशानयोर्द्वयमार्गे सर्ववक्त्राहं। आह्वयंतं तत्रैव पुनर्भूतनाम्ना पिंडदानं भूतएतन्न इति
 प्रयोगः। समारवकुंडलदानं च। धनिष्ठादिपंचकमरणे पंचरत्नानि मुखे मुखकावहव्यापामित्या
 कृतिद्वयं दत्त्वा दाहः। एतन्पंचकं तु। वज्रमौक्तिकवैडूर्यपुष्परणेन्दुनीलकमिति॥ गरुडपुरा
 णे तु॥ दलमयपुत्रलकचतुष्टयं कृत्वा तैः याते धामानि परमाणीत्यादिशि श्वा मंत्राणि मंत्रितैः
 सह दध्वा स्तकांते पुत्रादिः शान्तिं कुर्यात्। तत्र च तिलघृतहिरण्यपलाजनीपानच्छत्रगवादेः
 प्रेतोद्देशेन दानं। ततो निर्हरणानंतरं श्मशानभ्रमौदह्निणा शिरसं शवं स्थापयेत्। ततश्चिता
 स्थाने सर्ववदे कोद्विष्टं कुंडलदानं च। ततः साधकनाम्ना प्रेतनाम्ना वा पिंडदानं। कुंडलदानं च। तीर्थ
 जावेतार्थानि ध्यायेत्। ततः प्रेतस्पर्शश्मश्रुलोमानि क्षित्वा खनेत् ततः काष्ठादिचित्तिं सं
 पाद्य तत्र दह्निणायी वसुत्तरलोमं हृस्नाजिनमासीर्यतस्मिन् दह्निणा शिरसमुत्तानं प्रेतं नि
 धाय प्रेतसंबन्धिवशं द्विधा कृत्वे केन प्रेतशरीरमाच्छाद्य द्वितीयं भ्रमौ श्मशानवास्पद्यं हि

०
 वेत्ता ततः प्रेतस्य करे प्रेतमाश्रयेव पिंडदानं कुलदानं च। ततः प्रेतमाश्रयेनाल्पज्यमुखे दक्षिणी
 चरनासिका चन्द्रः श्रोत्रेषु चक्रमेण सप्तहिरण्यशकलानि दक्षिणे ततः पात्रप्रतिपत्तिः
 सुचं मुखे। दक्षिणनासिकायां। सुवः। शिरसि चमसंप्रणीता प्रणयनं। पार्श्वयोः शूर्पे वृष
 णयोः अरणी प्रोक्षणी पात्रादीनामंतरोरुप्रक्षेपः। चात्रौ वेलीकयोश्च। लोहानां मृण्मयानां
 च ब्राह्मणाय दानमसुवाप्रक्षेपः। ततः कृत्वा सुदुष्करं कर्म जानता वाप्यजानता। मृत्युकालव
 शं प्राप्य नरं पंचत्वमागतं। धर्मा धर्मसिमा युक्तं लोसमो हसमावृतं। दहेयं सर्वगात्राणि दिव्या
 नलोकान्सगच्छतु। ततश्चंदनपुष्पाक्षतैरग्रेः सज्जनं। तत्र मंत्रः। त्वं भरतकृद्गद्यो ने त्वं लोक
 परिपालकः। उक्तसंस्कारकसस्मादेनं स्वर्गो मृतं नय। तत आवसथ्ये नचितेर्दक्षिणप्रदेशे आ
 दीपनं। ततो मृतस्य पुत्रो वा धाता वा न्यो वा ब्राह्मणः कृताघसध्यः आवसथ्ये आश्रयसंस्कारं
 कृत्वा सुवेण स्मात्वमित्याहुतिं समिहं जंजुहोति। सुवं दक्षिणनासिकायां निधाय स्फुटं दक्षिण
 हस्ते स्थापयेत्। ततो दक्षणे कुलं संक्षेपं कृत्वा तेन प्रेतपादादारव्याप्रदक्षिणां धारां दत्त्वा

रोदनं कुर्यात् । स्मृतिकावारजस्वलावायदिप्रेतस्य ईंकिरोति । तदोदकस्य ऐकुंसे पंचगव्यं प्र
 द्विष्यो प्रोहिष्ठा इत्यादि । तिरसि मंत्रं ब्राह्मणानुश्रुत्या पंचदश प्राजापत्या नृकृत्वा तेनोदकुंसे
 नशतकृत्वा संप्रपयित्वा नवमेन वस्त्रेण संवेष्ट्य दहेत् । स्मृतिकामरणेरजस्वलामरणे प्येष ए
 वविधिः । श्रीचेत्सहगमनं कुर्यात्तदा सन्निकृष्टमरणं स्वामिनं प्रति वदति । देवैः संपादितो म
 ह्यं पतिस्त्वं सर्वदेवतं । त्वया सहगमिष्यामि नर्त्तित्वं चायजन्मनि ॥ रतिसंकल्पः ॥ आत्वाश
 क्त्वा तिलधेन्वादिदानं । कुंकुमांजनमुकुटाद्यैरात्मानमलंकृत्य पायसमाचरतो भुंजीत
 वैभवं यतानकदापि भूयात्पत्या वंधात्वमेतं न कदापि चास्रुदौ लग्नमेतं न कदापि चास्रु । एव
 मन्त्रासमं स्रवं धृत्विष्टज्य सत्तगतां तं कृत्वा स्वर्गहम ह्येतैर्वर्द्धीष्य कुंकुमां कृत्वा ह्यं कृत
 द्वा रं कृत्वा श्मशानं प्रति नीयमानं स्वामिनमनुयाति । प्रतिपदमश्वमेधफलं जानती ॥ वड
 वामारुह्य वागच्छेत् । ततः सहगमनार्थं आस्य इति आत्मानं वंधं प्रपरिधायात्मानमलंकृ
 त्वा प्रतिनिधिना स्वयं वापि उदानं कृत्वाऽग्नयेऽर्घ्यं दद्यात् । नानाफलान् हस्ते कृत्वा । चितिं स्तो

सगवानग्निर्विष्णुरुपी सजातनः। पतिसालोकरालायायगृहाणाध्वनिमोक्तइति। ततः कृतिः॥
 त्वं ब्रह्मा त्वंच वै विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः। त्वं सूर्यो वसवश्चाष्टौ परमात्मा त्वमेव हि। त्वमेव का
 रणं विश्वो शरणं तु पतिर्मम। स्वर्गे वा ह्यपवर्गे वा यत्र यत्र गमिष्यसि। तत्र तत्र ह्यहं पृथ्वेलग्रमे
 व्यामि मां शुचि। ब्रह्म हत्यादितिः पापैस्त्वामाकृष्येयमालयात्। अहं ब्रह्मा तथा विष्णुरुद्रश्चैव प्र
 जापतिः॥ आदित्यं चंद्रावनिलो नलश्चंद्रो भूमिरापो हृदयं यमश्च। एते च सर्वे मम साहसेन तु
 प्यंतु देवाः सप्रयश्च सर्वे। ततः प्रदक्षिणा सप्तकं कृत्वा चित्तं प्रविशेत्। तत्र मंत्रः। इदं शरीरं त्वत्ति
 मंगलं प्रलोदध्वाकृशानो कुरु लव्यमाशु। तथैव सत्तुः कुरु दिव्यदेहं सत्तुः समीपं लगवन्वजा
 मि। किमनया कृतं सा धुरवेद्यदितवान घा इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रविशामि द्रुताशनं॥ इति संक्षेप
 तः सहगमनविधिः॥ निःशेषकृतदग्धव्य इति वचनात्स शेषोदाहः ततः सप्तसप्तप्रदक्षिणाः
 चित्तान्तेः कुर्वन्ति। प्रतिप्रदक्षिणमेकैकां समिधं दक्षिणतः। ततः कुगरे मादाय उल्मुकोपरि प्रह
 रसप्तकं दद्यात्। तस्मिन् ग्रामाग्निनेतरं। ग्रामाग्निना लौकिकेनाग्निना। अस्मात्त्वमिति मंत्रं विना

गङ्गा नदी
विभागे नदी

५४
गङ्गा नदी

गङ्गा

इतरं अकृतं यस्ये। ततः क्रव्यादाय नम इत्यथि मप्रदक्षिणं तत्का कनिष्ठपूर्वाः सर्वविद्यमग
थांगा ये तानद्यादौ गच्छन्ति। संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचैरनुदकं करिष्यामह इति। संयुक्तं स
बंधी तैसंधनिरूपकस्य नानात्वा न्नियतं निरूपकत्वाह। मैथुनमिति। उत्तरदानासिद्धं तं श्य
लकं। अन्यं वा पुरुषं। उदकं। उदकदा ज्ञातं। कथमात्माह। उदकं करिष्यामह इति मंत्रेण।
उत्तरमाह। कुरु धूमं माचैवं पुनरित्यशतवर्षं प्रेतो। अति कान्तशतवर्षे तत्तरमाह। कुरु धूमि
त्येवेगारस्मिन्। सर्वज्ञातयोऽप्योत्पद्यं त्वा सप्तमात्पुरुषाहशमाह। ज्ञातयः सापिंडाः समा
नोदका। असर्वे। सापिंडमाह। आसप्तमात्पुरुषाह। आइन् अलिप्ता पृथग्। समानोदकत्व
मह। दशमादिति। ते सर्वे अपः जलं अस्य वयति प्रविशन्ति। समानायामवासे यावत्संबंधमनु
नरेद्युः। तथा चतस्रतिरेकेऽपः प्रवेशादिव्यतिरेक इत्यर्थः। एकवज्राः प्राचीना वीतिनः स
वस्थानापनोद्यापनः शोशुवदद्यमिति दक्षिणापुरवानि मज्जन्ति। अनमंतोऽसंधावमानाश्चे
ति शेषः। अपनोदनं तूष्णीं निमज्जनं मंत्रेण। अशिषाः सर्वमलापहं मानं वा कुर्वन्ति। अंगोद

११५